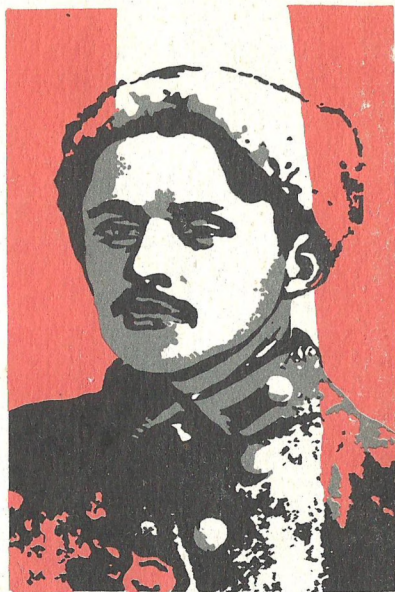

ІЛЛЯ ДУБИНСЬКИЙ

**ВІТАЛІЙ
ПРИМАКОВ**

СЕРІЯ
БІОГРАФІЧНИХ ТВОРІВ

ЖИТТЯ
СЛАВЕТНИХ

ВІТАЛІЙ ПРИМАКОВ

ВИПУСК

34

ІЛЛЯ ДУБИНСЬКИЙ

ВІТАЛІЙ
ПРИМАКОВ

Видавництво
ЦК ЛКСМУ «Молодь»
Київ
1977

9(C2)22
Д79

Ця документальна розповідь присвячена героєві громадянської війни, одному з воєначальників Червоної Армії, організатору Червоного козацтва Віталію Марковичу Примакову.

Д $\frac{70303-001}{M228(04)-77}$ 93-77

© Видавництво «Молодь», 1977

ЗУСТРІЧ У «КНЯЖОМУ ДВОРІ»

У 1926 році з берегів Тихого океану Віталій Примаков повернувся до Москви. Розшукав він мене в Академії імені Фрунзе на Волхонці, поблизу пам'ятного багатомосквичам храму Христа-спасителя.

Треба прямо сказати — цей божий куточок приваблював до себе більше «ідолопоклонників», аніж віруючих. За всякої пори року, у будь-яку годину на лавочках простої храмової еспланади воркували поклонники «ідола» кохання. На місці цієї своєрідної монументальної прикмети старої Москви потім спорудили плавальний басейн.

З гуртожитку еспланадою, на якій здіймався вже не існуючий нині храм, ми пішли до Примакова в готель «Княжий двір». Це був респектабельний і спокійний готель в одному з тихих провулків Волхонки, якраз навпроти Музею образотворчих мистецтв. Просторі апартаменти колишнього «Княжого двору» нині зайняті Міністерством електроприладів.

У своєму досить просторому, але затишному номері Віталій Маркович посадив мене в крісло, простягнув пачку тодішньої новинки — сигарет. Відкрив я подаровану пачку лише через півтора року... з досади. Це коли нас з Примаковим несподівано розлучили. Саме тоді, як ми разом зібралися в далеку дорогу. Та про це потім.

А тепер сидів переді мною наш Віталій — один з організаторів і вождів радянської кінноти, якому приділяли увагу навіть кайзерівсько-німецькі власті, що влітку 1918 року призначили за його голову винагороду в мільйон карбованців... Не такий щоб і високий на зріст, кремезний, з приємним, одухотвореним обличчям мислителя

і якимсь особливим малюнком завжди неспокійних ніздрів, з теплим поглядом спостережливих сірувато-зелених очей, він користувався загальною симпатією. Дещо значили також і форма кавалериста, і два бойових ордени Червоного Прапора, і значок депутата ЦВК СРСР.

Якось одна наша землячка, що вже давно оселилася в столиці, розповідала про зустріч у неї однієї журналістки з відомим кавалеристом. Мило йому всміхаючись і безцеремонно, на правах улюблениці публіки, погладжуючи його плече, та зауважила: «Я гадала, що всі козаки схожі на колючих їжаків, а ви ж — справжнісіньке оксамитове ведмежа...»

Треба віддати належне спостережливості журналістки. І справді, в богатырському характері Примакова благородні, лицарські риси грізного воїна поєднувалися з м'якими рисочками оксамитового ведмежати...

Господар дому влаштувався на високому підвіконні й, розпаливши добре знайому мені похідну люльку, розчинив стулки невеликого вікна. Став пихкати димом на вулицю. Із сяючим обличчям, жвавим поглядом, переповнений незвичайними враженнями, мій старший товариш і високошанований бойовий керівник часів громадянської війни говорив про свої теперішні плани. І тут же досадував: не встиг охолонути від одного пекла, а в перспективі вже нове, напевне знову Азія.

Віталій скинув черевики. Обіпершись спиною об одну лутку вікна, а ногами — об другу, він лукаво посміхнувся:

— А ваш слуга покірний захопився...

Я стелю плечем. Знайшов, чим мене здивувати! Хто-хто, а я добре знав, що захопленість — природна властивість його натурн.

Примаков розкрив карти. Виявляється, він захопився пекучими проблемами далекої Азії. Розповів про маршала Фен Юй-сяна, від якого нещодавно повернувся і на приїзд якого до Москви нині чекає.

Якщо ми уподобаємо людину, то схильні не помічати її мінусів, перебільшуємо її достоїнства. Можливо, щось подібне було і в даному випадку. Але те, що повідомив Віталій Маркович, ламало всі трафаретні уявлення.

Звичайно, Фен не належав ні до комуністів, ні до соціалістів. Однак не був він і на утриманні в мілітаристів з Токіо, Лондона або Нью-Йорка.

— Передусім він демократ. Правда, поки що тільки на словах.— Мій співбесідник багатозначно примружив очі.— Маршал Фен розділяє дещо з принципів Сунь Ятсена. Говорить, що рахується з гомінданом. Ну, якоюсь мірою рахується і зі мною. Хоч я й набагато молодший від нього... Поважає нашу країну.

Після невеликої паузи Примаков продовжив:

— Він, Фен, очолює не звичайні збройні сили, яких у Піднебесній імперії багато, а одну з національних армій. Від солдата до маршала в ній ненавидять споконвічних пригноблювачів країни — світових акул, а тамтешні справжні борці за праве діло всю англійську, японську, американську воячину називають каноніриками. І підіграє цю ненависть загальна ситуація в країні, вирування мас, активність революційних сил. Прикладом їм служить наша Революція. Багато значать і наші перемоги над власними й іноземними каноніриками... Це факт!

За старими звичаями, розповідав далі Примаков, чужоземним радникам надали досить комфортабельні апартаменти — будинок мандарина, який утік до Чжан Цзюліна, японської маріонетки — жорстокого правителя Маньчжурії. Та ще й на додачу — величезний штат ординарців, коноводів, вістових, кухарів, денщиків. А посланці Москви взяли та й перебралися усі в одну кімнату цього величезного палацу. І заодно скоротили штати обслуги.

Це викликало здивування маршала. А головний радник Примаков сказав йому, що полководець М. В. Фрунзе, сподвижник В.І. Леніна, переможець Врангеля, вчить

командирів Червоної Армії обходитися без привілеїв, не викликаних умовами військової служби. Адже недарма один філософ сказав, додав Примаков, що «деякі апостоли правди, дірвавшись до ласої посади, стають апостолами брехні...».

Оповідач на деякий час замовк. У храмі задзвонили до вечірні.

— Не без вагань, правда, але Фен видав нам отамана Анненкова. Цього ката трудящих я міг довірити тільки Зюці. Він і доставив отамана в Москву. У двомісному куше сибірського експресу Михайло провів із сказаним вовком Семиріччя майже півмісяця... Подвиг!

Анненкова згодом судили у Семиріччі привселюдно. Пам'ятаю, Михайло Зюка, комуніст з 1912 року, колишній царський в'язень, учасник січневого (1918 року) повстання в Києві, здавши Анненкова на Луб'янці, ледве доплентався до нас у гуртожиток. З посірілим обличчям відразу ж упав на моє ліжко і проспав, не поворухнувшись, цілу добу. А потім уже розповів нам про свою незвичайну місію.

— Між іншим, Зюка, наш старий політкаторжанин, — згадав тоді в «Княжому дворі» Віталій, — проявив себе також як майстер вишуканої епістолярки. У своєму рукопису я наводжу доповідь Зюки старшому радникові. В ній яскраво змальована і караванна верблюжа стежка через пустелю Жече. Там є і про сушене м'ясо, яким харчувалися китайські вершники, і про верблюдів, що чекали попереду, на стоянках та привалах, з тюками провіанту для людей та бобами для коней, і про ночівлі на двадцятиградусному морозі в чистому полі, де, щоб краще зігрітися, люди й коні лежали покотом. І про сутички з хунхузами, які потім приєдналися до авангарду полковника Яна, колишнього хунхуза, щоб разом битися проти мукденців. Закінчує Михайло своє послання так: «Цей лист я пишу з богдыханських покоїв, а за вікном у мене цвінуть троянди і дзюркотить фонтан... Прийміть мій при-

віт і не відмовте прислати доброго тютюну для моєї люльки...» Наш безжурний гармаш всюди липається вірний собі...

Після Китаю Михайло Йосипович Зюка десять років командував стрілецькими дивізіями в Забайкаллі, Ленінграді. До серпня 1936 року він очолював у Полтаві 25-ту Чапавську дивізію.

Пам'ятаю, надійшов лист з Кривого Рога. «Я, Зюка Валентин Михайлович, муляр БУ-8,— писав його автор,— довго виношував бажання написати Вам доброго вдячного листа. Мені було 11 років, коли я залишився без батьків. У мене немає батькової фотографії. І лише вперта хлопчача пам'ять зберігає досі дорогий образ. Працюю на будовах Кривбасу, виховую сина Сергійка. Багато читаю, захоплююся живописом. Хочеться виховати дідові гідного внука. З криворізьким привітом. 11.IV. 1964 року. Ваш Валентин».

Київські ветерани надіслали Валентинові фотографію його батька.

Все це було потім. А в номері «Княжого двору» Примаков з теплою говорив про «китайський період» життя Зюки.

— До речі, наш Михайло виявився до того ж прекрасним кіннотником. У Тяньцзіньській операції він очолив радників авангардних частин. За зразком наших зимових рейдів дев'ятнадцятого року фенівська кавалерія, створена і навчена зусиллями Зюки, здійснила надзвичайно важкий семиденний перехід по зимовому бездоріжжю Жече. Тайфуном налетіла вона на мукденських мілітаристів і навальним ударом вибила їх з Ченде. Досі кіннота там була, по суті, тією ж піхотою. Тільки не ходила, а їздила. До самостійних же дій виявлялася нездатною. Рейд фенівської кінноти підготував ситуацію для удару на Тяньцзінь. Проте... не всі, мабуть, генерали Національної армії так уже й ненавиділи каноніриків. І колишній радник — японський майор Мацумура не дримав. Потріб-

по було два тижні, щоб вибити з Тяньцзіня мукденців. І то під сильним тиском маршала. Він від початку до кінця схвалив мій план Тяньцзіньської операції. Однак,— продовжував мій співбесідник,— і без цієї операції зі мною там рахувалися. Мацумура Мацумурою, а все ж таки люди розуміли, що наші радники прибули не звідкілься, а з країни, яка без будь-чийої допомоги сама розгромила незліченні полчища своєї та іноземної контрреволюції. Так, біографія маршала Фена досить суперечлива. Навіть для країни, де за незбагненними капризами долі вчорашній кулі може стати мандарином, а запеклий хунхуз з пустельних сопок — генералом. Батько Фена, в минулому покривельник, став армійським капітаном, а син довго служив простим солдатом, писарем. Потім висунувся в ротні. За участь у повстанні 1910 року його засудили на довічне тюремне ув'язнення. А через рік нове, ще більше повстання розкрило перед ним ворота нанкінської в'язниці. Юань Ші-кай зробив його командиром полку своєї президентської гвардії...

Про маршала Фена Примаков розповідав ще довго. А потім з таким же запалом почав розхвалювати Єгона Ервіна Кіша. Цей німецький нарисист багато подорожував. Звітами про його далекі мандрівки тоді зачитувалися. Розповів Віталій і про знайомство з драматургом Третьяковим, який на той час перебував у Пекіні й посилено працював над п'єсою «Гарчи, Китай!» для театру Мейерхольда. Третьяков натискував на Віталія, соромив його: чому він, людина з такою біографією, нічого не пише? Нащадки, мовляв, цього не зрозуміють...

Тут Примаков зіскочив з підвіконня, розправив затерплі ноги, поліз до своєї іноземної валізи. Дістав з дна її стосик густо списаних аркушів, підніс їх до моїх очей, а сам не без внутрішнього хвилювання, ніби побоюючись чужого, недоброго вуха, прошепотів:

— Це моє. Залишилося вже небагато... Як кажуть французи, вернісаж, фінісаж, полісаж. Підшліфую — і в

Ленінград, у видавництво «Прибой». Там чекають. І нехай товаришів не дивує — не буде там мого імені. Буде інше. Так треба...

Хто, взявшись писати, не відчув жагучої потреби прочитати написане і ще не опубліковане близькій людині! Хотів це зробити і мій співбесідник. Але тут він виявив, що в рукопису чогось бракує. Віталій знову попорпався в своїх речах. Знайшов ще кілька аркушів і разом з ними дістав з валізи одну дрібничку. Це була виготовлена з міцної шкіри, обкована свинцевими пряжками монгольська монетниця. Протягнув її мені.

Кинувши погляд на валізу, Примаков сказав, що купив подарунків для друзів і для матері, до якої він, можливо, поїде разом з маршалом Феном. Скаржився лише на «чортового Йоньку», свою праву руку по Червоному козацтву, який на зло царським жандармам, що ганяли його по в'язницях і засланнях, носив штани тільки з жандармського сукна. І Віталій витяг на світ божий відріз дорожньої синьої тканини з ледь помітним переливом ніжної сивини.

— Довелося оббігати пів-Пекіна.

«Чортів Йонька», він же Туровський, у подальшому заступник командуючого військами Харківського військового округу, ще й у 1936 році не позбувся свого уподобання...

Ось Віталій знайшов потрібне місце в своїх нотатках. Сів навпроти мене в інше крісло і почав виразно читати:

«Народ звик бачити своїх генералів за потрібною охороною, на великій відстані і звик ставитися до них з почуттям неприязні і страху. Фен проводив у школі іноді цілий день, а іноді разом із слухачами приймав міністрів, сановників. Ця близькість до маршала створювала у слухачів відчуття безпосередньої участі у великих справах держави і давала їм привід пишатися роллю обраного війська».

Як створювалася та, нова за духом, Калганська офіцерська школа? Під впливом радників пройнявшись гли-

бокою повагою до Червоної Армії, маршал заявив, що він суворим наказом впровадить у себе ряд нововведень. А Примаков заперечив Фену: «Наказом можна ввести у раціон і хліб замість рису, але той, хто звик до рису... Впроваджувати з душею нові ідеї, ваше високопревосходительство, можуть лише нові люди». Ось тоді й було створено Калганську школу...

І не тільки її. Прочувши, що для приїжджих у радянських містах є будинки селянина, маршал наказав створити такі самі і в підвладних йому центрах Китаю.

Примакову в громадянську війну довелося побачити багато чого. Але особливо вразила його та діловитість і ретельність, а також систематичність, з якими навіть на підконтрольній маршалу-реформатору території відбувалися страти. Приречений на очах у народу опускався на коліна, клав голову на колоду, а кат довгим допотопним мечем відтинав її. Була спроба і «гуманізувати» процедуру: заміняли меч маузером...

Там же, в «Княжому дворі», Примаков згадав про один диспут з Феном. Якось Віталій Маркович переповів маршалові висловлювання одного оратора-більшовика: «Для успіху на фронті і в тилу треба якомога більше ораторів, якомога менше адміністраторів». Калганському повелителеві це дуже сподобалося. І, будучи начитаною людиною, він не захотів залишитися в боргу. Фен пригадав вислів стародавнього філософа, який хвалив того богдыхана, котрий вдається до жорстокості для блага народу, і осуджував того правителя, у якого жорстокість визнається благом народу.

Намагаючись не відстати од співбесідника, Примаков додав:

— А ось один римський історик у праці про змову Катіліни зробив такий висновок: «Можна подумати, що тільки в несправедливості й полягає прояв влади...»

Хитро посміхнувшись, маршал відповів:

— Що ж, поки що праця Гая Саллюстія Кріспа є найвичерпнішою про ті сумні часи Римської імперії.

Неабияк, хоча й однобічно ерудований маршал Фен Юй-сян умів влучно полемізувати, але свого двадцятивосьмирічного головного військового радника завжди слухав з великою увагою.

Коли калганський губернатор і воевода в стислих і стриманих аргументах доводив значення релігійного начала у підтриманні військової дисципліни, його молодий співбесідник з Москви м'яко заперечував:

— Ваш бог дуже високо в небі. Наш дуже близько — в людському серці. Ваш розраховується за гріхи в іншому світі, наш — на грішній землі. Ваш карає, наш докоряє. Ваш — невидима, не відчутна на дотик сила, наш — цілком відчутна категорія. Це — совість! Революційна совість!

— Звичайно, — підкреслив мій співбесідник, — Фен не плакав над трупами страчених, як Філіп Другий іспанський, і не замовляв по них молебнів, як Іван Грозний, але притча про ораторів та адміністраторів децю дала. Дедалі частіше стали виїжджати слухачі військової школи у війська, менше йшли в діло маузери...

Будучи тонким діалектиком, Віталій Маркович намагався тверезо оцінити ті глибокі процеси, що сколихнули пригноблені маси Сходу, які століттями перебували в стані сну. Згадав він одне висловлювання Бернарда Шоу. Якось друзі Шоу назвали йому сорок томів, що пояснюють причини падіння Римської імперії. А він їм: «Я це висловлюю чотирма словами: «Рим переріс своїх владик». От і Китай став переростати своїх старих повелителів, яких роз'їла глибока ерозія. Шукає нових вождів. Завтра, поза всяким сумнівом, будуть соціалісти, комуністи, а ніні — ось вони, такі, як Фен...

Уклавши на дно валізи начерки своєї майбутньої книги, Примаков знову розпалив люльку, взув черевики, став ходити туди й сюди вздовж вузької кімнати.

— Два роки тому,— продовжував він,— після короткого павчання в академії направили мене в Петроград. Зробили начальником Вищої кавалерійської школи. Повіз я якось своїх вихованців на лінкор «Марат». Багато що нас там вразило. А ось одного ніяк забути не можу й понині. Морських сигналів. Так-так, прошу не посміхатись, саме сигналів. На бойових кораблях вони є — звичайні, повсякденні. Раз у раз закликають моряків до дії або до відпочинку. Проте є в них незвичайний, особливий сигнал — це дзвін гучного бою. Своїм всепотрясаючим гулом він настрює серце на найвищий реєстр відваги і самопожертви. Перед тим набатним гласом замовкають усі інші голоси, забувається звичайна метушня, всі дрібниці життя. Дзвін гучного бою очищає простір для великих справ і незвичайних звершень...

Передихнувши й перезарядивши люльку новою порцією запашного тютюну, Примаков продовжував:

— І ми — команда великого корабля. Крізь грози і шторми везе він нас до далеких, незвіданих, благодатних берегів. На ньому багато прекрасних людей. Без їх зусиль ми б не зрушили з місця. Але... є й інші. Не така вже й велика когорта, а без них було б зовсім кепсько. Особливо в грозову, штормову пору. Це вони, люди-дзвони гучного бою ще з давніх-давен своїм набатним дзвоном, своєю титанічною енергією і великим розумом, своєю далекоглядністю закликають людей до легендарних подвигів і звершень.

«Який чудовий образ!» — подумав я.

Ось таким дзвоном гучного і чистого бою, який, хоч і рано змовк, увялявся мені й сам він, герой моєї розповіді, старший син учителя з села Шумани на Чернігівщині, колишній царський в'язень, вихованець і зять Михайла Коцюбинського. І не один лише Віталій Примаков. А й багато його бойових соратників, про яких ітима мова в цій невеликій повісті, чиї героїчні звершення запалили поета тієї незвичайної епохи ось на ці рядки, які любив

повторювати колишній головний радник маршала Фен Юй-сяна.

Протекли над Україною
Боевые годы,
Отшумели, отгудели
Молодые воды...

У своїй книзі «Нотатки волонтера» Примаков напише: «...Я і Еванс обмінялися враженнями про маршала. Він нам видався людиною безперечно видатною. Напевне, доля Національної армії в надійних руках. Але він не соціаліст. Куди ж ці люди повернуть Національну армію? На це нелегке питання ми не могли дати собі відповіді».

Автор бойової книги, в душі якого гору взяв голос розуму, а не емоцій, у кількох словах дав справжній портрет командуючого Першою Національною армією Китаю: «Фей Юй-сян так і не зважився вступити в гоміндан і доручити йому сформувати уряд. На його політиці залишився відбиток невпевненості та реакційних хитань».

Про ті хитання Примаков написав у 1925 році. Але все подальше життя Фена пройшло під знаком перманентної хитавиці. В 1925—1926 роках війська Фена вели бої проти мукденських мілітаристів (це описаний Примаковим похід на Тяньцзінь), у 1926 році маршал відвідав Радянський Союз. Того ж року він своїми дивізіями підтримав революційну армію Китаю, що вела наступ на Хенань, у 1927 році слідом за Чан Кай-ші став на шлях контрреволюції, в 1933-му в контакт з комуністами створив Об'єднану народну армію опору японцям, у 1937—1945 роках виступав за рішучу боротьбу проти японських загарбників і співробітництво з КПК, у 1946-му, перебуваючи у США, Фен Юй-сян відкрито виступив проти реакційного режиму Чан Кай-ші, за що був виключений клікою Чана з гоміндану...

Народ шанує Примакова як свого видатного воїна, талановитого воєначальника і легендарного героя. Але мало хто знає його як літератора. А він і пером зробив чимало.

Відомо, геологи досліджують надра землі, історики — надра часу. Перші відділяють цінну породу від пустої, другі — істину від вигадок. Всі праці Примакова — і ті, що описують громадянську війну, і ті, які розповідають про повстанні справи, насичені повноцінною більшовицькою правдою.

ІСТОРІЯ І ГЕОГРАФІЯ

Відходило в минуле багате подіями ХІХ століття. Серед казкових просторів чернігівського Полісся загубилося невеличке і негомінливе село Шумани. Невесело зустрічали там наближення Нового року. Невесело, як і в сусідньому селі Вихвостові, яке разом з грізною «Fata morgana» Михайла Коцюбинського увійде згодом у безсмертя.

На східній околиці Шуманів, на тихому обійсті місцевого вчителя, різдвяні дні збіглися з хрестинами. В господарів народилася дитина. І не дівчинка, а голосистий козак. Добре підпилий батюшка голосно цмокав щасливого вчителя і раз у раз поривався облобизати «найдорогоцінніші персти» його красуні дружини.

— Свята купель збіглася із святим різдвом... Це воля всевишнього... Тільки вигодуйте його, високомудра матінко наша Варваро Миколаївно, а там... у духовній семінарії в мене благодотворююча длань.

— Спасибі, батюшко,— мліла від щастя молода мати,— тільки ми нашого Вітюшу віддамо до гімназії.

— І то благо,— басило шуманівське духовенство,— і там, себто в гімназіях, готують гідних слуг государевих.

Як і господу богу, цареві-батюшці також потрібні добрі слуги...

Піп недаремно упадав. Від свого батька — хлібороба й метикуватого панського прикажчика-плотогона Марко Григорович успадкував пристойний наділ. Цілий рік не пустували засіки шуманівського вчителя, і цілий рік дзвеніли в його хаті голоси синів-козаків. Саме з таких ось благополучних хат пізніше, коли розгорілося полум'я громадянської війни, йшли хлопці під жовто-блакитні знамена псевдоборців за Україну. Одні поривалися туди, палаючи ненавистю до таких, як Марко Гуца і Гафійка, інші — одурманені високопарними закличками псевдопрофів.

А от усі хлопці із заможного хутора Примакових пішли зовсім іншим шляхом. Збулася мрія дружини вчителя із Шуманів — її первісток потрапив до казенної гімназії. Та, всупереч переконанню шуманівської батюшки, гімназії готували не тільки царевих слуг, але і його могильників...

Одним із могильників старого світу став і первісток Примакових. З юних літ присвятив він себе боротьбі проти неправди. Може, й не усвідомлюючи своєї ролі, молода Варвара Миколаївна готувала ґрунт для цього. Саме не батько, а мати. Батько залишався вчителем, і тільки. Хоча він потім і стане однією з жертв соціальних пристрастей, що розгоряться на цій землі. Добра душею Варвара Миколаївна не хизувалася своїми достатками, не сторонилася людей. Чуйна жінка не заплющувала очей на людське горе. Цього вона навчала і своїх дітей.

З галасливою шуманівською діворою Віталій заглиблювався в загадкові петрі лісів, надривав свій дзвінкий голос на дзеркальних плесах Дніпра, по якому його дід Гриць ганяв плоти для панських будов. З шуманівськими хлопчачами пас коней і корів, обпикався біля польових вогнищ запашною, щойно витягнутою з гарячого попелу

картоплею, там же слухав хвилюючі розповіді про братів-розбійників і славні подвиги героїв з переказуваних легенд. Шукав він і зачаровані скарби в далеких урочищах, реагуючи на чутки, що глухо докочувалися з Далекого Сходу, завзято грав з хлопчачами у війну.

Її душа зріла під впливом материнської лагідності, людської чуйності та чистої дитячої дружби. З високими думками про красу рідного краю, про його густі ліси, широкі заплави, тремтливі світанки і тихі надвечір'я, про порослі очеретом срібні озера, голосистих птахів, з якими змагалися в співі шуманівські дівчата-полісянки, але не без душевної тривоги покинув Віталій отчий дім.

Його практичне знайомство з географією почалося у 1909 році з Чернігова — цього старовинного міста. А там, на околиці Сіверянської вулиці, притулилася затінена високими осоками садиба Коцюбинських. Полум'яні серця її мешканців, як і чуйне серце палко любимої матері, постійно спрямовуватимуть молодого Віталія на шлях істини й добра, який у ту пору міг стати для нього лише шляхом борця.

Отже, перша географічна точка — Чернігів. Це й було межею мрій невибагливих батьків жвавого й допитливого шуманівського хлопчини. Ну, а інші точки на географічній карті? Інші намітило саме життя...

Своїм крутим характером Віталій вдався не в батька і, звичайно ж, не в матір. М'яка, по суті, його душа не терпіла несправедливості. Проти неї він кидався у бій стрімголов. У хвилину миттєвих спалахів відступала розсудливість, спалахувала лють. І тоді тільки мати з її природною лагідністю творила чудеса. Вона одна вміла повернути синові душевну рівновагу. За такі спалахи Віталія ще в школі прозвали Печенігом.

Пробувало його приборкати гімназичне начальство за методикою тих недоброї пам'яті часів, але від крутої руки Віталій ставав ще крутішим. І тут уже чудеса творила найкращий друг юності Оксана. Вона сідала за роаль,

І ніщо так не пом'якшувало юнака, як музика. Особливо пісня Шопена «Якби я сонечком...».

«Виховувався до 8 років удома, — писав про себе Примаков. — Рано, під керівництвом батька-козака, який жив на хуторі і вчителював у народній школі, навчився їздити верхи і стріляти з рушниці. В десять років одержав від батька подарунок — двоствольну мисливську рушницю і відтоді вже вважався дорослим.

Ріс під великим впливом діда — потомственного запорізького козака...

Завдяки тому, що сім'я складалася переважно з чоловіків, — жінок, крім матері й прислуги, в домі не було, — ми всі, п'ятеро братів, виховані були досить суворо.

Одна лише мати, лагідна і релігійна жінка, пом'якшувала наші характери своїм впливом».

УКРАЇНСЬКИЙ «БУРЕВІСНИК»

Незвичайно прекрасним був жовтень 1911 року. Повернулося літо, «бабине літо», з ласкавим сонцем і благодатним теплом.

Та про осінь, про неминучу пору в'янення всіма кольорами райдуги нагадували густі ліси й переліски, гаї та кущі, що звідусіль обступали Чернігів.

Схили Болдиної гори давно вже вбралися в строкаті святкові шати, прикрашені легким золотом пірамідальних тополь і важкою багряно-рудюю міддю червоного дуба. В цю яскраву палітру вкраплялися лимонні тони акацій, густа охра в'язів, бурякові відливи дикої груші, кумач осин, жовтогарячі шафранові фарби глоду й тютюнові відтінки татарського клену.

Ласкаві промені жовтневого призахідного сонця огор-

тали мерехтливим сяйвом тонкі берези — чудові шандали з карбованого срібла, щедро обвішані золотими жетонами. Скромна садиба на Сіверянській сповнювалася радісним гамором дітей.

Та ось рипнула хвіртка — повернувся з Болдиної гори господар. Перш ніж ступити на подвір'я, озирнувся, зняв капелюха. Вдалині, як звичайно, бовванів поліцейний агент — «топтун», який не спускав очей з «небезпечного сочинителя».

Похмуре обличчя Михайла Михайловича, який ще здаля зачув дитячі голоси, миттю посвітлішало. Письменник любив усю цю і крикливу, і сором'язливу, і боязку, й поривчасту малечу, що приходила до його дітей. Він дивився на них, як на найщасливіше покоління, якому дано буде здійснити все, не здійснене досі.

Діти, запримітивши батька, з радісним криком «татко!» кинулися йому назустріч. Випередив усіх наймолодший, який недавно повернувся з батьком з Криму, хворобливий Роман¹. Взяв з батькових рук світлого капелюха та інкрустовану сріблом палицю — пам'ять про Капрі. Щорічні поїздки на Середземне море не поправили здоров'я письменника. Але його нездоланно вабило в той далекий край.

Михайло Михайлович піднявся на широку веранду, густо повиту диким виноградом. Усівшись у плетене крісло, витер хусточкою спітнілий лоб, а потім і пишні, акуратно розчесані темні вуса.

Про щось збуджено сперечаючись, до веранди наблизилися старший син письменника Юрій і його друг Віталій Примаков. Юрій, який не за роками вигнався в рості, голубоокий, як мати, тонким станом вдався у батька. Віталій, на рік молодший від Юрія, був помітно нижчий від

---

¹ У 1921 році Роман Коцюбинський вступив у Червоне козацтво.

нього, проте вигідно відрізнявся гарною будовою тіла. Кременезний та широкоплечий, з розвинутою статурою, юнак умів пускати в хід і гостре слово, й міцний кулак, не давав спуску гімназичним забіякам, які утискували слабкіших. Він користувався заслуженими симпатіями всього класу.

— Здоровенькі були, хлопці! Як успіхи, браві мушкетери? — віддихавшись, запитав Михайло Михайлович. — Напевне, знову завдали клопоту своїм наставникам?

— Так, сьогодні педелям було жарко! — з погано прихованою погордою випалив Юрій.

З малих років юнак звик бачити в батькові старшого друга, до якого можна в будь-який час прийти як з усіма печалями, так і з усіма радощами.

— А що трапилося, Юрку? — зацікавився Коцюбинський, уважно вдивляючись у пустогливе обличчя сина.

— Крамола, татку, крамола! І де? На стінах актового залу!

— Прокламація? — висловив здогадку батько. — Що, знову «Геть царя!»?

— Ні, всього кілька рядків: «Буря! Скоро гряне буря!»

А Віталій, трохи хвилюючись, продекламував далі:

— «Це сміливий Буревісник гордо в блискавках ширяє над ревучим гнівно морем...»

— Оце і все! — поправивши формену сорочку і ледь пересунувши вгору лакований гімназичний пасок, сказав Юрій. — Про царя жодного слова. Однак переполоху!..

Рипнули двері, і на веранді з'явилася Оксана з мензуркою в руках. Міцненька, в коричневій слідниці й кофтині з теплої шотландки, з хвилястим каштановим волоссям, перев'язаним темно-вишневою стрічкою, чимось стурбована, вона здавалася старшою за свої тринадцять років. Привітно посміхнувшись батькові, Оксана поче-

кала, поки він вип'є ліки, і пішла в будинок. Незвичайна мовчазність і стриманість завжди балакучої і похлоп'ячому бойової Оксани здивували Михайла Михайловича.

— Що сталося? — запитав він, ховаючи до кишені носовичка.— У жіночій гімназії теж тривожно?

— Ні, у них тиша, гладь та божа благодать,— відповів Юрій і, глянувши на двері, за якими зникла сестра, перевів стривожений погляд на друга. Віталій, насупившись, сів на сходишку, підпер стиснутими кулаками підборіддя.— Зате у нас потрусили сьогодні старшокласників. Особливо ж Йоню Туровського, Івана Варлигу, Миколу Григоренка.

— Їх тягали до Єленевського й Зініна,— похмуро ствердив Віталій.— Ця пара вороних попрацювала сьогодні на славу.

Коцюбинський спохмурнів. Недоброю славою користувався в місті директор гімназії — дійсний статський радник Єленевський, атлетичного складу красень, кумир світських дам і войовничий монархіст. До пари йому був і інспектор, латиніст — статський радник Зінін. Гроза гімназистів, він був їм особливо огидний, бо приправляв своє холостяцьке життя суботніми відвідинами будинків платної «любові».

Від «пари вороних» не відставала і «пара гнідих» — математик Булига та вчитель закону божого під Величковський. Усі вони «оберігали юність» чернігівських гімназистів.

А таких, як класний наставник Буров, який не давав в обиду учнів, співчував їх потягові до істини й добра, Єленевський довго в гімназії не тримав.

— Що ж,— вдоволено посміхнувся Михайло Михайлович,— паша молодь бачить знамення часу не в «Ключах щастя» Вербицької, не в «Санінові» Арцибашева, а в «Буревіснику» Горького. Пречудово!

За свого первістка Михайло Михайлович був спокій-

ний. Письменника не лякала думка про те, що діти, знехтувавши батьківським вихованням, виростуть себелюбцями-егоїстами, для яких власне благополуччя може стати вищим від суспільного обов'язку. І він, і дружина письменника Віра Іустинівна уважно стежили за розвитком дітей, пильно вивчали нахили їх і їхніх друзів. Вони раділи в душі з того, що ще з першого класу гімназії Юрій шукав товаришів не серед бундючних синів чернігівської знаті. Він тягнувся до серйозних, вдумливих хлопчиків.

Юрій та його найближчий друг Віталій недовго захоплювалися Олександром Дюма і Вальтером Скоттом. Віддавши юнацьку данину цим авторам, вони стали цікавитися книгами про повстання Спартака, Гарібальді, Омеляна Пугачова, Степана Разіна. В тринадцять років друзі прочитали майже всього Пушкіна, Шевченка, Гоголя, Тургенєва.

Як і вся передова молодь того часу, Юрій і Віталій шанували письменника-бунтаря Максима Горького. Обидва зберігали відомий літографічний портрет автора «Буревісника» — аскетично худого, з вольовим блиском мудрих очей, з волоссям до пліч, у довгій косоворотці, підпеззаній плетеним шнурком.

І Юрій, і його друзі раділи разом з Оксаною, коли вона одержала з острова Капрі фотографію письменника з теплим автографом. Якоюсь мірою батьківське обдарування передалося доньці. Оксана почала писати оповідання, вірші. Автор «Буревісника», ознайомившись з творчістю старшої доньки Коцюбинського, надіслав їй на пам'ять одну з своїх книг і намісто з димчастих темнобузкових аметистів.

— Тягали до начальства і нас, молодших,— зірвавши золотисто-багряний лист дикого винограду, продовжував Юрій.— Мене, Віталія, Імшенецького, Мурінсона¹.

---

¹ Обидва загинули в роки громадянської війни.

Влаштували допит, суворіший, ніж у справі Добичина...

— Що ж їм потрібно було від вас? Ще ж зовсім діти! — обурювався Михайло Михайлович.

— Зінін стукав кулаком по столу: «Знаємо, звідки поведе зараза,— це дух «Буревісника»!..» Забув, диявол, як Добичин накрив його шинеллю в роздягальні...

— На мене директор не кричав,— сказав Віталій і досить точно зобразив, як Бленевський картинно розчісує руками свою розкішну бороду знизу вгору і справа паліво.— «Ось твій батько, втовкмачував він мені, хороша людина. Всіма шанована. І ми його поважаємо. А ти, юначе...» — Віталій раптом осікся.

— Продовжуй, друже,— підбадьорив його Коцюбинський.— Радив не товаришувати з Юрієм, не ходити в наш дім?

— Та що мені його слова! — поривчасто скочив юнак зі сходинки і, широко роздуваючи ніздрі, якимсь по-дорослому вигукнув: — А для чого у мене голова на плечах, Михайле Михайловичу? Але сьогодні цей педель Зінін усім матраци порозпорює в інтернаті...

— Голова на плечах... Це не така вже й погана штука,— посміхнувся Коцюбинський, повільно застібаючи тонкими пальцями гудзика світлого піджака.— Сідай, сідай, Віталію. Не гарячкуй, друже. Ось, діти мої. На нашу долю, долю нашого покоління, випала дуже серйозна епоха. Але вас чекають ще цікавіші часи... Часи могутніх бур і великих потрясінь...

ПІД ПРАПОРОМ ІСТИНИ Й ДОБРА

Юрій і Віталій, усівшись на сходинках ганку, тісно притулилися один до одного. Це була не перша задушевна, від серця до серця бесіда, яку письменник вів із старшим сином та його другом. Затишшя, що настало після революційної бурі 1905 року, було нетривким, передгрозовим. Михайло Михайлович з тривогою думав про випробування, які випадуть на долю молоді. Боротьба за справу народну, що не згасала ні на мить, як співалося в популярній на той час пісні, чекала борців «на смену павшим, в боротьбе уставшим», чекала юне, підрастаюче покоління. Ще свіжими були в пам'яті грізні події 1905 року. Спалахи народного гніву, ці блискавиці грядущої грози, виникали навіть у найглухіших куточках царської Росії. Герої Коцюбинського тепер уже не на сторінках «Гата morgana», а на суворій арені життя, озброївшись косами, вилами та сокирами, рушили на штурм дворянських гнізд.

Гімназисти через однокласників-провінціалів дізнавалися й про розгул карателів у Конотопі, Клинцях, Шостці, Глухові та в інших куточках їх селянської губернії. Тяжкі події того грізного часу — і повстання пригноблених, і жорстока розправа з трудовим народом — залишили гіркий, важкий осадок у серцях юнацтва.

А тут чорна сотня з «Руси», «Колокола» та «Киевлянина» зчинила галас, мовляв, нам «потрібна Велика Росія, а не великі потрясіння», і, паплюжачи братерство по духу, що народжувалося, закликала берегти й зміцнювати братерство по крові.

Небезпеку, що загрожувала молоді, її моральним принципам, Михайло Михайлович відчував не тільки як чесний, зв'язаний навіки з народом художник, а й як батько.

Звертаючись до юнаків, письменник говорив:

— Цареві потрібні вірні слуги. Але, всупереч волі начальства, гімназії виховують і слуг народу. І вони, ці слуги народу, зобов'язані знати більше, ніж слуги царя. До чого я це веду? До того, щоб нагадати вам, що ваша пора — це пора навчання... Знаємо ми про ваші таємні гуртки. Знаємо, що кожен з вас вивчив назубок гнівні промови Демосфена і Сен-Жюста. Знаємо, що ваші юні серця, які жадають подвигів, сповнені прагнення «глаголом жечь сердца людей». Та всьому свій час. Настане і для вас свята пора боротьби. Вона не за горами...

— Татку! — поривчасто скочив на ноги Юрій. — Тебе жандарми хапали? Скільки тобі було?

— Вісімнадцять.

— А нам по п'ятнадцять! — з гордістю заявив юний Примаков, хоч йому й залишалося повних два місяці до чотирнадцяти. П'ятнадцять виповнилося Юрію.

— Три роки різниці, — м'яко посміхнувся Михайло Михайлович, щулячись від вечірньої вологості. — А три роки тепер багато важать. За рік може статися таке, чого за інших часів і протягом десяти не буває. В одному я впевнений, діти мої, — вам не доведеться повторювати: «Суждены нам благие порывы, но свершить ничего не дано...»

Слова Коцюбинського виявилися пророчими.

Мине якихось сім років, і один з цих юнаків з волі партії стане командуючим радянськими військами на Україні, а другий — організатором і вожаком її бойової кінноти — Червоного козацтва, невід'ємної частини єдиної Червоної Армії.

— Татку, а що ти скажеш про генерала Раєвського? Під Бородіном хто повів під вогонь своїх хлопчиків? — Юрій з докором у великих блакитних очах поглянув на батька. — А ти? Ти жалієш нас?

— Що ж, Юрку, генералові Раєвському честь і хвала! Недарма його славив і Пушкін. Але ми поки що не на полі бою. Голуб не виштовхне з гвізда пташенят з незміц-

нілими крильми. Життя — це безперервний потік. Тепер пора одних, а згодом естафету підхоплять інші.

— А ми, Михайле Михайловичу, навіть не знаємо, хто це підніс пілюлю начальству! — насупивши брови й кинувши докірливий погляд на свого друга, сказав, повертаючись до попередньої теми їхньої розмови, Віталій.— Прикро! Ми можемо лише здогадуватися.

— Не побоялися допитів, виключення з гімназії, а можливо, й Сибіру.— В голосі Юрія пролунало захоплення.

Діти Коцюбинських росли в ті тяжкі часи, коли несправедливості, кричущої кривди, «великої скорботи народної» було більше, ніж досить. З розмов старших, з розповідей однолітків вони дізнавалися багато про що. Молоді більшовики, що приїжджали на кавікули, студенти-пітерці розповідали про боротьбу, яку вів робітничий клас Росії. Висланець, молодий більшовик Володимир Селюк та пітерські студенти Короткий, Гриневич, Присядько створили в Чернігові кілька революційних гуртків.

— А проповідь директора і вчителя закону божого,— продовжував Віталій.— Батюшка Величківський говорив: «Буревісники — це антихристи. Про них треба повідомляти сповідників». Директор же співає свої: «Якщо вас так уже хвилює минуле, то читайте «Тараса Бульбу».

Письменник, який уважно слухав юного гімназиста, котрий з таким артистичним хистом зображував усі інтонації директорської мови, посміхнувся й розповів дітям, що канцелярія губернатора теж радила цікавитися «Тарасом Бульбою» і забороняла читати «Мертві душі» того ж Гоголя, «Каменярів» Франка, «Мати» Горького. А в самій «Просвіті»¹ її верховоди, панки й підпанки охоче вивряджуються в широкі шаровари Тараса Бульби, але не бажають прийнятися його широким народним духом.

---

¹ «Просвіта» — легальні культурницькі організації, що виникли на Україні в 1908 році.

Складна й сувора історія народу їх цікавить лише з одного боку — чи можна приладнати до неї свої вбогі імена... Самостійна держава ситих хуторян — такою уявлялася їм найвища заповідь національного та соціального визволення. Тим часом і тоді лунали тверезі голоси, які заявляли, що не можна навіть широкими, як саме Чорне море, шароварами Тараса Бульби затулитися від катеринославських сталеварів та юзівських шахтарів. Та самостійники твердили одне: «На нашому возі сидять, наш хліб їдять, хай нашу пісню співають».

Коцюбинський намагався зробити з «Просвіти» засіб освіти, а панки перетворили її на зброю обдурювання народних мас. Він, стоячи під прапором істини й добра, кликав народ уперед, а вони — очумілі хуторяни — тягли його назад.

Але по-справжньому повстали вони проти письменника, коли він під схвальні вигуки багатьох рядових просвітян всерйоз заявив, що український народ завоює національне визволення не під главенством хуторян, а під керівництвом шахтарів, молотобійців, ковалів. Це було сказано і в «*Fata morgana*» образом Марка Гуші. Адже недарма Горький ще в 1909 році звернув увагу українського друга на статтю В. І. Леніна «Лев Толстой як дзеркало російської революції». Про її автора, що викрив філософію непротивлення злу, Олексій Максимович говорив з особливою теплою.

За доносом хуторян, які вважали себе «щирими українцями», губернатор вигнав Коцюбинського з «Просвіти».

МОЛОДІ ВОДИ

Раптом зовсім поруч, по сусідству, загули дзвони. Михайло Михайлович здригнувся. Не дримав під Назаров — настоятель церкви Казанського собору. За його вказівкою дзвонар, порушуючи древні канони благовісту, які припи-

сували легким і світлим вступом настроювати душі віруючих на молитовний лад, обрушував на зморений за день люд бурю грізних і шалених звуків.

Михайло Михайлович знав, що тільки в помсту за його гнівні книги, за його вірну службу трудовому народові слуга царя земного і царя небесного на додачу до обшуків, цензури, допитів і постійного вистежування щовечора мучить його хвору душу цим дошкульним, безсоромним, обридливим, здається, й самому господу богу, розгнзуданим дзвоном.

— Юрію, принеси-но лопату. Потрудимося трохи під божий благовіст, чи що!

Лопата Михайла Михайловича була недалечко, в кутку сарая. Юрій привіс її разом з граблями, відрами та садовою лійкою.

Невгамовний дзвін обірвався так само раптово, як і почався. Вмить стало незвичайно тихо.

Письменник, узявши лопату, перевірів пальцями її лезо. Зійшовши сходишками з веранди, в супроводі юнаків обігнув будинок і попрямував до високої ялини, висадженої ним на честь старшої дочки у рік її народження, відразу ж після переїзду із Старостриженської вулиці до цієї садиби на Сіверянській.

Пристрасний квітникар, прекрасний знавець флори Михайло Михайлович вважав найкращим для себе відпочинком ті години, які віддавав саду та улюбленим квітам. Він почав розпушувати ґрунт навколо ялини. Хлопці ж, намагаючись випередити один одного, принесли з великих бочок по два повних відра дощової води. Вони застали письменника на садовій лаві. Праву руку він притискував до грудей.

Сполошений Юрій подався в будинок. Віталій притягнув з веранди плетене крісло, пальто Коцюбинського. Вкривши письменника, обережно посадив його. Підбіг Юрій з ліками.

— Нічого, нічого, все буде гаразд,— заспокоїв сина Михайло Михайлович. Його очі променилися теплом.— Залишилося чекати недовго — тижнів зо два, і на Капрі я зустрінуся з Олексієм Максимовичем, подихаю цілющим повітрям Середземного моря... Повернусь звідти зміцнілим і душею і тілом, слово честі, хлопці! Страйкують не тільки люди. Серця також... Мої «Гуцули» далися мені пелегко. Так уже все влаштовано: щоб дати життя іншим, ми змушені брати його в себе. Чим більше даємо іншим, тим менше залишається нам самим. Що ж, людина не вічна. Вічне людство. Серце — не пружина годинника... Людина вмирає, після неї залишаються справи. Ось, діти мої,— письменник з любов'ю пригорнув до себе юнаків,— після мене залишиться оця ялина, ровесниця Оксани. Ніби близнята — обидві стрункі, милі, ясні...

Віталій, як тільки зайшла мова про Оксану, знову спохмурнів.

З розчинених вікон раптом полилися ніжні звуки. Оксана, як завжди, приготувавши класні уроки, сіла за інструмент, той самий, клавішів якого торкалися пальці талановитого музиканта — друга письменника, Миколи Віталійовича Лисенка. Якесь душевне сум'яття заважало неспокійним пальцям виконавиці зупинитися на чомусь одному.

Та ось одна з багатьох початих нею мелодій звучить довше від інших і не тільки не обривається раптово, як усі попередні, а й з кожною миттю набирає дедалі більше тепла, задушевної виразності. Михайло Михайлович з його тонкою музикальною душею любив слухати гру старшої дочки навіть тоді, коли вона, роблячи перші кроки, з особливим старанням виконувала односкладові гами. Долинала з вікна чудова мелодія Шопена.

М'якою співучістю й ліричною теплотою віяло від нижніх звуків романсу. Юному Віталію здавалося, що разом з мелодією пісні звучать у вечірньому повітрі і її слова: «Якби я сонечком на небі сяjala...»

Поправивши сіру гімназичну сорочку, Віталій вклонився господареві дому:

— До побачення, Михайле Михайловичу. Йду...

— Не рано? — здивувався господар.

— Іду,— ще твердіше, з похмурих обличчям сказав Примаков.— Прощайте... Мабуть, мені не треба сюди ходити...

— Що ж, добродію, приневолувати не станемо,— де-що спантеличено сказав письменник.— Усіх благ...

Віталій, низько схиливши голову, попрямував до хвіртки. Раптом його обпекла думка: «А чи не подумав, бува, Михайло Михайлович, що це результат нотацій Єленевського?» Вернувся.

— Дорогий Михайле Михайловичу... Не подумайте тільки... Це зв'язано не з гімназією. Як би це вам пояснити... З однією особою з вашого дому...

— Тебе скривдив хто-небудь? — сполошився письменник, знову переходячи на «ти».— Скажи, Віталію!

— Ет! — безнадійно махнув рукою юнак.— Ви нічого, нічого ви не знаєте, Михайле Михайловичу.— Схвильований, повернувся і рішуче закрокував до виходу.

Юрій, нахилившись до батька і ніби остерегаючись, що його можуть почути у вітальні, звідки все ще долинали звуки рояля, сказав:

— Вони посварилися...

— Так ось чому він сьогодні такий похмурий, твій друг. І Оксана ні в сих ні в тих ходить, я це відразу ж запримітив,— пожвавішав Михайло Михайлович.— Давно підозрюю, Юрку, що в особі Оксани ти маєш серйозного суперника. Ох, діти, діти! Значить, пора ніжних почуттів приходить набагато раніше, ніж пора боротьби. Що ж ти стоїш? Раз душа твого друга в сум'ятті, йди до нього. Тільки дивись, Юрку, не злякай біля тину «топтуна»... А я до Оксанки. Ось які пішли справи... Одні присвячують їй полум'яні вірші, інші через неї поривають з моїм домом. Ми, письменники,— з підкресленою іронією закін-

чив Коцюбинський,— шукаємо сильні характери, а вони — поруч.

Юрій надогнав друга швидко, біля церковної огорожі. Віталій не зупинився, зачувши за спиною знайомі кроки. Глибоко караючись своїми почуттями, він ішов тротуаром — уздовж високих парканів Сіверянської вулиці.

— Дарма пішов, Віталію,— заговорив Юрій, ступаючи по сухому опалому листю.

— Дарма? Ні, недарма! Я людина пряма... Ти знаєш, як я дорожив цією дружбою...— запально сказав Віталій.

— І вона...

— Вона, вона! Ти сліпий, Юрію, але я ще зрячий. Я чув, як вона читала подругам вірші. «Старовинний цілує рояль...» Не терплю декадентщини. Недарма Михайло Михайлович розніс ці віршики в пух і прах.

— Дивак ти, Віталію. Що ж, по-твоему, раз ти з нею подружив, то вона вже не має права приймати й вірші, якщо їй їх дарують?..

— Чому не має права? — відповів Віталій.— Хай приймає на здоров'ячко... Ось що я тобі скажу, Юрку,— відрізав первово юнак.— Я такої дружби не визнаю... І прошу за мною не ходити.

Дійшовши до рогу, Віталій рішуче повернув праворуч і швидким кроком рушив до міської площі. Перетнувши її, попрямував на київський міст.

— Куди ти в таку пізню пору? — вигукнув Юрій.— Тобі ж до Воскресенської церкви треба.

Віталій не відповів. Спустившись з дамби, не кваплячись пішов до ріки. Юрій уже змерз, але не відставав од друга. Він вирішив дипломатично змінити тему:

— Ну, а як же з недільним зібранням гуртка? Про реферат забув? «Промови Ціцерона на захист Республіки!» — удавано патетично продекламував він.

Примаков зупинився, пошкріб потилицю.

— І справді, забув... Дався мені цей Ціцерон...

А Юрій вів далі:

— І не соромно тобі, друже? Подумай, чи стали б перувати через жінку Пугачов, Гарібальді, Кармелюк?

— «Через жінку»,— обурився Віталій.— Ні, Юрку, не через жінку... Просто — я розчарувався. Самому прикро...

— Не можна дружбу перетворювати на тиранію,— заперечував Юрій.— Облич, Віталію, ці дурниці. Ходімо.

Віталій довго й уперто мовчав, присівши навпочіпки біля води. Потім підвівся. Неохоче рушивши від річки, невдоволено буркнув:

— Ходять тут усякі по п'ятах...

Холодні жовтневі сутінки з їх важкою синюватою імлою насувалися на широку заплаву звивистої річки. Її чудернацькі вигини, ніби криві турецькі шаблі, губилися вдалині біля залізничного моста. З козелецького боку раптом потягло свіжим вітерцем, і відразу ж сумно зашестіли пересохлі очерети.

Юнаки, яких підганяли непривітний осінній вітер і сутінки, що ставали все густішими, один за одним мовчки простували від Десни до міської площі, означеної обрисами старовинного будинку Мазепи.

З Н О В У   Н А   С І В Е Р Я Н С Ь К І Й

Чернігів — це не тільки радощі й захоплення. Захоплення, викликані першим запалом справжньої боротьби. Там же юному Віталію довелося зазнати й гіркоти розплати. Розплати, яка ще більше загартувала його бойовий дух.

Недремне око в особі постового городового відразу ж виявляє крамолу. Юного крамольника хапають і передають на розправу суворим і невблаганим охоронцям царських законів — законів воєнного часу: йшов другий рік першої імперіалістичної війни.

15 лютого 1915 року Окремого корпусу жандармів підполковник Малов доносить у департамент поліції, що в

ніч на 5 лютого постовим городовим Іваном Полунцем на розі Богуславської і П'ятницької були затримані за підозрою в розкиданні прокламацій учень 7-го класу місцевої гімназії Віталій Марков Примаков, 17 років, син сільсько-го вчителя, і з ним учень 3-го класу Чернігівської земської фельдшерської школи міщанин Мордух Міхелєв Тьомкін, 19 років. Що в Примакова при обшуку виявлено вісім примірників прокламацій, револьвер з шістьма патронами, багнет до австрійської гвинтівки.

У тій прокламації, написаній від руки, говорилося: «Батогом зігнали вас сюди, товариші солдати. Відірвали від рідних полів, від дружин і дітей, щоб через два-три тижні погнати на забій під німецькі кулі. Різкою хочуть підтримати у вас дух покори й патріотизму... Солдати, діти народу! Цього ми не допустимо! Ми не хочемо війни, яку розпочав російський уряд. Хай живе дружба всіх народів! Хай живе свобода! Хай живе Революція!

Об'єднана група соціал-демократів».

Було ще одне недремне око — гімназичне начальство. 21 лютого 1915 року директор Чернігівської гімназії писав попечителеві Київського навчального округу: «При сьому маю честь подати на затвердження Вашого Превосходительства постанову педагогічної ради ввіреної мені гімназії про виключення з гімназії учня 7-го класу оної Віталія Примакова за пунктом 19-м параграфу 11-го Правил про стягнення...»

Після Чернігова відбулося знайомство з Києвом. Але тільки через міцні ґрати «Лук'янівки». У сімнадцять років... А потім була сибірська тайга — довічне заслання.

Згадуючи важкі роки, які збіглися з тим віком, коли формується людина, Віталій не проклинав долю. «То була моя академія! — говорив він. — Життя прекрасне і в радощах і в муках, бо муки — це теж життя. Муки очищають і загартовують дух».

І ось знову Чернігів. Але тепер уже революційний. І повсюди кумач — символ свободи. Кумач на всіх ву-

лицях, він і на садибі Коцюбинських на Сіверянській.

Перші дні квітня 1917 року видалися на рідкість сонячними й погожими. Повз високі кущі розквітлого бузку йшов по Сіверянській, жадібно вдихаючи солодкі аромати, невисокого зросту бородатий чоловік. Довга, до колін, ватянка, високі юхтові чоботи, малахай з вухами, що висали аж до пояса, та добряче потертий речовий мішок, який не дуже обтяжував плечі господаря, красномовно свідчили, що людина ця прибула не з близьких місць.

Поминувши церкву Казанського собору, бородань уповільнив ходу, зняв малахай. Попереду була садиба, з якою в нього пов'язано багато світлих і радісних спогадів. А ось і крони ялини. Ого, як високо вигналася! Подорожній зупинився, продекламував трохи змінений пушкінський вірш: «Невольно к этим милым берегам влечет меня неведомая сила!»

І справді, після довгої втомливої дороги, прямо з вокзалу, тільки ступивши ногою на рідну чернігівську землю, він поспішив до товаришів по революційній боротьбі, а потім відразу ж попрямував сюди, на Сіверянську. Штовхнувши рипучу хвіртку невисоких постарілих воріт, не без внутрішнього хвилювання пройшов на подвір'я знайомої садиби.

Ось у затінку високої ялини заклена веранда з полотняними шторами, трохи зсунутими до простінків. Посеред веранди тоненька дівчина в червоній хустці, зігнувшись над дерев'яними ночвами, поставленими на ніжки перекинутого табурета, пере білизну. Крізь розчинені двері чути монотонні удари табурета об підлогу та спів «Варшав'янки».

Очі ще могли обманути нетерплячого подорожнього, а слух — слух ніколи. То був приємний, добре знайомий йому з юних літ голос, але не голос тієї, ким були заповнені його думки і почуття. Бородач поривчасто збіг сходинками ганку.

— Здрастуй, Іро! — привітав він дівчину.

Почервонівши по самі вуха, Ірина кілька секунд стояла мовчки з мокрим рушником у руках. Що за вигляд! Малахай, ватянка, борода! Але очі ті ж самі — сіро-зелені, які проймають людину наскрізь. І ніздрі, що роздуваються, як і колись, від найменшого хвилювання.

— Віталій! — скрикнула дівчина й, від несподіванки упустивши рушник, кинулася мокрими руками обіймати давнього друга.

Але очі видавали гостя: явно чогось не знаходячи, вони дедалі смутнішали. Ірина все зрозуміла.

— Оксана в Москві, в університеті.

Віталій спохмурнів, зняв з плечей мішок, у якому віз пам'ять про недавнє минуле — арештантський халат та безкозирку, кинув на підлогу і, сівши на нього, притулився спиною до стіни веранди. Розчаровано мовив:

— У Москві, кажеш...

— Так, у Москві... А ти роздягайся. Геть цю страшну шапку! — Ірина зняла з нього малахай. — Побіжу, скажу нашим:

Віталій оглядівся навколо. На підвіконні — горщики з квітами. А за вікном, затуляючи пишним шатром веранду, — величава ялина, ровесниця Оксани. Пригадалася незлагодя, єдина незлагодя з нею. Єдина, але болюча для молодого, недосвідченого серця. І чим болючішою була вона, тим солодшим здалося примирення, тим щирішою стала потім дружба, яка вже нічим не затьмарювалася...

Навіть тепер, через шість років, він соромився тієї незлагоді. І треба ж було! Скільки юнаків схиялося перед Оксаною! Скільки найкращих душевних поривань втілювалося в ніжні вірші, присвячені їй! Вона ж залишалася вірною лише йому, йому, від якого відцуралася гімназія, йому, засудженому властями, вигнаному в самісіньку сибірську глушину...

На порозі з'явилася дуже посивіла, але так само бадьора, з високо піднесеною головою Віра Іустинівна. Її

вела Ірина, що вже встигла змінити домашній халатик на маркізетове плаття.

— Здрастуй, здрастуй, Віталію! Ласкаво просимо в паш дім! — зустріла Віра Іустинівна гостя, який підвівся їй назустріч.— А бородище! — сплеснула вона руками.— Зовсім юнак, а борода Чорномора... Зріж ти її к бісу!

— Ні, Віро Іустинівно, спочатку покажусь батькам ось так, з цим сибірським пейзажем — Примаков, лукаво моргнувши, погладив бороду знизу вгору і справа наліво. Жінки засміялися. Безперечно, це був жест директора гімназії Єленевського.

— Так, батьки зрадіють,— говорила через хвилину Віра Іустинівна.— Особливо Варвара Миколаївна. Змучила-ся бідна!

— У моїх старих є ще Володимир, Борис, Григорій та Євген.

— Це правильно, але серце матері найбільше болить за відсутніх. Чого ж ми стоїмо? — сполошилася господиня.— Іро, приготуй гарячої води гостю та накривай на стіл.

Ірина швиденько майнула на кухню. Привчені з малих літ до слухняності, діти після смерті батька ще більше прив'язалися до матері. Поступово притупилася гострота горя. Життя з його владними вимогами диктувало своє. Віра Іустинівна вся віддалася турботам про дітей.

— Іди, Віталію, вмивайся. Ти ж, напевне, голодний, як сибірський вовк.

— Зовсім ні. Знаєте, Віро Іустинівно, два роки тому, коли нас везли туди, ми могли бачити лише шматочок світу. Через ґрати. Зате від Канська до Чернігова нас зустрічали букетами квітів, промовами, щедрим пригощанням. І не дивно б великі міста і станції... А то ж навіть найглухіші куточки — і ті киплять. Сталось те, про що мріяли кращі люди, мріяв Михайло Михайлович.

— Так, великі дні переживає країна,— глибоко зітхнула Коцюбинська, і велика сльоза покотилася по її

блідому обличчю.— Не дожив до них наш Михайло Михайлович...

— Ні, дожив! — запально заперечив Примаков.— Він живе в серцях усіх чесних людей і разом з нами радіє перемозі. Знаєте, Віро Іустинівно,— після деякого роздуму сказав Віталій,— я згадав слова Горького про нашого Михайла Михайловича: «Важко жилося йому: бути чесною людиною на Русі надто дорого коштує».

Ступаючи за Вірою Іустинівною, Віталій пройшов через напівтемний передпокій до просторої кімнати. Посеред неї, як і в попередні роки, стояв довгий стіл. Колись тут збиралися численні друзі Коцюбинських. Гостю здавалося, що він лише вчора розлучився із знайомими, милими серцю людьми, що не було страшних років тюрми, жандармських допитів, заслання...

У пам'яті Віталія виникла картина... Місто в траурі. На руках тисячного натовпу пливе труна, що потопає у весняних квітах. 12 квітня 1913 року... Молодь, відтіснивши поліцію, прийшла віддати останню шану людині великої душі, невтомному сівачеві істини й добра. Жодного померлого губернатора не вшановували так, як скромного статистика губерньського земства Коцюбинського. Багатолюдна процесія проводжала в останню путь полум'яного художника слова. Цей шлях пролягав від непоказної сядибки на Сіверянській до далекої Болдиної гори, де Михайло Михайлович так любив відпочивати після роботи і де знайшов вічний спокій після трудів своїх на землі.

Віталій підійшов до стіни, на якій висіли сімейні фотографії.

— Юрій пише?

— Зрідка,— зітхнула Віра Іустинівна.— Прапорщик. Десь під Пітером... А тепер підемо на кухню. Йди-йди, так ми з тобою і до ранку не наговоримося. Швидше вмивайся — і за стіл!

...Після смерті Михайла Михайловича обоє друзів, Юрій і Віталій, відчули себе самостійними людьми. Вони

по-справжньому включилися в революційну боротьбу. І це було природно, оскільки вони не могли стояти осторонь від того, що хвилювало всю передову молодь. У 1913 році Юрій, Віталій та інші гімназисти — Мурінсон, Ішменецький, Стецький, Шаввич — створили революційний гурток, який через рік примкнув до соціал-демократів.

Коли почалася війна 1914 року, чернігівське революційне підпілля, зв'язане з Петроградом і Києвом, широко розгорнуло пропаганду проти неї. Жандарми заарештували гімназистів Туровського, Зюку, Буніна, коли ті розклеювали антивоєнні листівки.

Але зерна, кинуті підпільниками, дали сходи: чернігівський гарнізон глухо вирував. Жандарми, шаленіючи, схопили Віталія Примакова. І ось 14 лютого 1915 року чернігівська соціал-демократична молодь опинилася під вартою. Уникнув арешту лише Юрій, який саме тоді захворів на тиф.

У травні заарештованих повезли в Київ, на суд. Велика група чернігівської молоді проводжала їх і навіть зуміла пробратися в зал засідання суду. Була там і мати Віталія.

«Орача визнають по його першій борозні, воїна — по першому бою» — це слова Примакова. Додамо: революціонера визнають по його першій сутичці з ворогом. Царські судді, добиваючись легкої перемоги, через матір Примакова Варвару Миколаївну обіцяли йому всілякі послаблення за публічне відречення од революційних ідей. Віталій з гнівом відповів царським прислужникам: «Так, ми розповсюджували листівки. Але не вважаємо себе винними. Ми це ставимо собі за честь і заслугу перед народом!»

А потім почалися одна за одною царські тюрми, які Віталій пройшов закутий в одні кайдани із своїм товаришем Тьомкіним¹. Голодовки, одиночки, карцери, зустрічі

---

¹ Нині старий більшовик М. М. Тьомкін проживає в Москві, нагороджений орденом Жовтневої Революції.

з старими революціонерами ще більше загартували молодого соціал-демократа, більшовика. Тюрма не зломилася йому. Навпаки, як і для багатьох інших молодих революціонерів того грізного часу, вона стала найкращою школою життя, університетом класової боротьби.

Сибір нелагідно зустрів Віталія. Тяжка робота у багатій чалдонці за куток та шмат хліба, а потім у коваля в холодному приміщенні підірвала здоров'я. Він захворів. Після лікарні абанські засланці знайшли Примакову роботу у волосному правлінні. В Абані ж з першою вістю про повалення царя Віталій, очоливши групу товаришів, роззброїв поліцію.

У ті дні один із старших товаришів Віталія, теж політичний засланець на прізвисько «Рублена голова», сказав своєму підопічному: «Ну, земляче, тобі здорово повезло. Не раз ми говорили з тобою про ту бажану свободу. Таїлася вона десь за щільним туманом, а тут на тобі — користуйся на всю силу».

Уперше слова про везіння він кинув колишньому мотобійцеві, коли той тільки-тільки почав ходити по палаці після тяжкої хвороби: «Тобі, молодий чоловіче, здорово повезло. З нами тут, в Абані, знаєш хто? Сама Олена Кратова. Тут всіляких проповідників праведного слова цілий табун. І кожен упевнений — лише він знає правильну стежку. Тільки вуха розвішуй! Бережись! Бережись солодкого свисту. Відразу ж опинишся, як той дуренький кролик, у бездонній пащеці удава. Скоро-скоро поведу я тебе, раба божого, до нашого дорогоцінного товариша. Покажу їй новачка. В її хаті не раз почувеш справжнє ленінське слово...»

І втретє він скаже: «Тобі, товаришу, здорово повезло!» Але то вже буде пізніше, після кількох великих і драматичних років...

На світанку, ледь зажеврило, гість із Сибіру, нікого не потривоживши, вислизнув із дому. Повз буйноквітні палисадники, повз похилі паркани пройшов він сонними вулицями міста.

Діставшись Любецького, о цій ранній порі геть безлюдного шляху, бородатий подорожній скинув з голови барсучий двохвостий малахай, увіпхнув його в речовий мішок, турботливо складений у тихій садибі на Сіверянській. Сорок п'ять верст — не близький світ! Обсаджений столітніми вербами старовинний шлях, який ще від часів Володимира Мономаха зв'язував Чернігів із колись багатим і славним Любечем, звивистою стрічкою славя долом і нагадував бороданеві виходжений ним сибірський тракт Довгий Міст — Абан. Як і там, обрій заступали смуги хвойних лісів, кіба що замість буйних заростей пипшини та обліпихи по узбіччю з дитинства знаної дороги тут і там виступали куці червонокорого верболозу.

У молодого чоловіка не такий уже й великий тягар літ — усього лише три роки минулого та шістнадцять нового, двадцятого століття. Саме враз — розквіт молодії поривчастої натури.

Вона, ця поривчастість, виявлялася не тільки в безупинному марші вузьким узбіччям розмоклого від весняних злив Любецького тракту. В гострому погляді ледь примружених очей, у високій поставі голови, в суворій зібраності чистого обличчя, обрамленого солідною кучерявою бородою, в міцних плечах подорожнього вгадувався надійно акумульований життєвий заряд.

З тих шістнадцяти років нового століття два він провів у нелегких мандрах. Але не в пошуках багатих дарунків загадкової й суворой тайги і схованих у її холодних надрах скарбів. Не з власної волі і не від любові до зміни місць полишив він рідні деснянські береги, щоб поміняти

їх на студені простори екзотичної Бірюси. То був мандрівник мимоволі — бурлака за високою монаршою вказівкою...

Час був воєнний. І грізні царські судді не схильні були до жартів. Не радували країну перемогами браві генерали. А тут знайшлися «супостати». Та ще й які! Усним і друкованим словом підбурювали солдатів до непокори. Які вже тут жарти! І юному бунтареві припаяли тоді не так, щоб і багато,— все ж таки, вважай, підліток. Та не так і мало — як-не-як, а державний злочинець. Сибір, довічне поселення!

Та довічним буває тільки недовічне. Недовічним виявився і той царський вердикт. Навесні 1917 року, вирвавшись із царської неволі, юний політпоселенець уже дихав вільним повітрям рідної Чернігівщини.

...То був веселий, голосистий, радісний і багатообіцяючий квітень — квітень 1917 року. Місяць радощів і великих надій.

Сподівалися всі, але не всі тієї пори раділи. Трудящий люд імперії, відірваний від верстатів і землі, гинів іще в сирих окопах. Від Балтійського до Чорного моря на своїй землі, від Трапезунда до Багдада — на чужій. А безстрашні борці Революції — совість і честь народу,— загнані деспотичною владою царя на багато й багато років у неволю, вже на повні груди вдихали свіже, цілюще, п'янке повітря Свободи...

Борода! У давні гімназичні роки він і гадки не мав про таку. Він і борода — нонсенс! А ось вийшло.

Багато хто із засланців, вдихнувши п'яного повітря свободи, поквапився поголити бороди. Він же вирішив показатися з нею вдома.

Позаду лишилися тяжкі роки випробувань. Попереду чекала пора напруженої й жаданої праці. Позаду — сирі й смердючі каземати, клоаки шумливих пересилок, чорні бурани й виснажлива холоднеча далекої тайги. Попере-

ду — тепло й гостинність рідної домівки, цілющі вітри рідного краю.

Ось і тепер йому несила відвести погляд ні від синюватого вдаліні щита поліських урочищ, ні від буйнозелених пив, що розляглися обабіч шляху. На порізаних вузькими межами ділянках зріє поширений у цьому краї злак-годувальник. Нехай там Полтавщина славиться своїми пухкими паляницями з муки простого помелу, хай хлібороб Таврії пишається своїми високими булками з відбірної сіянки, а йому, що зріє на батьківському хуторі в глибині чернігівського Полісся, ніде не траплялися такі апетитні хлібини, які з житньої муки пече його турботлива мати.

Що то вже за жорстка, примхлива і водночас добра земля-годувальниця суворого Полісся! Її колір, її голоси, її запаморочливі пахощі, що всоталися в кров і плоть з дитячих літ, туманили йому голову не один раз там, у глухих закутках студеного краю. Ось і тепер його крок став усе поривчастішим і погляд гострішим при думці про далеку поки що жнивну пору, коли його батько, шуманівський учитель, покривши голову широким брилем, дасть своєму старшому синові в руки мантачку й косу...

Вже майже повних три роки йшла війна. Не потрапив він у солдати. Але на ньому все було з солдатських цейнгаузів. Як і в більшості населення імперії, що давно вже вдягалось не з базару і не з лавок, а з людних «товчків», де дезертири за безцінь збували казенну робу. А ось добротний малахай змудрував йому в далекому Абані друг-поселенець — усе той же «Рублена голова»...

Жива натура прагне дій — у цьому високий смисл справжнього життя людського. Але, як підтверджував досвід усіх полишених у минулому літ, справжня людина, позбавлена можливості діяти, найтяжче життя може полегшити іншим — думами. Думи, думи! Думи і мрії! Без них, без цих добрих і співчутливих супутників, похмури

й нестерпні дні в'язниць здавалися б у сто крат похмуришими й нестерпнішими.

Закувати тіло — ще не означає закувати дух... Хай їх, борців за щастя народу, за кращий і справедливий лад, ув'язнювали в кам'яні мішки, приковували до каторжанських тачок, заганяли в малодоступну глухомань, а вони, обділені свободою й багаті думами бадьорі мрійники, широко крокували в житті. І не одне лиш це давало їм богатирську силу й залізну волю вистояти.

Незламні борці за кращу людську долю твердо знали й переконували в цьому народ: держава — це не цар, не його сатрапи. Держава — це народ, його славні трудівники й мислителі. Це майстрові на заводах та рудокопи в шахтах, це розстріляні царем прохачі на площі перед Зимовим палацом і ним же вбиті на річці Лені золотодобувачі, це загнані ним у сирі окопи солдати — сиби всіх уярмлених народів Російського царства. Голос народу — це не обласканий царем грамотії, які на всіх перехрестях і на сторінках продажних газет оскаженіло галасували й поки що галасують: «Війна до переможного кінця!» Його голос — це загнана в тюрми та равеліни справжня, воївпича, нескорена еліта, палкі бунтарі — вічно недремна совість народу. Така віра в народ давала в'язням і засланням силу чекати. Адже життя — це суцільні чекання. Без них воно було б зовсім похмурим. Особливо життя невільника...

І юний бородань упродовж усього довгого шляху від Красноярска до велелюдного Чернігова разом з усіма політв'язнями, що вирвалися на волю, до хрипоти, до знемоги твердив це людям, які радісно зустрічали їх на всіх вокзалах. Це тоді, на станції Курган, запальний оратор з місцевих залізничників назвав колишніх царських в'язнів жар-птицями свободи...

І все ж це гарне поетичне звання годилося далеко не всім. Були серед них і такі, хто в недалекому майбутньому му виявиться лиш ненадійним попутником у революцій-

ній боротьбі. А інші й зовсім... Ті, чий девіз був, є й залишитись на вічні часи: «Нехай тобі буде гірко, аби мені було гаразд».

Вдихаючи на повні груди цілюще повітря тут, на рідному придеснянському роздоллі, вперше по-справжньому відчув себе вільним, гордим, нічим не зв'язаним птахом. Свобода!

В жахливій красноярській тюрмі молодий солдат-перволіток із пітерських майстрових, засуджений за відмову приборкувати повсталих наймитів Ліфляндії, якось сказав: «Свобода — це право не робити підлістю за наказом підлих, не сіяти лиха під батогом лиходіїв. Свобода — це право служити людям за велінням власного серця».

Ось він у себе на батьківщині, на Любецькому шляху, кожен вигин і поворот якого ще збереглися в пам'яті. Хоче — йде, хоче — сідає на узбіччі. Є бажання — співає, або йде мовчки. Нема нікого над ним: ні похмурого етапного конвоїра, ні пихатого абанського урядника. Привільно простує Любецьким шляхом він, бунтівник, приречений царським судом на довічне заслання в Сибір. Минуло лише три роки від дня арешту й два після суду — і царські судді, та й сам цар повержені в прах...

Картини недавнього минулого, епізоди тяжкої боротьби виникали в пам'яті людини, яка в дев'ятнадцять років зазнала те, чого інший не зазнає й за все життя.

Думи, думи! Швидка хода подорожнього не встигала вже за буйним вихором його гарячих дум. Кроки вели його до майбутнього, а думками він все ще бродив у минулому. В близькому майбутньому вималюувалася зустріч з батьком. Той, стримапо розкриваючи обійми, нічого не скаже прикрого. І велику радість постарається виявити лиш у щедрій гостинності. Він знає свого тата. Адже й сам він у тих суворих рисочках батьківського характеру ненабагато віддалився від шуманівського вчителя.

Знає він, що буде сказано при зустрічі. І чого сказано не буде. Вже звучить у вухах перша репліка: «Ну, хлопче,

потинявся по білому світу. Ласкаво просить тебе отчий дім». І в цьому домі він не почує: «Що ж ти, блудний сину, недарма я тобі голову милив». І не скаже старий: «Ось так і втрачено три роки, синку. Був би ти вже з атестатом зрілості і в учительській семінарії!» Але те, що тато скаже в перші хвилини, буде цілком щирим. А якби навіть... То в сина є вагома, переконалива відповідь.

Чого варті три роки гімназичного курсу порівняно з тими університетами, які старанно просвіщали його протягом усіх тяжких літ вигнання! А гострі диспути й дебати! А задушевне слово старших товаришів — нещодавніх мешканців царських централів, в'язниць, казематів, острогів, бутирок та хрестів. Слово багатьох кандидатів на шибеницю, тих, кого не зломили нескінченні роки переслідувань і репресій. Тих, хто не раз мав щастя спілкуватися й дома, і в еміграції з самим Леніним. Не три, а тридцять три гімназичних роки не дали б йому всього того, що дало сибірське заслання. Усе це не вагаючись виклав би він батькові.

І лише одного разу... Зазирявши у тіні густої ліщини після втомливого дня на сінокосі, він став уголос змальовувати картини чудового, сповненого краси і справедливості майбутнього. Запевняв батька, що на місці похмурої тюрми народів виникне світла й дружна держава вільних і щасливих трудівників.

Запрягаючи Гнідка, батько тепер уже без в'їдливої іронії кинув коротку репліку:

— Пам'ятаєш? «Блажен, хто змолоду був молодим...» Я ж скажу, хлопче: блажен, хто вірує...

А син, усе ще перебуваючи в прекрасних високостях своїх захарних мрій, відповів з притаманною йому снівською лагідністю:

— Будь-яка ідея, тату, потребує віри. Але один мій товариш говорив: «Блажен, хто бореться!» Я ж додам: блажен, хто мріє! Яка то й боротьба без мрії? Хто позбав-

лений цього найвищого дару долі, той позбавлений багато чого...

Ось так з хвилюючими думками про майбутнє й минуле він непомітно подолав половину шляху. Високо підбилося сонечко. Стали траплятися назустріч селянські вози, купецькі брички, поміщицькі колимаги; ліниво побрязкуючи дзвіночком, круто нагнувши голови, помітно постарілі клячі тягли назустріч через непролазну твань скрипучий поштовий шарабан з незмінним дідом Яремою на передку.

Перейшовши дерев'яний міст через річечку Білоус, юнак спустився вниз, у густі зарості вільшаника. Дістав ніж, викуваний шалаївським ковалем. І незабаром уже вимахував вільховою палицею.

Сонце, що з'явилося з-за правого плеча, освітило далекі ліси, переліски і вмить перетворило покриті рососою луки в блискучі алмазні розсипи. Буравлячи блакитну височину, задзвеніли жайворонки.

Молодий чоловік ішов усе бадьоріше. На ходу знову дістав ніж і, вправно орудуючи ним, вирізав на податливій корі палиці вензель, а в ньому одне тільки слово — *«свобода»*.

І раптом йому здалося, що він крокує древнім Любецьким шляхом не з сибірського заслання, а з чернігівської гімназії на чергові великодні канікули. І було ж це не так давно — всього три роки тому.

Пам'ятає, тоді за ним приїжджали з Шуманів на Гнідкові, впряженому в батьківську таратайку. І йому подобалося на довгому шляху додому перебирати в пам'яті всіх, хто рухався колись цим трактом. Були там і натовпи полян, і стрункі дружини київських, новгородських, суздальських, володимирських князів. Невгамовні орди половців, печенігів, хозарів... «Як нині збирається віщий Олег...» А потім буйні табуни азійської кінноти Батия. Зібрані разом мудрістю й тактом Дмитрія Донського

дружини, які на полі брані поновили зневажену честь народу. І знову — в перших шерегах — стрімкі полки кінноти.

Він згадав одержану ним в Абані від Олени Стасової книгу Ф.Енгельса. В ній вичитав, що персидська імперія просунулася далеко вперед на історичній арені завдяки войовничим кочівникам Фарсістану, народу наїзників...

Так, позаду неволя, випробування, муки. Попереду — життя з усіма його благами, дарами, боротьбою, тимчасовими невдачами і кінцевим успіхом. А все завдяки революції, крахові царизму, завдяки падінню самого царя. Царя-нелюда, царя-деспота, царя-тирана... Хоч він, який оце крокує обвітреною холоднуватим квітнем стежиною, і не брав безпосередньої участі в тих великих звершеннях, але й не стояв осторонь. Так само, як могутні клени та кудлаті верби, що обступили Любецький тракт, є його невід'ємною частиною, так і він є невід'ємною суттю того суворого й прекрасного вихору, який змів з п'єдесталу жорстокого правителя, чії предки пригноблювали народи Росії не рік, не два, а цілі століття! Добре сказав Шіллер: «Ні, є край насильству тиранів...»

ХТО МРІЄ...

Так, йому поталанило! Є край насильству тиранів. Він дожив до втілення в життя мрії багатьох поколінь, чії кращі представники стали жертвою незмірної мстивості та жорстокості російських царів. Радіщев, який зазнав канчуків «просвіченої» цариці, Олександр Ульянов — жертва її тупого нащадка, Пестель і його товариші... А нескінченний реєстр в'язнів Шліссельбургу та Петропавловської фортеці? Нехай не всі вони брали участь у поваленні царя, але частка і їхньої праці є в цьому благородному звершенні. Як і його скромний вклад. Вони, ті священні подвижники, перші революціонери, честь і со-

вість народу, не дочекалися свободи. А йому доля всміхнулася. І він добре знав, що є такі усмішки долі, за які треба невідкладно й багато заплатити. Але все це буде в майбутньому.

А в минулому були нескінченні суперечки і зіткнення думок... Вони штудіювали праці не тільки вождів пролетарського руху, а й Плутарха, Сааді, Шекспіра, Карамзіна і того ж Шіллера. Цей войовничий інтелігент у безпросвітному царстві мороку свого жорстокого часу мужньо провіщав: «Смерть служителям обмана, слава праведним делам!» Хіба пушкінське «Да здравствует солнце, да скроется тьма!» не перегукується з цим бойовим закликком?

Ось воно — радісне й урочисте сонце, що зігріло страждених і гнблених усієї імперії! Немає більше тирана, немає на чорному троні чорного царя. Колись Плутарх сказав, що найпрекрасніше і найблагородніше видо-вище — це страта тирана.

Так, багатий був у цієї «жар-птиці свободи», в цього молодого чернігівця дар божий — містка пам'ять і палка думка...

А мрії з їх різкими зигзагами і крутими перепадами! То він, пашіючи від енергійної ходи, високо зринав думками у зоряні далі й змальовував у своїй уяві захоплюючі картини майбутньої боротьби з тиранами не тільки Європи, а й усього світу. То стрімко спускався на грішну землю — думав про привітний сінник, куди з настанням першої теплої пори він переносив помічену своїми ініціалами жорстку подушку. Про сінник, де в захваті вперше прочитав хвилюючу оповідь Пушкіна про народного богатиря Омеляна Пугачова. Тричі кликали тоді його обідати, а йому було несила одірватися від чарівних рядків, і він не відгукувався...

Думав про незабутні шуманівські ночі, коли не тьокання шалених солов'їв у густих заростях батьківського саду, а далеке й глухе валування сільських собак навію-

вало на нього дивний стан легкого забуття, яке непомітно переходило в міцний, п'яний сон. Думав він зараз про запашний чернігівський житній окрасець і про духмяні, підсмажені в духовці соковиті кружальця домашньої ковбаси, що снилися йому не раз там, на чужині...

Згадав і про баского Гнідка, який однаково весело ходив і в робочій шлеї і у виїзній «парадній» зброї. Тепер, мабуть, довгохвостий мерин зістарився, вийшов у відставку, водовозить. Раніше, бувало, пручався, козирився, куражився, коли шуманівський учитель викочував з-під навісу плуг, а свого старшого сина, на той час ще гімназиста першого класу, саджав підганяйлом на спину вередливого лейб-коня. Того Гнідка малий Віталій не раз ганяв у нічне, на водопій, на купання.

А одного разу...

Начитавшись «Дон-Кіхота», юний мрійник згадав про подвиги кастильського дворянина і на втіху шуманівській дівторі верхи на коні з довжелезною жердиною — списом кинувся в атаку на старого вітряка, що ліниво крутив своїми химерними крилами. Юний лицар відбувся легкою подряпиною, а Гнідку дісталось... Не так, щоб і дуже, але ж відразу впало в очі його суворому і дбайливому господареві. Не обійшлося без батькового прочухана, що-правда, словесного. Та послідовник іспанського ідалго не на жарт образився — цілу добу не з'являвся додому. Ночував у шуманівських друзків.

І яке то було ночування! Заснув він лише на зорі, й то важким сном. Чого тільки не передумала його розтривожена голова! Уже б краще відшмагав його батько ремінцем, хоч у їхньому домі ніколи й нікого не шмагали. А вислуховувати докори й образливі до сліз слова... Ну, та дарма! Він виросте, залишить батьківський дім, а там досягне того, що й не снилося навіть багатьом героям його улюблених книг. Тоді всі зрозуміють і навіть його суворий і вимогливий батько збагне, кого він так дошкульно й нещадно шпетив. І за віщо? За невинні дитячі

пустощі! Адже Гнідко цілий і неушкоджений. Подряпина на крупі — подумаєш! До жнив заживе.

Ясно — він повернеться в Шумани Жаном Вальжаном... А може, Уленшпігелем? Ні, не те. Зовсім не те. Він повернеться в рідне село ватажком легендарних глadiatorів Спартакoм. І, прямуючи мимо батьківського двору, не кине туди навіть погляду. Або завітає Тарасом Бульбою — красою й гордістю запорізького степового товариства. А може, гнівним Кармелюком? І зовсім непогано — грізним Пугачовим. Ні, він повернеться блискучим вождем карбонаріїв, Гарібальді. І в усіх випадках — верхи на гарячому, шаленому скакуні.

І ось тепер він поспішає в отчий дім не верхи на коні... Повертається хай і злидений на статок, зате багатий духом. Зрештою, що таке свобода, про яку в ці дні говорить кожен, кому заманеться, на всіх площах та перехрестях? Це — коли недосяжне стає досяжним, а мрії — реальністю. А що таке справедливість? Це коли доступне окремим стає надбанням багатьох і багатых.

Був серед абанських новожителів один засланець — той, на прізвисько «Рублена голова». В 1905 році він разом з поручиком Жаданівським вивів на вулиці Києва цілий батальйон з червоними прапорами і гвинтівками наготові. Повстання було потоплене в крові, а мужній сапер з погано зажилим рубцем, який деформував потилицю, потрапив на десять років у каторжний Олександрівський централ біля Іркутська. Саме там за цей страшний рубець — довічний сувенір карателів — арештанти й прозвали мужнього бунтаря «Рубленою головою». З централу на віки вічні його запроторили в Абан.

Ось хто знав історію всіх деспотичних режимів і кривавих тираній! Починаючи з вавилонських Навуходоносорів, римських Неронів і закінчуючи катом Великої французької революції Наполеоном.

У далекому й глухому Абані молодий поселенець з захватом слухав лекції колишнього сапера про тиранів-

богомольців, тиранів-інквізиторів, тиранів-сластолюбців, тиранів-завойовників, тиранів-солдафонів. Куди там іншому маститому професорові! То був суцільний академік, мудрець. А в минулому — всього лише лимар. Недарма сказано, що буржуазія сама створює своїх могильників. Просвітився і набрався великих знань, у тому числі й медичних, той тямущий дядечко не де-небудь, а в царському централі.

У великому сибірському селі Шалаєві, що на березі похмурої Бірюси, настирлива чалдонка не давала спокою молодому поселенцю-чернігівцю, який у неї наймитував. Говорила, що їй начхати на те, що він з «варнацької артілі». Хто-хто, а вона по його чистих очах бачить, що душа в нього не варнацька. Все присватувала йому свою зовсім іще юну дочку. «Сам» із сином десь там воює під якоюсь Варшавою, а без путнього працівника двір — не двір. «А таких-от, добре знаєш, у солдати не стрижуть».

А коли тайгове сватання стало підкріплюватися готуванням рум'яних шанежок та запашних пельменів, підневільний наймит рішуче залишив хату напористої спокусниці і пристав на важку роботу молотобійця до шалаївського коваля. Ось тоді він і заслаб. З тяжкою формою запалення легенів його відвезли в Абан.

«Рублена голова», санітар місцевої лікарні, дізнавшись про поневірвання шалаївського поселенця, який так припав йому до душі, склав віршика. І тепер, дорогою до рідних місць, невіддатливий жених повторював його:

Никто в краю холодном, вьюжном
Понять не сможет сердца зов,
И лишь затем для чувств ненужных
Не нахожу я нужных слов.

Ніби відгукнувшись на пісню жайворопка, учорашній вигнанець заспівав. Він тепер сам складатиме пісні. Для кого? Для Оксани. Хай і не класично відточені, зате від щирого серця:

Ты видал ли, товарищ, в зеленом лесу
Мимолетную теней игру?
Как лучи золотые дробятся, скользят,
Золотя молодую траву?
Ты видал, как, весеннего счастья полны,
Улыбаются им и трава и цветы,
Как играют с цветами лучи,
Как целуют они лепестки?
Ты видал, как смеется от счастья душа,
Пробуждаясь лаской от долгого сна?
Как дрожит и боится за счастье свое,
Вся весеннего счастья полна?
Как сжимается вдруг от неласковых слов,
От чужого холодного взгляда?
И забыла уж их, и смеется уж вновь,
Даже слову холодному рада.

Юнак перебирав у пам'яті багато чого з того, що доведлося пізніше, після хвороби, почути в Абані, на лекціях «академіка-самоука». Виявляється, тиран з тиранів Сула за голови вбитих демократів давав своїм прибічникам казенні гроші й тепленькі місця. Пізніше, коли деспота не стало, на вимогу тирана майбутнього, заколотого пізніше Брутом, а поки що ліберального молодого сенатора Юлія Цезаря, всіх, хто одержав ті гроші й теплі місця, визнали вбивцями.

«Академік» знав назубок висловлювання Бонвілля. Цей мислитель стверджував, що доти, поки один присвоюватиме те, що належить усім, форми тиранії можуть змінюватися, але сама тиранія завжди існуватиме — та, яка вбачає вищу справедливість у вічному торжестві несправедливості... А Шекспір римлянинові Кассію приписав слова: «Так чому ж Цезар став тираном? Хіба міг би стати він вовком, якби не знав, що римляни — барани?..»

І ось Калігула дому Романових вигнаний із Зимового палацу. Справдилось передбачення в'язня Олександрівського централу. Про це писала засланцям в Абаг і сорат-

ниця В. І. Леніна Олена Стасова. Долю монархії вирішив народ. Народ, який повірив Леніну. Хоча були й такі серед поселенців, які, віддаючи данину Ніцше, твердили, нібито долю Росії вирішить одинак-герой на зразок популярного на той час генерала Брусилова...

За спиною у юного подорожнього в речовому мішку разом із сибірським сувеніром — арештантським халатом і шапочкою, разом із щедрим сніданком, який йому спорядили в Чернігові, на Сіверянській, лежала брошура з «Квітневими тезами» Леніна, що тільки-но дійшла до України. Удома, на хуторі, він як слід проштудіює її. Не так-то просто стало орієнтуватися в бурхливому потоці концепцій і думок про тактику й стратегію революційної боротьби. І цей завзятий перегук різноманітних голосів, які так палко на словах обстоюють щастя народу! Молода душа, заплеснута хвилями довгожданої радості, приголомшена вихором швидкоплинних подій на фронті і в найважливіших центрах країни, цілком могла віднести на свою адресу слова:

Есть много на свете вопросов,
Что ставят Сократов в тупик,
И я, никудышный философ,
Пред ними душою поник...

Але що приховується за коротким словом «народ», яка питома вага народу в грядущих ділах і зверненнях, яка його роль у житті,— це юнак уявляв досить чітко.

Народ, народ... Він давав мандат і силу тому ж Пугачову, і Спартаку, і Гарібальді. Він творець усіх великих подій. Він і автор хвилюючих казок, пісень, легенд. Народ Росії збивали з ніг не раз — монголи, шведи, турки, французи, німці. Часом не на рік, не на два, а на цілі століття. А він знову й знову ставав на ноги, поваливши своїх одвічних ворогів. У чому ж таїлася його казкова сила? Вона в чарівній силі рідної землі, землі суворої і в той же час ласкавої, а головне — в людях, які піколи не втрачали віри в святу справу вітчизни, віри в себе.

І юнак вірив, що ця казкова сила, яка жила століттями, подесятериться тепер, коли кожен громадянин зможе сказати: «Держава — це я!»

І доведеться ще чимало потрудитися, щоб кожен твердо засвоїв, що людина народжена літати, а не плазувати. Що прийшла вона на світ божий творити добро, а не сіяти зло. Що настав край похмурій заповіді: «Хай тобі буде гірко, аби мені було гаразд».

Думки, думки! Ось так, ідучи рідною землею, яка виростила його, глибоко й радісно вдихаючи п'янке повітря свободи, юнак «із варнацької артілі, але не з варнацькою душею» непомітно відміряв усю дистанцію від Чернігова майже до південної околиці древнього Любеча, звідки шлях звертав на Шумани.

Прудкокрилими птахами пролетять радісні тижні, і цим же Любецьким шляхом, весело наспівуючи, ітиме Оксана Коцюбинська разом із сестрою Іриною і молодим своїм чоловіком — на той час уже членом Київського комітету більшовиків Віталієм Примаковим. У Шуманах, де косовиця в розпалі, на ниві їх чекатиме Марко Григорович Примаков, а в чепурній і гостинній хаті Примакових — Варвара Миколаївна із смачним обідом...

Під вечір слідом за пастухами, що гнали стадо з випасу, втомлений подорожній, ніким не впізнаний, увійшов у Шумани, прямуючи до північної околиці, де поруч з височезним осокором, який було видно здалеку, стояв, не чекаючи на нього в цей час, отчий дім.

ХТО БОРЕТЬСЯ...

Хіба думав він зараз, на порозі батьківського дому, що всього через вісім місяців проведе вулицями молодої столиці Радянської України перший полк її нової, соціалістичної регулярної армії?

Позбиткувалася доля над суддями Віталія. Їх в'язень за своє коротке, але яскраве життя багато що встиг, багато чого досяг. Як і геніальному ватажкові римських гладіаторів, йому вдалося переможно громити війська непереможних доти полководців. Користуватися загальною любов'ю в своїх воїнів не менше, ніж видатний революціонер Італії користувався в своїх карбонаріїв. Вести безстрашні полки вершників тими ж шляхами, якими йшов його далекий попередник— оспіваний великим Гоголем запорізький воевода. Громити спесивих і жорстоких панів і нести волю їх рабам на зразок легендарного Устима. І не раз, будучи глибоко враженим, дивуватися незбагненним вивертам долі-лиходійки.

Але... син шумапінського вчителя і вихованець Михайла Коцюбинського з'явився на арені гострої боротьби за нове життя не подобою улюблених ним безсмертних героїв, а хоробрим витязем свого народу, учасником неповторних подій, ватажком легендарних полків, бригад і дивізій Червоного козацтва. І в цій самобутній якості він увійшов у героїчну історію радянського народу. Бо клинки його воїнів дзвеніли і патхненне слово його пропагандистів лунало над усіма просторами неосяжної радянської землі. І не лише радянської. Адже йому не раз довелося представляти Країну Рад за її межами.

Якось у бесіді з китайським маршалом Феном Примаков сказав:

— Вовначальнику більше показаний зустрічний вітер, ніж попутний. Яким би це не здавалося дивним на перший погляд. Попутний вітер заколисує, зустрічний — загартовує. Що я можу ще сказати, ваше превосходительство? Чим менше у художника ліній, тим виразніший портрет. Чим менше слів у письменника, тим глибша його думка. І тим значніша перемога, чим менше пролито заради неї крові...

Він гартувався на зустрічному вітрі.

У 1923 році, коли Радянська Україна широко й урочисто відзначала перше п'ятиріччя своєї непереможної кавалерії, Примаков, віддаючи шану загиблим у жорстоких боях соратникам, писав: «Окроплені вашою кров'ю знамена ми пронесемо через увесь світ».

І всього лише через двадцять два роки окроплені кров'ю героїв радянські знамена розвівалися над Берліном і Прагою, Віднем і Белградом, Мукденом і Порт-Артуром. Разом з іншими витязями радянської землі пронесли їх туди вихованці Примакова — командири батальйонів і полків, командуючі арміями і фронтами, лейтенанти і полковники, генерали і маршали, і просто рядові радянські солдати. Відомі й невідомі.

ДЗВІН ГУЧНОГО БОЮ

А потім, після Шуманів, був Київ. Далі настане черга багатьох історичних битв. Ім'я Примакова стане невідільним від подвигів Червоного козацтва. З Червоним же козацтвом зв'язано цілий ряд вирішальних битв громадянської війни. Недарма М. О. Скрипник писав: «Від самого початку робітничо-селянської революції немає, мабуть, жодної події, в якій би на сторінках історії боротьби за пролетарську владу на Україні не було написано імені Червоного козацтва».

Полтава, Київ, Новочеркаськ, Москва, Унеча, Харків, Олександрія, Шепетівка, Горлівка, Полтава, Чернігів, Кроми, Перекоп, Проскурів, Тернопіль, Стрий... Багато, але не все. Опісля буде служба в Ленінграді, Свердловську, Ростові, Москві і знову в Ленінграді. Завидний перелік, але й цим він не вичерпується. Настане час, і країна пошле за рубіж прославленого свого полководця. Щоб там він гідно представляв її інтереси.

Якось у бесіді з генералом Є. П. Журавльовим, земляком Примакова, маршал Р. Я. Малиновський сказав:

«Тепер не відразу назвеш прізвище радянського військового аташе в Афганістані. А тоді вся Червона Армія знала, що в Кабулі сидить наш Примаков!»

Ось такі справи з географією. А з історією? Історія життя Примакова, цього видатного сина українського народу, вписана золотими літерами в книгу блискучих перемог нашої країни. Трьома орденами бойового Червоного Прапора відзначила Батьківщина високі заслуги Примакова.

Була у ватажка червоних козаків ще одна нагорода — портсигар. Незвичайний дарунок із незвичайних фондів.

У своїй автобіографії 14 лютого 1921 року Примаков писав: «За галицький похід я одержав золотий портсигар із написом: «Безстрашному рейдистові, командирові Червонокозацького корпусу тов. Примакову на пам'ять про 13 рейдів від командарма Уборевича».

Треба віддати належне об'єктивності знаменитого полководця. В історію героїчної боротьби радянського народу і в науку радянського оперативного мистецтва Віталій Примаков увійшов як блискучий рейдист, видатний воєначальник, який прекрасно розумів значення кінноти в тих складних умовах.

1918 рік. Рік гніву і помсти, як назвав його Примаков. Перший рейд по замерзлому руслу Дніпра в тил гайдамакам, у Київ. 1919-й — рейди на Деражню — Летичів і на Карлівку — Селешине. Героїчний рейд на Фатеж — Понирі, який вирішив долю найкращих денікінських полків під Орлом. Рейд на Льгов, рейд до Харкова. 1920-й — рейд на Проскурів, а потім на Стрий, і останній рейд — на Волочиск, цей рейд назавжди покінчив з Петлюрою.

Багато хто уявляє собі, нібито герой громадянської війни — це завзятий рубака, що безстрашно мчить на ворога. Громадянська війна знала багатьох хоробрих воїнів. Важко будь-якій армії без відчайдушних сміливців, та ще важче без витончених мислителів. Цінність фільму «Чапаєв» не в ефектно виконаній сцені психічної атаки. Це й

справді здорово. Чудово й те, як Фурманов перевиховує йоржистого начдива. Але найцінніше те, що вклалося всього лиш у три слова: «Чапай думати буде!» Без мислячих Чапаєвих не було б у нас Червоної Армії і не було б її перемог. Думати, мислити вчив наших полководців В. І. Ленін, учив цього і найближчий його соратник М. В. Фрунзе.

Ленінська школа допомагала радянським полководцям розбиратися не лише в голих цифрах, але й у почуттях солдата. Ця школа не тільки вчила, а й вимагала дерзати навіть з десятима шансами проти ста, але з обов'язковим урахуванням усіх можливих ходів і контрходів противника.

Готуючи реферати в гімназичному гуртку красномовства, Віталій використовував класичні твори Стародавнього Риму. Вільно цитував Овідія, Горация, Ціцерона. Не забував настанов стародавніх мислителів і тоді, коли керував бойовими діями червоних козаків. Посилаючись на Катіліну, повчав, що ніяке сховище і ніякий друг не захистять того, хто не знайшов собі захисту у власній зброї, і що на випадок значної переваги ворога в живій силі треба залишити йому перемогу, наскрізь просякнуту кров'ю і сльозами...

Примаков! Червоні козаки! Червоні козаки, яких народ з любов'ю називав «червонці». Щастя, що цю грізну, здатну в пориві священного гніву розтроцити все на своєму шляху динамічну масу вели широко освічені більшовики. Ця революційна і в той же час високо ерудована молодь стримувала оголені почуття й невгамовні інстинкти, що вирвалися на волю. Їй, бойовій молоді, допомагали нехай і невеликий поки що досвід, розум, допомагало дитинство, проведене в жвавому спілкуванні з сіромахами численних Вихвостових, допомагав почерпнутий з книг багаж знань.

Бойовий гармаш, учасник штурму Перекопу, який тривалий час завідував школою в селі Омбиш на Черні-

гівщині, Прохір Маслак писав: «Наше Червоне козацтво, яке з мужністю, відвагою і століттями нагромаджуваним гнівом билося й відстояло право на вільне життя трудового народу, було кероване людьми сильної волі і світлого розуму».

Нестримні інстинкти були подолані й тому, що, як відзначив В. І. Ленін, розум селянина переміг його забобони.

Гуманізм Льва Толстого і Тараса Шевченка, заклик до добра Максима Горького і Михайла Коцюбинського, яким жили Примаков і його найближчі соратники, зробив свою добру справу. Молоді ватажки Червоного козацтва зважали не тільки на те, що накоїв ворог, але й на те, що було причиною цих подій. Це й зберегло багато людських життів, зберегло кров народу. І це ж творило чудеса — вчорашні вороги відходили зовсім від боротьби, інші ж повертали зброю проти псевдопророків, проти вчорашніх кумирів, проти Петлюри.

Командир червоних козаків прагнув уникати зайвих жертв. Але якщо вже це викликалося необхідністю... Він говорив: «Найм'якіший начальник у певні хвилини зобов'язаний стати кременем...»

Війна — це діяння, в якому не тільки тяжкою працею, потом і кров'ю, а й смертю відстоюється життя. Заради цього життя Примаков не щадив і самого себе. І в цьому була його сила. Як і сила багатьох інших радянських полководців, які вміли не тільки посилати, а й вести людей у бій. Примаков високо цінував меч. Меч, що відстоював честь і волю народу. Але дивився він на речі набагато ширше. Не раз говорив про те, що нам необхідне міцне бойове братерство, щоб через нього прийти до братерства трудового. Не війна, не руїни, не кров, а праця, підкорення природи, вдосконалення життя є нормальним станом соціалістичного суспільства.

В чому секрет такої активної життєдіяльності і незламної живучості української радянської кінноти? Пе-

редусім у тому, що вона з першої ж своєї години твердо усвідомила, що є невід'ємною частиною всієї робітничо-селянської Червоної Армії. А головне, що Примаков створював її під постійним і вдумливим керівництвом партії. Можна сказати, що Червоне козацтво — плід її колективного розуму.

Примаков — цей «дзвін гучного бою» — був натхненником мас, талановитим полководцем, самовідданим бійцем партії і непересічним літератором. Про це свідчать його книги, які в свій час були тепло зустрінуті радянськими читачами.

Інші воєначальники й полководці пишуть мемуари, доживши до глибокої старості. Багато з того, що було, забулося. Тут нічого не вдієш: пам'ять — не алмаз, вона з роками притуплюється. Примаков же писав про минуле по гарячих слідах. Він сказав пророчо:

«Безперечно, про наш час напишуть блискучі повісті й романи, фундаментальні класичні томи. І справедливо те, що, коли читач схоче потрапити в світ прекрасного, він потягнеться до класики. А якщо забажає взнати неприкрашену правду тих днів, він шукатиме мої книжечки. В тих томах буде сказано, як воно могло бути, а в мене — як воно було. І хай про нашу боротьбу пишуть усі її учасники. Воїн — захисник і істиний слуга народу — вершить історію багнетом. Учений відтворює її пером. Особливо є цінні сторінки історії, написані рукою, яка зберігає в собі жар гвинтівочного ствола...

Прекрасні скрипки, які настроюють душі на піднесений лад, чудові грозові розряди басового регістру фортепіано, що вселяють тривогу в серця. Але славен і потужний, закличний голос барабана, який кличе маси на священний бій...»

СЛАВНЕ БОЙОВЕ ГНІЗДО

У 1962 році в Ленінградському будинку офіцерів зустрілися ветерани Червоного козацтва. Учасник цієї зустрічі, командуючий військами округу Михайло Ілліч Казаков сказав: «Ніколи не забуду, з якого гнізда я вилетів!»

Треба глибоко поважати й дуже цінувати ту бойову сім'ю, котра тебе виховала й загартувала, щоб протягом десятків років зберігати синівську любов до неї і тепле почуття вдячності.

А через три роки після цієї зустрічі вийшла книга генерала армії Казакова, начальника штабу Об'єднаного командування військ Варшавського договору, «Над картою колишніх битв». У ній автор багато щирих сторінок присвятив «бойовому гнізду», з якого вилетів. Вихованці Червоного козацтва примножили бойову славу старших товаришів. І не тільки генерал Казаков. Маршали Рибалко, Кошовий, Пересипкін, Худяков. Багато полководців Великої Вітчизняної війни — генерали Горбатов, Жмаченко, Журавльов, Карпезо, Казачок, Манагаров, Мельник, Сланов, Гусєв. У рядах першого кінного корпусу ріс і загартовувався герой Іспанії «генерал Вальтер» — народний герой Польщі Кароль Свирчевський.

Чия ж це була ідея — створити грізні полки Червоного козацтва, цієї «бойової голоти всієї України», яка грудьми стала проти куркульських куренів петлюрівського «вільного козацтва» — найзапеклішого ворога молодого Радянської Української Республіки?

Ідея ця належала мужнім більшовикам України. І доручили вони її здійснити члену партії з 1914 року Віталієві Марковичу Примакову.

У 1929 році голова ВУЦВК Г. І. Петровський писав: «Найрішучішою, найсміливішою дією Радянської влади на Україні в період перших кроків її існування було створення Червоного козацтва...

Будучи складовою частиною Червоної Армії, Червоне козацтво володіло достатньою класовою свідомістю для боротьби проти дрібнобуржуазної демагогії і націоналістичного шовінізму...»

А досвід, практика, знання? Як для будь-кого з революціонерів, роки ув'язнення, заслання стали для юного більшовика Примакова роками напруженого навчання. Коли загриміли перші перекати лютневого грому в 1917 році, він уже засвоїв наймудрішу науку — науку завоювання людських сердець.

«Нас ув'язнили в чернігівський тюремний замок і передали військовому прокуророві. Чотири місяці ми сиділи в одиночному ув'язненні. Я багато читав і вчився. Цьому сидінню я зобов'язаний ґрунтовним знанням історії, яку вивчав з великою любов'ю» (з автобіографії Примакова).

А до тюрми були ще підпільні революційні гуртки...

«Я з 1913 року вважав себе с.-д.— більшовиком. Невелика наша група не піддалась шовіністичному чаду, який охопив учнів. У листопаді 1914 року нам стали відомими тези В. І. Леніна про війну. Всі ми були палкими прибічниками Леніна. Ми почали випускати відозви до солдатів і поширювати їх серед військ чернігівського гарнізону» (з автобіографії Примакова).

З 1917 року, як член Київського міського комітету партії, Примаков став активним пропагандистом більшовицьких ідей. Він багато писав у «Голос соціал-демократа». Мріяв стати журналістом. Очевидно, позначився багаторічний і глибокий вплив Михайла Коцюбинського.

Він тягнеться до пера, не підозрюючи того, що істинним його покликанням стане козацький клинок. Після громадянської війни Примаков напише багато статей і нарисів, випустить книги про пережите. І все ж в історію свого народу він увійде не як письменник, а як талановитий самородок-полководець.

У книзі «Рік боротьби» Євгенія Бош, згадуючи про сутички з меншовиками, пише, що виступи Примакова справляли враження бомби, що розірвалася.

Євгенія Богданівна добре знала Примакова, зустрічалася з ним у більшовицькому підпіллі. Разом з іншими членами Радянського уряду України вона підписала постанову про створення Червоного козацтва. У 1918 році вона редагувала газету червоних козаків «До зброї!», командувала загоном Червоної гвардії, який підлягав Примакову. Перший полк червоних козаків носив ім'я цієї видатної більшовички.

У своїй книзі Бош відзначає, що за силою нищівної логіки, переконливістю доказів, уїдливою іронією промови Примакова вважалися шедевром ораторського мистецтва. Ось чому, коли гостро постало питання про завоювання солдатських мас, партія послала пропагандиста Примакова рядовим у 13-й запасний полк.

Багато хто й нині пам'ятає двобої між балагучими добродіями-самостійниками з Центральної ради і розсудливим ленінцем Примаковим. Радівці зваблювали солдатів ошатними жупанами, бульбівськими шароварами, строкатими шликами гайдамацьких папах і жирним козацьким приварком. Примаков же розповідав їм про санкюлотів, голодних і роззутих трудівників Франції, які були ситих і добре озброєних буржуа. Він говорив про Степана Разіна, Устима Кармелюка. Закликаючи солдатів під прапор Леніна, він їм відверто змальовував усі злигодні й труднощі, які чекають їх попервах.

І солдатська маса, відвернувшись від опереточних жупанів Петлюри, проголосувала за ленінський шлях. 13-й полк обрав солдата Примакова делегатом на II з'їзд Рад. На з'їзді Примаков представляв не тільки свій полк, а й Київську окружну Раду робітничих і солдатських депутатів, з мандатом якої і з'явився у Петроград.

Присвятивши себе цілком боротьбі за народне щастя, справі партії, Примаков набуває в ті дні й справжнього

бойового досвіду. Він бере участь у штурмі Зимового палацу, а потім у боях на Пулковських висотах, на чолі загону річкинських паровозників, дає відсіч одній з білорозкозачих колон генерала Краснова.

Активний учасник Жовтневого збройного повстання Володимир Олександрович Антонов-Овсієнко, який працював тоді під прямим керівництвом В. І. Леніна, у своїй книзі «В сімнадцятому році» писав: «На ранок вдалося налагодити порядок у штабі. Пулковські висоти зайняті надійними частинами...» Тоді, на підступах до революційного Пітера, куди Керенський рушив з фронту під командою реакційних генералів силу-силенну відбірних козачих полків, вирішувалася доля народу, який тільки-но переміг...

Яків Михайлович Свердлов після перемоги Великої Жовтневої революції направляє Юрія Коцюбинського, Віталія Примакова в Харків. Тут передбачається жорстока боротьба. В гарнізоні є частини, які підтримують Центральну раду.

Примаков і письменник Іван Кулик ведуть невтомпу пропаганду серед ворожих солдатів. Спираючись на трудові, свідомі елементи, вони провели сміливу акцію по роззброєнню офіцерства і солдатів-самостійників.

А вранці 27 грудня 1917 року під командуванням Примакова вулицями Харкова вже марширувала з революційними піснями пова бойова одиниця. Під її ленінським прапором зібралася завзята молодь харківських заводів і ті солдати 2-го українізованого полку, які в результаті більшовицької пропаганди минулої ночі здійснили важливу справу — повернули багнети проти своїх обманщиків.

«У квітні 1917 року я повернувся в Чернігів. Жив удома на хуторі до червня, після чого переїхав у Київ і займався партійною роботою, беручи участь у діяльності Київського комітету більшовиків як його член і у виданні газети «Голос соціал-демократа».

В жовтні я прибув на II Всеросійський з'їзд Рад, взяв участь у його роботі, в боях на Пулковському полі під Гатчиною.

З'їздом Рад я був обраний у Всеросійський ЦВК...

В Харків прибув у грудні 1917 року. За розпорядженням українського уряду я роззброїв у Харкові 2-й український запасний полк петлюрівської орієнтації, яким командував отаман Волох. І замість нього, на противагу «вільному козацтву», організував полк Червоного козацтва України» (з автобіографії Примакова).

У своїй роботі по створенню бойових сотень, полків і бригад Червоного козацтва Примаков спирався на міцну більшовицьку організацію. Її монолітне ядро становили комуністи-чернігівці: Євген Петровський, Семен Туровський, Михайло Зюка, Євген Журавльов, Олександр Кушаков, Олександр Зубок, Данило Самусь, Олександр Смоляров, Сава Іванина, Роман Гурін, Федір Святогор.

Звертаючись до своїх товаришів, Примаков говорив: «Репутація полку створюється в початковому вирішальному зіткненні. Нелегко завоювати добру славу в першому бою, а ще важче після першої поразки. Я вірю в успіх, вірю в бойову відвагу наших товаришів. Вірю — Червоне козацтво буде важким молотом щодо куркульських куренів Центральної ради і нездоланим магнітом для збитих з пантелику Петлюрою трудівників».

Перше бойове хрещення червоні козаки отримали 6 січня 1918 року під Полтавою. Разом з харківськими червоногвардійцями і полтавськими робітниками-залізничниками вони розбили гайдамацькі загони «вільного козацтва».

У 1923 році в збірнику «П'ять років Червоної Армії» Примаков писав: «4 січня 1918 року перші українські частини за розпорядженням Антонова-Овсієнка рушила на Полтаву. Група складалася з московського, харківського і люботинського загонів і 1-го куреня 1-го полку Червоного козацтва».

Кожен загін був силою до тисячі багнетів. Командував групою Муравйов.

Попереду йшов бронепоїзд, за ним червоні козаки, потім інші загони. Курінь (батальйон) Червоного козацтва йшов у голові колони.

...До настання ночі місто було очищене. Негайно була скликана Рада, яка й оголосила себе владою. В Полтаві тут же був сформований піший курінь і кінний полк Червоного козацтва...»

Багато замаскованих петлюрівців лишилися в місті, і на його вулицях не відразу встановився належний порядок. З юних літ пам'ятаючи, з якою повагою називалося в домі Коцюбинських ім'я В. Г. Короленка, Віталій Примаков після визволення Полтави виділив спеціальний пост охорони будинку письменника.

Цей, на перший погляд, начебто і незначний факт наводиться в мемуарній праці Верховського «На важкому перевалі», яка вийшла в світ у 1959 році. Справді, нелегким перевалом був для колишнього камер-пажа імператора Миколи II, офіцера царського генерального штабу, а потім військового міністра Тимчасового уряду перехід з табору Керенського в табір Рад. Долаючи цей важкий перевал, мудрий нащадок дрібномастних дворян раз у раз порівнював духовне обличчя своїх колишніх соратників по царській службі з духовною і громадянською структурою нового командира — командира Червоної Армії. Тому він дає високу оцінку вчинкові Віталія Примакова, який прийшов потім у його аудиторію як слухач прямо з полів громадянської війни.

Верховський пише: «На полях України кипіли бої... Бої підступили до Полтави, де доживав свої дні чудовий старик Короленко... Я знав і любив цього чистого і незламного старика, не воїна, але непримиренного проповідника заповітів найвищої любові до людини, співдя вільної людської особи. На його очах боротьба йшла саме за ті ідеали, яким він служив усе життя. Навколо кипіли

бої. І коли червона кіннота, виблискуючи клинками, вступила в Полтаву, командир, дізнавшись, що в місті живе Короленко, наказав поставити до його будинку вартових, щоб хтось, бува, не образив письменника, якому палежали слова: «Людина створена для щастя, як птах для польоту».

Поза сумнівом, і цей високогуманний крок молодого Примакова щодо великого гуманіста ХХ століття Володимира Галактіоновича Короленка був часточкою того заряду, який дозволив колишньому камер-пажу з честю подолати важкий життєвий перевал...

З Полтави третій примаковський курінь рушив на Кременчук. Другий лишився в місті для несення гарнізонної служби. А бійці першого, сівши на захоплених гайдамацьких коней, одержали завдання разом з іншими загонами Муравйова йти на Київ.

Великі сили «вільного козацтва» були розбиті під Крутами, але в Києві жовтоблакитники міцно осідлали дніпровські переправи.

«Мати міст руських» — головний політичний опорний пункт — самостійники утримували своїми найкращими бойовими одиницями. Сюди входили гайдамацький кіш Слобідської України, козацький імені Богдана Хмельницького полк на чолі з сотником Путником-Гребенюком, Запорізький загін полковника Загородського, полк імені Дорошенка, кінний полк Петрова, курінь отамана Болбачана, шістнадцять куренів «вільного козацтва», створених у Києві інженером Михайлом Ковенком. Резиденцію Центральної ради на Володимирській вулиці прикривала сотня галицьких січових стрільців сотника Чмоли.

В ті дні, зломивши на очах у Петлюри героїчний опір арсенальців, найбільше відзначився отаман «запоріжців» Волох. Це він очолював у Харкові 2-й українізований полк. А потім, зневірившись у петлюрівщині, навесні 1919 року привів своїх «запорожців» під радянські прапори.

Кілька спроб форсувати Дніпро, здійснених командуючим київською групою радянських військ Муравйовим, не дали бажаного результату. Незабаром замість Муравйова головнокомом було призначено Юрія Коцюбинського. Саме тоді Примаков запропонував сміливий план дій, що дав блискучі результати.

Вночі Примаков повів загін кіннотників у тил гайдамакам. Дніпро ще не зовсім замерз, і кілька кавалеристів з кіньми провалилися під лід. Вибрався загін на берег біля Пущі-Водиці. Звідси червоні козаки рушили на Куренівку і Поділ, де до них приєдналися робітники-червоногвардійці, які відступили з міста під тиском петлюрівців. На світанку Примаков наскочив на тили гайдамаків, що обороняли переправи через Дніпро. А удар червоногвардійців з боку Дарниці довершив розгром жовтоблакитників, які втекли з Києва разом з Центральною радою.

У червонокозацьких полках можна було зустріти представників усіх народів нашої країни. Збереглася з тих часів одна баечка. Веде Примаков своє військо повз Богдана. А бронзовий вершник питає: «Віталію, що за дива? У моїх козаків були лоби чубаті, а в твоїх носи горбаті?» Ватажок червоних козаків, кинувши оком на курдів, які були в складі кінноти, весело відповідає: «Пане гетьман! Ось ці носи горбаті тільки-но захопили аеродром на Сирці, а тут, в іншому кінці Володимирської, мої лоби чубаті добивають Центральну раду...»

Головком Юрій Коцюбинський, доповідаючи тоді Радянському урядові України про хід боїв за столицю, повідомляв, що йде штурм Печерська і що загони Червоного козацтва діють добре.

Три роки по тому, вручаючи Примакову і його воїнам прапор від імені трудящих Києва, Ян Гамарник сказав: «Київський пролетаріат міцно зв'язаний з вами узами крові, пролитої в січні 1918 року... Слава нашим крацим товаришам — червоним козакам!»

Лиш той полководець може розраховувати на успіх і загальне визнання, який, уникаючи шаблонів, увібравши в себе колосальний досвід історії, вносить у нього і своє мистецтво, що відрізняється від мистецтва інших своїм особливим, яскравим стилем. Сміливі рейди тилами ворога і визначили почерк блискучого кавалерійського начальника Віталія Примакова. Удар, завданий ним по гайдамаках у Києві в тилу, — найкраще свідчення цього особливого почерку Примакова.

Бої й організаційні клопоти відбирають багато часу в молодого кіннотника. Він знає, чого від нього вимагає партія. І тому вивчає рейди американської кавалерії під час громадянської війни Півночі проти Півдня, захоплюється описами походів Богдана Хмельницького, партизанських нальотів Платова і Дениса Давидова, що виснажували наполеонівські війська...

Навесні 1918 року, в тяжкі дні Бреста, українські націоналісти, памагаючись розтоптати давні узи дружби російських і українських трудівників, продалися німецькому кайзерові Вільгельму. Полчища добре організованих, але зголоднілих завойовників — півмільйона солдатів, — мріючи про багаті запаси продовольства, обіцяні їм Центральною радою, рушили на схід. Так почалася кривава інтервенція німецького імперіалізму на Україні.

Трудова Україна, поступаючись перед нерівною силою, не здавалася без бою. Одержуючи значну допомогу з Росії, вона відчайдушно оборонялася, створюючи у вогні боїв свої збройні сили, висуваючи з низів бойових ватажків. У ті дні народ дізнався про імена Юрія Коцюбинського, Миколи Кропив'янського, Івана Дубового, Олександра Пархоменка, Василя Кіквідзе.

Трудящі України спільно з революційно настроєними полками старих фронтів — Південно-Західного та Румунського — докладали неймовірних зусиль, щоб створити заслін на шляху інтервентів. Нашвидкуруч зібрані п'ять невеликих армій стримували навалу австро-німецьких пол-

чищ і їхніх союзників — військ Центральної ради на фронті від Гомеля до Чорного моря.

В боях на центральному напрямку цього фронту особливо проявило себе Червоне козацтво — перша регулярна частина Червоної Армії Радянської України.

Примаков, надзвичайний комісар Києва по боротьбі з контрреволюцією, під тиском німецьких окупантів, яким шлях до Києва прокладали недобиті гайдамаки Петлюри і Вінниченка, відходив зі своїм невеликим загonom до Бахмача. Тут разом з бойовими силами Василя Кіквідзе і Євгенії Бош, очоливши оборону Бахмацького вузла, Примаков кілька днів стримував натиск пімецьких колон, забезпечивши цим евакуацію біженців та цінних вантажів.

Потім ішли бої під Харковом, у Донбасі, на Дону, бої з петлюрівцями, німцями, білокозаками. В ті дні тяжких випробувань чимало загонів розпалося, багато хто занепавав духом. Але червоні козаки, зцементовані міцним ядром комуністів, загартовувалися з кожним днем, з кожним боєм, виростаючи в грізну силу, на яку міг спертися евакуйований у Таганрог перший Радянський уряд України.

Недарма через багато років головнокомандуючий усіма збройними силами України Антонов-Овсієнко, вітаючи червоних козаків з їхнім ювілеєм, напише: «Тяжкою, нерівною була боротьба наших червоних загонів з німецькими корпусами. Ви чесно, доблесно трималися в цій боротьбі, товариші червоні козаки! Ви продовжували цю боротьбу й тоді, коли багато хто в зневірі склав зброю...»

Шлях червоних козаків — це шлях тяжкої боротьби і славних перемог. Кіннотники Примакова, не завжди нагородвані, не завжди взуті, але неодмінно сповнені більшовицьким бойовим поривом, добивалися свого. Чому? Вони не знали почуття зневіри. Багато сміливих рейдів по ліквідації штабів, військ, транспортів, зв'язку в тилах петлюрівців, денікінців, білополяків зроблять протягом усієї

громадянської війни червоні козаки під блискучим керівництвом Віталія Примакова — практика й теоретика кінних рейдів.

Армійський поет Микола Кудрявцев у газеті «Красная Армия» так оспівував подвиг червоних козаків:

Лавам нет преграды,
Гнется злобный враг,
В бой ведет бригады
Удалой Примак.

В свисте звонкой стали
Мчались на врагов.
Пиками писали
Летопись веков...

ПЕРША ШАБЛЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Минули перші тижні після перемоги Великого Жовтня, а вже було очевидним, що країна стоїть на порозі громадянської війни. Як її вести? Що протиставити силі-силенній ворогів революції, коли справа дійде до збройної боротьби? Для більшості тих, хто ставив перед собою ці запитання, було зрозумілим, що в умовах України, та й не тільки України, переможе той, хто на полях битв з більшою ефективністю зуміє скористатися великими силами бойової кінноти. Цьому вчив і досвід історії.

Обидва непримиренні класові табори приступили до формування своєї кінноти. ЦВК України ще 25 грудня 1917 року прийняв рішення створити свої збройні сили, основою яких повинна була стати кіннота. А вже 27 грудня перші підрозділи Червоного козацтва на чолі з отаманом Примаковим з'явилися в Харкові.

Газета «Вісник Української Народної Республіки» у п'ятому номері від 10 січня 1918 року повідомляла: «Замість Другого українського полку спішно формується

Перший український полк Червоного козацтва, вірний Робітничо-Селянській Республіці».

Спираючись на іноземну допомогу, і Центральна рада посилено формувала гайдамацькі з'єднання. Трохи раніше, 16—17 жовтня 1917 року, в Чигирині відбувся всеукраїнський з'їзд «вільного козацтва». 200 делегатів представляли 60 тисяч зареєстрованих козаків-самостійників Київщини, Полтавщини, Чернігівщини, Катеринославщини, Херсонщини, Кубані. Обрана там Генеральна рада на чолі з Скоропадським визначила своєю резиденцією Білу Церкву.

В нотатках Примакова, опублікованих у 1923 році, читаємо: «Уряд Центральної ради — Генеральний секретаріат створив велику національну збройну силу. Ряд полків та загонів «вільного козацтва» був у його розпорядженні. Формуючи наступальну армію, Центральна рада широко експлуатувала в своїх інтересах поширене в народних масах України уявлення про вільне українське козацтво як про захисників народної свободи. По селах створювалися загони «вільного козацтва», в які йшла не тільки куркульська молодь, а й сільська біднота, обдурена лозунгом захисту відроджуваної нації від «насильників»...».

Однак немеркнучою славою в історію народу увійшли не кінні гайдамацькі сотні «вільних козаків» Петлюри, а грізні полки Червоного козацтва. Тисячі його відважних клинків, відстоюючи честь та незалежність рідної землі, дзвеніли над степами Слобожанщини та в передгір'ях Карпат. А в тій героїчній, неповторній симфонії основну партію вела шабля вірного сина українського народу, стійкого більшовика Віталія Примакова, що не знала поразок.

Так, першою шаблею Радянської України була шабля Примакова.

З Віталієм Марковичем Примаковим, «залізним лицарем», як називали його в своїх піснях лірники України,

довелося мені спілкуватися і під час громадянської війни і досить часто після неї. Звичайно, не все почуте від Примакова та його товаришів, не все з колишніх нотаток і не все, чому я сам був свідком у роки громадянської війни та після неї, увійшло в цю хроніку.

— Пригадую свого батька,— розповідав якось Примаков.— Він був самовідданим трудівником. Мріяв і з мене зробити вчителя. Мати ж пишалася мною — бунтарем. У юності міцною опорою мені були друзі-підпільники, але я завжди відчував любляче серце матері. А батько? Батько був благородною людиною, але занадто боявся втратити те, чого досяг з величезними труднощами. В одному він був правий: я — із звичайних найзвичайнісінький.

Примаков тут же пригадав бесіду, що відбулася між його батьками. Якось Варвара Миколаївна заговорила з чоловіком про старшого сина:

— Мені чомусь здається, що наш Віталій особливий.

— Будь-яка мати переконана, що її дитина — геній,— сердито відповів батько.— Забула, в які часи ми живемо? З особливих виходять або ті, хто вішає, або ті, кого вішають. Викинь це з голови і йому не засмічуй мозок. Навпаки, переконуй у тому, що він із звичайних — найзвичайнісінький. Треба думати про одне: як поставити дітей на ноги. І тихо дожити віку в Шуманах. Закінчить Віталій належне, а там — на ниву освіти. Хіба погано для внука хлібороба?

Та внук хлібороба вчителем не став.

Безперечно, що й пильне око письменника, Михайла Михайловича Коцюбинського, теж відзначило в цьому юнакові неабиякі потенційні можливості. Загострене чуття художника серед багатьох людей знаходить найцікавіші і найяскравіші натури. Письменник, знавець душ, бачить невидиме.

Норовливий хлопчина, який з'явився у Чернігові з глухого села, зацікавив Михайла Михайловича своїм допитливим розумом, пристрасстю до читання, наполегли-

вістю, почуттям власної гідності і до того ж задержувати характером. Чи не передбачав Коцюбинський Віталієву насичену героїкою і драматизмом долю? Нерідко ж буває таке: чим яскравіше життя обдарованих людей, тим більше вражає воно своїм драматизмом.

...Австро-німці, цього разу під петлюрівським прапором, захопили всю Україну, але народ її не підкорили. Буржуазія, поміщики й куркулі вітали окупантів, а народ з перших же днів окупації почав готуватися до боротьби проти загарбників. У містах і на залізницях ширилися страйки робітників. Зростав опір у селах. Проти окупантів та їх пособників — буржуазних націоналістів почала підніматися й краща частина української трудової інтелігенції. Розгортався повстанський рух.

Під керівництвом ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У на окупованій території створювалися партизанські загони. Поодинокі, групами, невеликими, а іноді й значними загонами йшли бійці на нейтральну зону і тут, користуючись підтримкою більшовиків, російських братів, нагромаджували сили для вирішального двобою.

На чолі повстанських загонів — вируючої збройної сили України — стали більшовики Ю. Коцюбинський, В. Затонський, А. Бубнов, В. Примаков, М. Кропив'янський, М. Щорс, В. Боженко. В нейтральну зону, на вузьку смугу землі, яка відділяла радянську територію від районів, захоплених окупантами, до Примакова прийшли чернігівські друзі по революційному підпіллю — Семен Туровський, Михайло Зюка, Ахій Шільман. Дружина Примакова — Оксана Коцюбинська перев'язувала рани червоним козакам, читала їм газети і, виконуючи завдання повстанського штабу, возила партійні директиви на окуповану Україну.

Іноземні завойовники і гетьманці утискували батьків Примакова. Батька Віталія Марка Григоровича, який мріяв тихо дожити віку в Шуманах, жорстоко побили. Поширювали чутки, ніби його старший син командує не

військовим загоном, а бандою грабіжників. Варвара Миколаївна не вірила цим наклепам і, як тільки могла, переконувала людей у тому, що це не так. З чужим документом, з паспортом учительки Хорошилової з сусіднього села, вона, переборюючи багато труднощів та незгод, пробивається в нейтральну зону до сина.

Хвилюючі розповіді матері партизанського командира про народні страждання, про знущання іноземців та власних поміщиків і куркулів закликали бійців до боротьби.

Мине дванадцять років, і Варвара Миколаївна, здійснюючи те, за що борювся її старший син, очолила у Шуманах боротьбу за створення колгоспу, який односельці одностайно назвуть славним іменем «Червоний козак».

Ось уривок з листа Євгена Примакова — молодшого брата Віталія: «Ми всі — п'ятеро синів, які досягли зрілого віку (всього ж нас було семеро братів, але двоє померли в дитинстві) протягом усього життя шанували матір за її виняткову волю, витримку, мужність, з якими вона зустрічала всі важкі випробування, які випали на її долю. Віталій любив і глибоко поважав матір за всі ці якості, за великий життєвий досвід і знання дум та сподівань простого народу. Це вона, мати, надихнула свого первістка на важкий шлях підпільника й революціонера».

І ще про одну деталь повідомив брат Віталія Примакова з далекої Ревди на Уралі, де він працює інженером: «Після смерті Оксани Віталій передав матері намисто, яке подарував Оксані М. Горький. Воно було з димчастих аметистів темно-бузкового кольору, і Варвара Миколаївна довго зберігала його як найдорожчу реліквію».

У грудні 1918 і січні 1919 року в складі 2-ї Української Радянської дивізії червоні козаки під командуванням Примакова визволяють Харків, Полтаву, Кременчук, а навесні 1919 року здійснюють знамениті рейди на Старокосянтинів, Ізяслав та Острог.

Радісна пора тріумфальної ходи молоді Червоної Армії. Вільно зітхнувши після німецько-гетьманського іга,

населення зустрічало визволителів хлібом-сіллю, червоними прапорами, урочистим передзвоном. Як сивий Дніпро живитьтеся водами з річок Полісся, Слобожанщини, південних степів Таврії, що стікають до нього, так і загартований у боях загін примаковської кінноти та полки Миколи Щорса на довгому шляху від Унечі до Ізяслава вбирали в себе багатьох синів України, що виростили на берегах Ворскли, Сули, Псла, Тетерева, Случа, Горині.

І нині у Великих Кринках, за річкою Псел, яку навесні 1919 року форсував із своїми бойовими сотнями Віталій Примаков, розповідають молоді про доблесть Червоного козацтва його ветерани — брати Пилип Данилович і Антон Данилович Пархоменки. Ці славні радянські воїни всю громадянську війну боролися в рядах 2-го полку, очолюваного сільським ковалем Пантелеймоном Романовичем Потапенком.

Тоді, на початку 1919 року, лише один полк червоних козаків налічував понад дві тисячі відчайдушних бійців, відданих революційній справі. Всю цю грізну силу мені довелося вперше побачити в рідних місцях.

Січень 1919 року. Наш партизанський загін з 8-м повстанським полком увійшов у Кобеляки, з боєм вигнавши звідти полк Петлюри. Командир загопу Василь Антонович Упир доручив мені відвезти в Бутешки пакет командира 8-го полку Ахметьєва командирові 5-го, колишнього 7-го Суджанського полку Шмідту.

У публікації Примакова «Боротьба за Радянську владу на Україні» про цього героя громадянської війни сказано: «Шмідт підняв повстання на Полтавщині, захопив Прилуцький, Пирятинський та Лохвицький повіти і завдав кілька поразок німцям та гайдамакам».

Виїхавши на санях після обіду, я потрапив у штаб 5-го полку, коли вже смеркалося. Займав він цегельний будинок скупщика зерна Савенка. У просторому залі розташувалися і командування, і працівники штабу, і вузол

зв'язку з посильними та ординарцями. Кілька місяців тому я був свідком організаційної недосконалості перших червоних бойових загонів, які своїми гамірними теплушками на залізницях нагадували табір. А тепер мене вразили порядок і дисципліна регулярної радянської частини.

В її командирові, хоч він для солідності й відростив бороду, я одразу впізнав того, з ким улітку зіткнувся в Полтаві у Юрія Коцюбинського, — «товариша Степана» з підпільної явки по Куракінській вулиці. У захваті дививсь я, як літні дядьки-червоноармійці, одержуючи від свого молодого командира полку завдання або ж віддаючи рапорти, стояли перед ним, виструнчившись. Справжня армія! У нашому партизанському загоні цього не було...

Ідучи до рідного дому після тривалої розлуки з матір'ю, я з радістю дивився на ретельних телефоністів, що облутували сільські подвір'я густою павутиною польового зв'язку. Не гірше, ніж було недавно у прусаків...

І, ступаючи своїми блаженськими черевиками по свіжому снігу, я думав: адже в тих «неорганізованих таборах», які заповнювали залізничні теплушки, і зрів зародок цих більшовицьких полків. А тепер думаю: в тому першому радянському полку, баченому мною у січні 1919 року, і визривала та грізна сила, яка через чверть століття розгромила створену прусською воячиною й очолювану Гітлером могутню армію.

Про мою зустріч з матір'ю скажу коротко. Лише з приходом радянських військ вона наважилася почувати вдома. Рано-вранці ми обоє вже були на ногах. Втім, мама піднялася раніше від мене, і відразу ж заметушилися біля печі її натруджені руки. І тут з вулиці долинула бойова пісня. З гармошками, бубнами, молодецьким присвистом. Я визирнув у вікно. Повз алею віковичних тополь до вокзальної площі прямувала кіннота. Ясна річ, мене потягло на вулицю. І те, що довелося тоді побачити, надовго залишилось у моїй пам'яті.

Бачив я під тими ж тополями страшні полки баварсь-

ких кірасирів. То були грізні, могутні, але обдурені муштрою вояки-автомати. А тут в усій первісній силі, сповнені живого пориву, йшли під бойовими знаменами вільні діти народу, що розпрямив свої плечі. На добрих конях, крупи яких були запушені інеєм, з повною викладкою в'юків, дещо строкато зодягнені, зате всі в смушкових папахах з червоними верхами, хвацько насунутих набакир. Лампаси, без кінця й краю лампаси. І червоні стрічки в гривах та чубчиках коней. Стрічки, стрічки, стрічки... То йшов полк червоних козаків, який уже проявив себе недавно в боях за Харків, Люботин і Полтаву. На чолі з дуже молодим, як мені здалося, отаманом.

Проминувши вокзал, кіннота рушила далі, до кобеляцького переїзду, а потім прямо на захід, до Козельщини — Кременчука. Услід за кіннотою і я попрямував до переїзду, а звідти — на північ, у свій загін. Наші шляхи розминулися. Приголомшений недавнім видовищем, я не міг передбачити, що незабаром доля знову зведе мене з цими вершниками, і тепер уже на довгі роки.

Згодом воєнна ситуація кинула червоних козаків до самого кордону, Шепетівки — Ізяслава. Мене ж партія направила в шахтарську дивізію до Старого Оскола, разом з якою я пройшов важкий шлях відступу до Більця і тріумфальний марш до Перекопу, а там знову зустрівся з героїчною дивізією червоних козаків і влився у її сім'ю.

Ну, а моя бідолашна мати, яка при допомозі добрих людей уникла помсти махновців, денікінців та петлюрівців, не врятувалася від хижацької руки фашистів.

Не сберегли своей мы мамы,
Ее, старушку, не сберег
И старый бог ее упрямый,
Тот древний и бездушный бог...

Никто могилы не разыщет...
И оттого мне свет немил.
По всей земле их сотни, тыщи,
Безвестных и святых могил!

...Перша Українська радянська дивізія Локотоша, яко-го незабаром замінить Щорс, жене петлюрівців та галичанських стрільців до Шепетівки, друга дивізія Барабаша стримує натиск ворога біля Проскурова. А червоні козаки разом з кінним полком Гребінки громлять тили жовтоблакитників.

У цьому героїчному рейді, вийшовши до Старокостянтинова, червоні козаки біля берегів Кузьминського озера зіткнулися на марші з могутньою Херсонською дивізією противника. Полк Гребінки десь відстав. Але дорога кожна хвилинка, і Примаков, не дочекавшись підмоги, атакує петлюрівців. На льоду Кузьминського озера залишилося багато порубаних гайдамаків. У тому числі Луценко, командир Херсонської дивізії, особистий друг Петлюри, член Генеральної ради «вільного козацтва».

Поряд з нашими бійцями добре проявили себе спартаківці, колишні солдати кайзера Вільгельма, мадяри і чехи, ще недавні воїни цісаря Франца-Йосифа — вершники інтернаціональної сотні Червоного козацтва під командуванням Маркутана та його комісара угорця Вєраша.

В тій незвичайній сотні червоних козаків взводом командував чех родом з Праги Йозеф Прошек, який виконував і обов'язки секретаря полкового трибуналу. В 1968 році, коли ми з генералом армії І. В. Тюленєвим і Героєм Радянського Союзу В. І. Клоковим вели дружні переговори з ветеранами Чехословаччини, я, за дорученням київських ветеранів Червоного козацтва, передав у Празі пам'ятний подарунок удові покійного червоного козака Йозефа Прошека.

У ті далекі роки, коли мені довелося вперше побачити Віталія, відразу ж спливли в пам'яті напівзабуті вірші:

Он был гусар — ботфорты, шпоры,
Блестящий кивер и султан,
И ум, сверкающий во взоре,
Ведь ум не всем гусарам дан...

Звичайно, ні ботфорти, ні ківер, ні султан аж ніяк не в'язалися із суворою зовнішністю вихованця чернігівсько-го революційного підпілля. Зате «ум, блистающий во взоре», — це було про нього.

У дні найзапекліших боїв з денікінськими полчищами, які рвалися до Москви, «Правда» 20 листопада 1919 року писала: «Молодецьким набігом кінної групи Примакова взято Льгов і захоплено величезну воєнну здобич...»

Слава про нищівні рейди червоних козаків гриміла не тільки в межах нашої країни. Одного разу (це було в 1925 році) бінбаші¹ Ріфкі-бей, викладач розмовної турецької мови Військової академії імені Фрунзе, згодом депутат турецького меджлису, сказав мені:

— Ось тут, у Москві, нашого Фахреддін-пашу називають «турецьким Будьонним». А він же робив свої набіги до греків і рейди по тилах за наукою іншого вашого паші, дуже талановитого сьоварі².

— Кого саме? — поцікавивсь я.

— Як кого? Примакова-паші! — переконливо сказав турецький майор.

Але як міг турецький бінбаші, який недавно воював за незалежність батьківщини під прапорами Кемаля, дізнатися про бойові дії червоних козаків? А дуже просто. В ставці Кемаля про блискучі рейди червоної кавалерії розповідав М. В. Фрунзе, який їздив з місією доброї волі в Туреччину в 1921 році, в самісінький розпал боротьби турецьких патріотів за свободу своєї вітчизни.

Фахреддін-паша — «турецький Будьонний», забираючись у тили грецької армії із своїми сьоварі, повторював сміливі операції «Примакова-паші». Цим він допоміг турецьким піяде³ оточити під Джумлупінаром армію інтервентів і захопити у полон їхнього головнома, грецького генерала Трікупіса.

¹ Майор (турецьк.).

² Кіннотник (турецьк.).

³ Піхотинці (турецьк.).

Того історичного для турецького народу дня Великі Національні збори ухвалили замінити чорне покривало на столі президії, за яким на знак національного трауру велися засідання революційного меджлису протягом усього часу ворожої окупації, на зелене сукно.

Природно, ворог найкраще розуміє мову сили. Адже недаремно вінценосці в середні віки ще й карбували на своїх гарматах девіз: «Останній доказ короля». У більшовиків переконливим доказом поряд з мовою гармат діяла також мова ленінської людяності.

Навесні 1919 року напівпартизанські полки на Одеському плацдармі розгромили грецького генерала Гаргаліді, відібрали в нього танки і один послали Леніну. І в той же самий час французька інфантерія на суші та французькі маріньєри на одеському рейді твердо заявили, що проти більшовиків вони воювати не будуть.

З грецьким генералом діалог вівся мовою гармат, а з французькими воїнами — мовою більшовицького переконання. І сталося те, що Ленін визначив відомими словами: «Ми відібрали в Антанти її солдатів». На 50-річчя Великого Жовтня деякі з цих колишніх солдатів, а потім активних учасників революційного руху, були нагороджені радянськими орденами.

Всі радянські полководці не тільки громили війська противника, а й володіли мистецтвом відбирати у ворога його солдатів. У першому томі «Громадянської війни на Україні» наводиться цікавий документ. Це телеграма Примакова Раднаркому України й командарму Антонову-Овсієнку. В ній повідомлялося: «Під час боїв під Деражною охоронна сотня петлюрівського штабу Правобережної України перейшла на наш бік. Кулеметники разом з нами пішли в цеп і стріляли по січових стрільцях. Сотник Гусев показав, що серед січовиків розбрат... Серед селян обурення. Партизани нам діяльно допомагають у боях. Отаман полку Червоного козацтва Примаков. 24 березня 1919 року».

Примаков-воїн знає, що розбрат у лавах січовиків — результат енергійного натиску багнетів, шабель і гармат богунців, таращанців і червоних козаків. Примаков-політик розуміє, що зростаючий розбрат серед петлюрівців — наслідок лицемір'я петлюрівських отаманів, за фразеологією яких не було ні крихти правди, результат наполегливої роботи більшовицьких агітаторів і пропагандистів. А треба сказати, що воїни Червоної Армії — і партійні, і безпартійні — були прекрасними пропагандистами. Їх зробила такими справедлива справа, за яку вони боролися.

СНІГОВИЙ РЕЙД

Пригадується одна розмова на Гоголівському бульварі Москви. На моє запитання, що йому найдорожче із спогадів про громадянську війну, Примаков, помітно пожвавішавши, сказав: «Найбільш пам'ятна для мене депеша товариша Орджонікідзе Володимирові Іллічу Леніну напередодні других роковин Жовтня...»

...У травні 1919 року обстановка на фронтах ускладнилася. Білогвардійці захопили Донбас. Ленін поставив вимогу перекинути війська з західного кордону проти нового, найбільш небезпечного ворога. І ось допомога з-під Шепетівки через Київ прямує до Гришина, а Головком України Антонов-Овсієнко шле депешу в Москву: «Ми направили проти Денікіна свою найкращу бойову одиницю — полк червоних козаків Примакова».

У перших же боях з кіннотою Шкуро червоні козаки виправдали цю високу оцінку.

Зрадництво Махна, який покинув фронт у районі Волновахи, відкрило шлях у глиб України військам Шкуро, Дроздова і Май-Маєвського. Зрада отамана Григор'єва відтягла в район Херсона і Кременчука радянські сили,

які стримували до того білогвардійщину на кримському напрямі.

Кожну п'ядь землі віддавали переважаючому ворогові лише після тривалого і відчайдушного опору. Запеклі бої з відбірними полками Денікіна, в яких перший батальйон складався з офіцерів, другий — з георгіївських кавалерів, третій — з юнкерів, протягом багатьох днів ішли в районі Полтави. Весь тягар тієї нерівної битви ліг на плечі 46-ї стрілецької (колишньої 2-ї української радянської) дивізії та червоних козаків. Один з батальйонів, який забезпечував переправи через Ворсклу, після поранення командира очолив комісар дивізії Мінц. Нині І. І. Мінц — академік, лауреат Ленінської премії, Герой Соціалістичної Праці. Пригадуючи героїчні битви тих грізних днів, він розповідає: «Полк червоних козаків був весь час у русі. Він то розтягувався на десятки кілометрів, то за волею командира стискувався, наче гумовий м'ячик, готовий до стрибка. Мчали ординарці з лаконічними наказами: «Підготуватися до атаки!», «Перенести вогонь!» Захоплені полонені з Терської дивізії були переконані, що перед ними щонайменше дивізія, і нізащо не хотіли вірити, що цілу білокозацьку дивізію затримала невелика група — один кінний полк червоних з одним піхотним батальйоном...»

Під натиском білих радянські частини відходили до Полтави. Денікінці — їх ударна офіцерська піхота, кінні полки кавказців — хмеліли від небувалих успіхів. А Примаков добивається дозволу завдати удару по флангові ворога — по Карлівці. Удача! В зв'язку з успішною атакою червоних козаків під вогнем білих проводиться повна евакуація артилерійських складів з Селещини.

Протягом серпня та вересня 1919 року Примаков з бригадою червоних козаків утримує Чернігів, даючи відсіч денікінським військам.

Примаков не сидів склавши руки в очікуванні наказів згорі, не відсиджувався тоді, коли ворог натискував на бойового сусіда. Командуючи полком, він як справжній

комуніст відчував себе відповідальним не тільки за те, що відбувається на його ділянці, а й за те, що робиться в сусіда і на бойових позиціях усієї армії. В архівах збереглася доповідна записка, сповнена тривоги за долю революційних завоювань. Примаков писав у Раді Оборони Республіки: «Наступ білогвардійців і панічний відступ наших військ, тероризованих частими ударами у фланги і в тил, зрада генштабістів, розгубленість молодшого командного складу, який не має можливості запобігти зраді, створили на фронті катастрофічне становище...

У військах є віра в перемогу, але вона дещо пасивна, нема потрібного пориву. Я повинен, однак, зазначити, що в добровольчих частинах помітне піднесення й ініціатива. Добровольці¹ одні затримують наступ.

...Треба зосередити в тилу, верст за сто від фронту, свіжі й непошарпані війська, хоч би силою у дві дивізії піхоти й дивізію кавалерії². З цими силами почати наступ. Наступ ударним кулаком буде, безумовно, успішним, оскільки козаки³ занадто розпоростили свої сили і селянство проти них. Перша ж перемога втягне у наступ і решту частин...

...Тільки з таким командуючим (Барабаш) і з частинами, які звикли до маневрів і до польової війни, які не бояться оточення, можна перемогти.

Треба також вжити екстрених заходів до генеральної чистки наших штабів... Необхідно ліквідувати штаби ділянок і груп. Замість них створити штаби бригад, дивізій і корпусів. Це зменшить витрату людей і грошей і наблизить штаби до мас...»

Захоплює політична й оперативна далекоглядність двадцятидвохрічного командира полку. Його аналітичний розум у складній фронтівій обстановці, в якій він сам був

---

¹ Радянські полки, укомплектовані добровольцями.

² На той час дивізія складалася з 10—11 полків.

³ Донські та кубанські козаки Денікіна.

не стороннім спостерігачем, а активно діючою особою, тверезо оцінює наслідки й знаходить їх причини. Так, ми спішно відступаємо, а ворог отримує одну перемогу за одною. Але Примакова, тонкого діалектика, не приголомшують наші втрати і не засліплюють успіхи ворога. Передбачаючи перемогу, враховуючи віру в неї червоноармійців, не заплющуючи очей на всі наші біди, він добре бачить, у чому сила Червоної Армії і в чому слабкість ворога. Як воїн Примаков розуміє: сили білих не відповідають їхнім цілям; як політик, учень ленінської школи, він одразу ж зрозумів головне: з ким народ, з тим і перемога. Адже на сході докорінно реорганізована Червона Армія вже погнала Колчака, визволила Перм, Кунгур... І те, що запропонував Раді Оборони Республіки далекоглядний командир полку, партія вже встигла зробити там, на сході.

Звичайно, не тільки Примакова тривожила тоді доля революції й країни. Але ми знаємо, що в жовтневих боях на полях Орловщини першого і переконливого удару офіцерським дивізіям Денікіна завдала Ударна група. Відоме пам'ятне висловлювання В. І. Леніна: «Ніколи не було ще таких кровопролитних, запеклих боїв, як під Орлом»¹.

Не раз і під Перекопом, і на полях Західної України мені доводилося спостерігати Примакова в бою — безстрашного і розсудливого, спокійного в найскладнішій обстановці.

Так було і восени 1919 року, коли планувався прорив на денікінському фронті. В штабі Ударної групи з'явилися командарм Ієронім Уборевич і член Реввійськ-ради Серго Орджонікідзе. Примаков гаряче доводив:

— Готуючи народ до революції, ми говорили, що самодержавство прогнило наскрізь. А тепер ми тікаємо від тих же царських генералів. У п'ятнадцятому році я з великими труднощами дістав у солдатів чернігівського гар-

---

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 39, стор. 229.

нізону гвинтівку та обойму патронів. Нині у нас збройові заводи в Тулі, Сестрорєцьку, Іжевську. В п'ятому році повстали лише Красна Пресня і київські сапери, сьогодні ж з нами весь трудовий народ. У вісімнадцятому році в нас були лише невеличкі загони, а нині тільки на Південному фронті — сім армій. Я переконаний, що ми сильніші від ворога і своєю могутністю, і духом. Наші воїни горять ненавистю до біляків. То в чім же справа? Значить, ми самі робимо не те, що треба. Пустіть мене в денікінські тили. Латиші прорвуть фронт. Я в цьому не сумніваюся... Складна обстановка? У ворога багато кінноти? Зима, холоднеча, буря? Це те, що нам потрібне! Чим складніша обстановка, тим більше шансів на успіх. Хай трусяться біляки. Спочатку ми посіємо в їхніх рядах паніку, а потім ударимо клинками. Ми позбавимо їх зв'язку, керування. А невідомість битиме по ворогові дошкульніше від наших клинків.

Орджонікідзе згодом напише В. І. Леніну: «Червоні козаки діють вище за будь-яку похвалу». А поки що він з величезним інтересом слухав палку промову молодого кавалериста. План Примакова було схвалено.

Одна справа битися з сильним ворогом на фронті, інша — рушити в його тили, та ще й узимку. Всьому штабові — начальнику Семену Туровському, його помічникам — Журавльову, Медянському, Рубінову, Шильману — довелось багато попрацювати. Та плани планами, а виконувати їх людям. Разом з комісаром Євгеном Петровським Примаков подався в полки. Велись задушевні бесіди. Молодий комбриг говорив козакам і про Москву, якій загрожувала величезна небезпека, і про Тулу, яка постачала війська зброєю...

І раптом пригадав «Лівшу» Лєскова. Розповів про нього бійцям:

— Цар запитав, чи користувалися тульські майстри мікроскопом, коли підковували англійську блоху. Лівша відповів: «Ми люди бідні і через бідність свою мікроско-

пом не користувалися. Але в наших майстрів і так око пристрілявши...» Ось, товариші,— сказав наприкінці Віталій,— ми теж люди бідні, зі зброєю у нас не густо, але око у нас теж пристріляне. Не дамо спуску білякам!

Другого листопада латиші прорвали фронт. За тридцять сім годин крізь буран червоні козаки заглибилися в розташування ворога на сто двадцять кілометрів. Ворог під натиском стрілецьких дивізій відкотився на сто кілометрів на південь.

Тоді, у важкі дні й ночі свігового рейду на Фатеж — Понірі, Примакову не було й двадцяти двох років. З честю вийшов молодий воєначальник із складної ситуації. Це не жарт — дістатися глибоких тилів переможної армії, яка йшла безупинним церемоніальним маршем від Ростова й Царицина до Києва й Орла!

Денікінські головорізи уже проявили себе в шахтарських селищах і містах Донбасу, в Катеринославі, Полтаві, Єльці, Воронежі. Жахливі чутки, які випереджали ватаги башибузуків, приносили з собою стільки ж горя, як і леа шкуровців, мамонтовців, улагаївців. Справжнім лихом усього Південного фронту — від Дніпра до Волги — стала кіннота білих. Її створювали вишколені царські генерали. А перші загони червоної кавалерії згуртовували люди не тільки без військової освіти, а часом і взагалі малописьменні або зовсім недосвідчені студенти. Та ось настала грізна пора розплати — панічний жах стала викликати в найвідбірніших ворожих полках кавалерія Будьонного і кавалерія Примакова.

А тут цей страшний буран, що вибивав вершників із сідел, кидав на коліна богатирських битюгів з артилерійських та кулеметних упряжок.

Ще у вухах лунали бадьорі вигуки латишів, які нічною багнетною атакою прорвали фронт кутепівців і пропустили через новоутворений прохід щільні колони козаків. Весело проводжали їх сини суворої Прибалтики: «Ура нашим бойовим товаришам!» Ось тоді, в грізні дні

осені 1919 року, і зародилося бойове братерство синів України і Латвії.

Начепивши на плечі погони, а на папахи з відбірного решетилівського смушку — ненависні царські кокарди, в той рейд кавалерія Примакова вирушила під виглядом шкуровців. Що ж чекало їх у майбутніх кривавих зустрічах із сп'янілим від успіхів ворогом? Злющий сніговий, який затис у кістлявий кулак і вершників, і їх бойових коней, здавався страшнішим від самих денікінців та шкуровців.

На нараді в штабі Ударної групи Віталій Примаков з властивим йому запалом доводив командармові Уборевичу і членові Реввійськради Орджонікідзе, що рейд — єдино радикальний засіб фізичного і морального розхитування білої армії.

І тепер він, Віталій Примаков, у цей диявольський циклон в одвіті перед власною совістю і перед людьми, перед командармом за бойову масу, яка сміливо й рішуче йшла за ним. Легко козиряти вагомими аргументами в найпалкішій полеміці. А тут реалізуй ті аргументи у двобої з ворогом, та ще в його тилу, в таку страшну холоднечу. Так, він відповідає і за того задержаного хлопчину з Миргородщини Антона Карбованого, який не раз вихвалявся, що він «у воді не горить і у вогні не тоне», і за вусача Пантелеймона Потапенка — «старика», і за командира латиської кінноти Яна Криш'яна, і за багатьох вершників, яких пригинає нині завірюха до жорстких грив укритих памороззю коней. Звичайно ж, і за зовсім ще зеленого півсотника Володьку — молодшого брата, якого Варвара Миколаївна, затамувавши душевний біль, відпустила з Шуманів під відповідальність старшого, Віталія.

Болить душа не тільки у Примакова. Болить вона і в командира полку Потапенка — його молодший брат Панас стоїть зараз зі своєю сотнею козаків-барвінківців у передовому заслоні. Москвич Павлуша Григор'єв, якого

через два роки на полях Полтавщини в запеклій шабельній битві зарубають махновці, мерзне поки що з козаками першої бригади, яку лише недавно очолив його старший брат Петро Григор'єв. Комісар артилерії Ахій Шильман, соратник Примакова по чернігівському підпіллю (через десять років він очолить більшовицьку організацію Смоленщини), тривожиться в цю грізну ніч за свого молодшого брата Муцика, який разом з іншими працівниками штабу забезпечує начдивові безперербійне керування полками. Брати Примакови, Потапенки, Туровські, Писаревські, Барони, Жмаченки, Пархоменки, Шмідти — багато знало Червоне козацтво таких славних поєднань!

А хуга реве й стогне, збиваючи не лише з ніг, а й з пантелику. Три роки тому, відбуваючи заслання в глухій сибірській тайзі, він заблукав під час такої заметілі за триста метрів від огорожі. Знайшли його меткі вовкодави хазяїна. Але тоді він відповідав тільки за себе. А тепер...

Щойно розвидпілося, як ворожа артилерія обрушилася з флангів прориву на суцільну колону кінноти. Снаряд, відомо, приносить одну біду, а викликана ним паніка — всі десять! Треба вловити ту мить нерішучості, розгубленості... Примаков стає на придорожнє уввиштя на виду у ворожих навідників і командує владним голосом: «Церемоніальним маршем у взводних колонах — кроком руш!» І сувора команда старшого начальника, його незворушний вигляд, вишнева люлька, що, як завжди, диміла у нього в зубах, додали зібраності й рішучості козакам. Справа у витримці, мужності, незламності. Недарма ж він витреновував у собі цю стійкість і мужність іще в засланні! А безсонні ночі в карцері Лук'янівської тюрми, де лежем йому слугувала жорстка дошка, спеціально посипана негашеним вапном.

Жорстокість у буденному житті — прикре відхилення від усталених норм, в ув'язненні ж — це повсякденний атрибут. Молодий в'язень кидався в бій проти немилосердних тюремників, чим заробляв карцер за карцером. Але

тоді він був в'язнем і відповідав знову ж таки тільки за себе. А тепер! Він — командир великого з'єднання кінноти, від дій якої залежить доля багатьох дивізій, доля не однієї армії — доля столиці!..

Примаков сушив собі голову, шукаючи вихід із цієї складної ситуації, викликаної страшною неогодою, яка, втім, виявиться ще й надійною союзницею, і не знав, що якраз у ці хвилини на стіл Леніну лягла та депеша Орджонікідзе, де згадувалося і його ім'я.

А тут не дають спокою сумніви... Вони, ці сумніви, — хороші ліки від самообману та запаморочення від успіхів. І в той же час — це підступний ятаган, схований під довгим плащем. Сумніви — надійний порадник людей вольових, рішучих і злий губитель людей малодушних. Проте він, молодий воєначальник, давно вже засвоїв золоте правило — лише той може розраховувати на перемогу над ворогом, хто вчасно зумів приборкати власні сумніви.

Цей злий демон — сумнів без упину нашіптував: «Не загубити б кінноту. Повернути назад, поки не пізно. Краше на годину раніше, ніж хвилиною пізніше! Не тільки поразка, а й фальшивий хід пустить під укіс усі минулі перемоги...»

Але спробуй рушити назад! Та ще в таку диявольську карусель. Термометр відразу ж покаже найнижчий ступінь бойового духу. З такою «температурою» духу досить одного лише полку білодонських, білокубанських або білочеченських башибузуків з кінного корпусу генерала Юзефовича — і від грізної кінноти, яка з таким ентузіазмом ринула в прорив, створений бойовим мистецтвом і відвагою латиських стрільців, нічого не залишиться. Навіть страшно подумати про таке. Той, хто нав'язує атаку, збирає сили лише на одній-двох ділянках, а той, хто її чекає, повинен бути сильним у десяти місцях. А в що перетворюються нерви, коли ти день і ніч чекаєш «гостей»? Рейд для того й було задумано, щоб віднині самим нав'язати ворогові свою волю.

Звідти, з-за непроглядної снігової пелени, долинали надривні голоси провідників, які намацували шлях, а в голові у начдива оберталася все та ж карусель. Що тільки не привиділося тоді Примакову!.. Потяглися жалюгідні залишки кінних полків генерала Міщенка, який замислив було пав'язати свої атаки японським самураям рейдом забайкальських та уральських козаків на Інкоу, однак у відповідальний момент виявив нерішучість... А ось з розгорнутими знаменами промчали уланські полки наполеонівського маршала Мюрата, шумливі орди монгольських завойовників — Батия, Тамерлана, курені реєстрових козаків Богдана Хмельницького, наспіх зібрані з міських майстрових та землекопів кінні полки американських республіканців, які громили дивізії відбірної кавалерії рабовласників Півдня. Завжди перемога була на боці вольових, рішучих.

Так, за будь-яких обставин він і його люди битимуться до останнього подиху. Ніхто не похитнеться. Останній патрон — для себе... Як випущеній з лука стрілі немає вороття, так само нема вороття і його кінноті — тільки вперед, смерть або перемога! І тут він, в унісон поривчастому вітрові, заспівав: «Будет буря — мы поспорим и поборемся мы с ней...»

Завжди жвавий вірний бойовий кінь начдива Хлопчик, час од часу відфоркуючись від надійливих снігових порошинок, уперто притискувався до рослого дончака начальника штабу дивізії Туровського, ніби шукав там прихистку від розбурханої заметілі. А молодий ватажок кінноти, кутаючись у широку кавказьку бурку, безперестанно думав про те, що ворог усе ще рветься до серця Республіки. Зібравши все антирадянське, людиноненавистницьке в ударній армії генерала-алкоголіка Май-Маєвського, Денікіп, як і всі ті, хто несамовито й навіжено йшов за ним, плекали мрію посадити в кожному селі поміщика, на кожній фабриці — акціонера, в кожному повіті — поліцейстера, в кожній губернії — сатрапа...

Усім поручикам та підпоручикам Добровольчої армії («добармії», прозваної народом «грабармією»), всім її капітанам і штабс-капітанам, усім ротмістрам і штабс-ротмістрам, усім генералам від інфантерії, генералам від артилерії, генералам від кавалерії, всім ад'ютантам і флігель-ад'ютантам, чиї руки на довгому шляху від Ростова до Орла густо обагрилися кров'ю трудівників міст і сіл, спилися вже шумні бенкети та гульбища в знаменитих на всю Європу московських ресторанах «Ведмідь» та «Яр»...

А хлопцям Примакова сняться заманливі береги Дніпра і Бугу, Горині і Случі, Дінця і Дністра. Надто ж після недавньої славної січі під Костельцевим, на підступах до Кромів, яка помітно зменшила кількість претендентів на затишні столики «Яру». Налітаючи з оголеними клинками на зімкнуті ряди дроздовців, шалено кричали «Дайош Україну!» і ті вершники, кому тепер дедалі частіше снилися береги Тисси й Дунаю, Вісли і навіть Шпрее та Рейну.

Йому ж, котрий ось зараз, під час цього несамовитого циклону, розв'язує найважче завдання «бути чи не бути», сняться чарівні береги Дніпра і казкові діброви Чернігівщини. Сниться місто Чернігів і в ньому садиба на Сіверянській, де ще не так давно він попрощався з тією, яка ось-ось ошчасливить його... Збільшиться рід Примакових, добавиться і в родині Коцюбинських. І обов'язково буде син. Не раз про це мріяли разом з Оксаною. Буде голосистий козак на радість шуманівській бабці Варварі Миколаївні. Головне — успішно завершити, як було задумано в штабі Уборевича, цю досить ризиковану, але перспективну операцію.

Раптом, перекриваючи завивання незатихаючої хуртовини, — молодий зраділий голос: «Провідник! Знайшли бойового провідника!» Це був голос того, хто не раз вихвалявся, що він у воді не горить і в огні не тоне. Антон Карбований привів місцевого жителя, який охоче взявся провести червоних куди слід. З такою людиною і страшна

заметіль стала надійним спільником. Це не жарт: три попередніх провідники самі збилися з шляху! А цей — потомствений пастух — з юних літ сходив уздовж і впереки усі рови та яруги.

Штабна братія, упізнавши Антона Карбованого із сотні Папаса Потапенка, тут же взяла на кпини бувалоного рубаку: «Миргородські паничі б'ють воші проти місяця вночі». А цей завзятий миргородський «панич» згодом, пройшовши з примаковськими вершниками справді вогонь і воду, скаже по-філософськи: «Серце має десяток жил. Вони рвуться від гірких образ і неробства. Вони міцніють від веселощів та радісної праці».

Цікаві спогади близького соратника Примакова, полковника у відставці Михайла Медяньського про той історичний похід: «Попереду Віталій Маркович загорнувся в бурку, але вітер розпростав поли, і на плечі блиснув кінчик генеральського погона. Ніхто вже не жартує про балмаскарад, усі серйозні — ворог близько... Намацував шлях дивізіон від першого полку, який підтримував зв'язок з головними силами густим парним ланцюжком. Дивізія рухалася за накресленим маршрутом, вкрита сніговою пеленою. Та незабаром заметіль зовсім знавіспіла. Все вертілося, кружляло, свистіло, ніби земля стала дибки. З шляху збилися. Місцевість, порізана ярами, утруднювала рух. Обліплені десятками людей гармати, ніби потворні сороканіжки, повільно пересувалися сніговими заметами. Провідники, зупиняючись, сперечалися між собою і знову кудись вели нас, знесилених, з нашими топографічними картами. Мороз пробирав до кісток — зодягнені хто в що зумів. Між провідниками не було згоди, і врешті-решт навіть вони, місцеві, заплуталися серед численних балок та ярів...

Примаков розпорядився зупинити колону, зімкнути частини без інтервалів. На випадок можливого нападу обставилися кулеметами. Кіннотники спішилися, загородившись од вітру кіньми. Військом Петровський зі штабни-

ками обходили колону, не давали бійцям лягати в сніг, щоб не заснули на ньому...»

Через шість днів Реввійськрада підбивала підсумок славного рейду, який навів панічний страх на «непереможні» полки Денікіна: «У цих боях вічною славою відкрили себе частини Латиської дивізії і червоних козаків...»

Дійшли вже до воїнів і слова із привітання Москради: «На золоті сторінки історії назавжди буде вписане ім'я червоних козаків».

Командування, віддаючи належне відвазі полків Примакова, знову послало його кінноту, тепер уже дивізію, в новий рейд. 15 листопада 1919 року червоні козаки, розгромивши тили ворога, захопили Льгов і п'ять денікінських бронепоездів на станції. Один з них, «Генерал Дроздов», наказом командування армії був перейменований у «Червоного козака».

В капітальній праці Луї Арагона «Histoires paralleles», яка вийшла в світ у Парижі 1962 року, зазначено: «Червона Армія йде на Курськ. Створена на початку листопада кавалерійська група під командуванням Примакова в тилу у противника оволодіває Льговом, чим дезорганізує оборону Курська, який і було взято 17 листопада...»

За прикладом кінноти Примакова в ті грізні й вирішальні дні вирвалася вперед і кавалерійська бригада Федора Попова. На плечах ворога вона влетіла в Курськ. Колишній шахтар Попов навесні 1919 року з своїх земляків-полтавчан створив бойову бригаду, назвавши її «червонокозацькою». Згодом вона влилася в армію Будьонного. Після війни її бойовий командир Ф. В. Попов став ученим, професором, тривалий час працював у Московському університеті.

Стрілецькі дивізії 13-ї і 14-ї армій, скориставшись результатами льговського рейду Примакова та ударами 1-го кінного корпусу під Касторною, відкинули ворога ще далі і вийшли на лінію південніше Курська й Воронежа.

Можна з усією певністю сказати: якби у Червоного козацтва і його ватажка не було за спиною інших операцій, крім двох рейдів на Орловщині — на Фатеж — Понирі і льговського та відкритих битв з офіцерськими полками денікінської гвардії під Сабурівкою, які розвінчали міф про непереможність білої армії, то й цього було б достатньо, щоб імена червонців і Примакова міцно увійшли в літопис перемог радянського народу і його Червоної Армії.

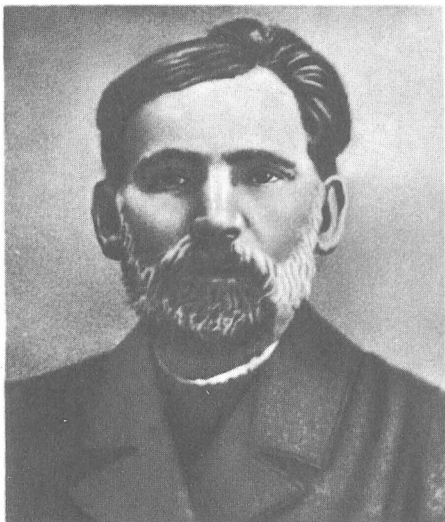
Червоний прапор Реввійськради, прапори від трудящих Москви і Петрограда, нагородження бойовими орденами Червоного Прапора Примакова, Туровського, полкових командирів Петра Григор'єва, Пантелеймона Потапенка, козака Гната Мозговенка та багатьох рядових бійців — відзнака немеркнучих подвигів червоних козаків у найважчі для молодої Радянської республіки дні.

І справді, спуску тоді білякам не дали. В «Історії громадянської війни» так відзначено дії Ударної групи: «Бригада червоних козаків, уміло маневруючи, відбила всі контратаки білих... На орловському напрямі основні сили Ударної групи завдали поразки корніловській дивізії. Невдалі бої з Ударною групою послабили сили денікінців і примусили їх припинити наступ на Тулу»¹.

---

¹ «История гражданской войны», т. 4, М., 1958, стор. 270.

**Батько В. Примакова,
Марко Григорович
Примаков**

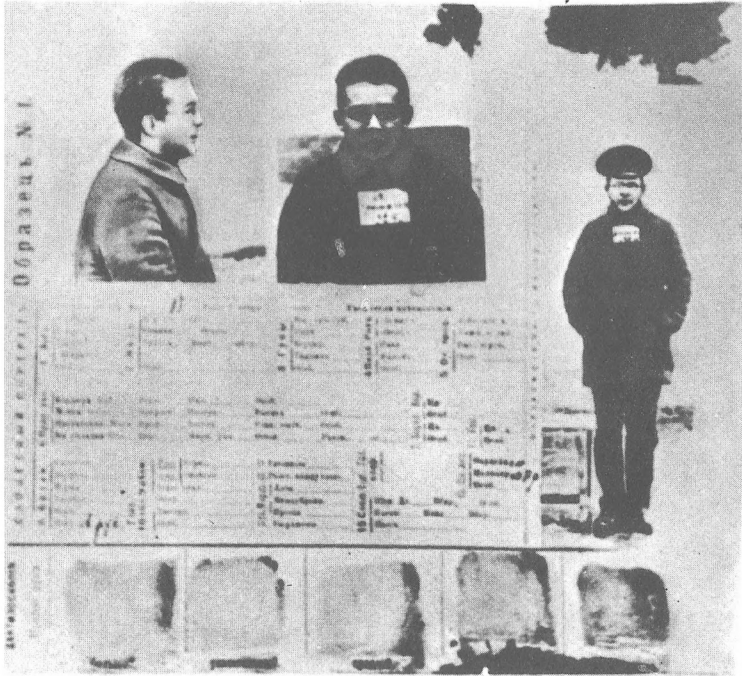

**Юний Віталій
Примаков**

Оксана Коцюбинська

Михайло Коцюбинський

Сторінка із статейного списку
на висланого поселенця В. М. Примакова

В. М. Примаков

Червоні козаки в поході

**Пантелеймон Романович
Потапенко**

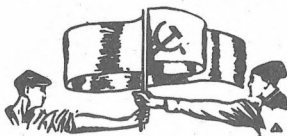

Командарм І. П. Уборевич у червоних козаків.
1-й ряд справа наліво: С. О. Туровський,
В. М. Примаков, І. П. Уборевич, І. В. Шуєв,
П. П. Григор'єв, М. О. Демічев, П. Я. Ляховенко.
Листопад 1920 року

Передача представниками ЦК комсомолу
України прапора червоним козакам.
Вінниця. 1922 рік. У центрі стоять:
В. М. Примаков, Д. А. Шмідт, М. Г. Багнюк

Славним
Червонцям

1-го Книжого
кошу.

Дорогі Товариші!

4-й Всеукраїнський з'їзд нашої спілки прийняв шефство над вашим славним кошем.

Ми добре розуміємо ту величезну відповідальність, яка лягла на нас. Тако ж розуміємо, що допомогти вам у всьому, в чім ви нуждаетесь, ми не можемо. Але те, що комсомолец може зробити для червонця, він безумовно зробе.

Багато ваших родин с по селах Радянської України. Часто приходить ся їм скруту переживати: чи то землю обділять, чи насіння на посів не дадуть, чи ще чим треба допомогти, та влада місцева не зверта на ніх уваги. Ви, дорогі червонці, далеко від дому і вам важко допомогти своїй родині, але нашим комсомольцям, нашим осередкам і організаціям це підсилу, це їх обов'язок.

Центральний Комітет КСМ України звертається до всіх червоних козаків з проханням, коли дома е які непорозуміння, негайно повідомляти про це місцевий повітовий комітет нашої спілки, з ясним указанням, що за справа і яка адреса вашої родини.

Наші Губкоми та Повіткими в любий мент готові допомогти червонцєві улаштувати свої сімейні справи.

Коли хто з вас через щось не одерже своєчасної відповіді на свій лист, надісланий тому, чи иншому Повіткону, то ЦК прохає другого листа слать на адресу ЦК: м. Харків, Мирносоцька вул., ЦККСМУ.

Центральний Комітет КСМ України.

**Звернення ЦК КСМ України
до червоних козаків**

Володимир Іванович
Мікулін

В. М. Примаков з своїми ад'ютантами

**Червоні козаки.
В центрі Г. П. Сазикін,
пітерський робітник,
доброволець Червоного
козацтва**

**2-й взвод 3-ї сотні 7-го червонокозацького
полку. В центрі (3-й ряд угорі) — командир
взводу С. Худяков — майбутній маршал
авіації. Ізяслав. 1923 рік**

ВСУКРАЇНСЬКИЙ
Военно-Революцiон. Комитет.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ
Повстанческий Штаб.

ПЕРВЫЙ ПОЛК
Червоного Казачества Украины

Августа 14 1918

*Діючий командир Червоного Казачества
України в складі 1-го Українського
Дивізіону і урядової
19-2 VIII*

Удостоверение.

Предъявитель сего товарищ
Виталий Маркович ПРИМАКОВ
Атаман

казак Первого Полка Червоного Ка-
зачества Украины имеет право но-
сить при себе всякого рода оружие
и обязан бороться им за Советскую
власть на Украине, что подписью
и приложением печати удостоверяю.

Атаман Первого Полка
Червоного Казачества
Генерал-майор
Кеуфакинского Цеп. П. В. Д. К. 1918
Адъютант *В. М. Примаков*

Посвідчення, видане В. М. Примакову

В. М. Примаков

Поет Іван Приблудний

В. М. Примаков. 1935 рік

Ветерани Червоного козацтва на торжествах у Хмельницькому з нагоди встановлення меморіальної дошки на будинку, в якому містився штаб 1-ї дивізії Червоного козацтва.

**В центрі — ветерани дивізії маршал військ зв'язу
І. Т. Пересипкін і генерал-майор О. Д. Ветошкін. 1965 р.**

Зустріч ветеранів Червоного козацтва з червоними слідопитами Білоцерківської середньої школи. У центрі — генерал-лейтенант І. І. Карпезо, колишній командир 10-го полку, ліворуч — автор даної книги І. В. Дубинський

Парк імені В. М. Примакова у Києві

КАВАЛЕРІЯ ПРИМАКОВА

«Москва, Кремль, Леніну.

Дорогий Володимире Іллічу!.. Нам вдалося прорвати фронт противника... В прорив пустили кавалерію П р и м а к о в а... По дорозі П р и м а к о в и м розбито 3-й Дроздовський полк із групи, якій дано завдання до зими захопити Москву... Щойно (6.XI) одержав донесення від П р и м а к о в а... Гадаю, що Денікіна ми розіб'ємо, в усякому разі про М о с к в у він повинен припинити д у м а т и. *Ваш Серго*».

...Із усіх першочергових, поза сумнівом, ту депешу від 6 листопада 1919 року Леніну поклали на стіл на найвиднішому місці. Передусім вона переконливо підтверджувала оптимістичні прогнози вождя революції. Ленін не раз повторював і в статтях, і з трибуни: ми твердо переконані в нашій перемозі над Юденичем і Денікіним. Хай і не без тяжких зусиль і не менш тяжких втрат. Ця перемога розвіє вщент страшну загрозу, яка нависла над столицею і над усією Республікою.

І поза сумнівом, у ту радісну хвилину Ленін, міцно затиснувши в руці повідомлення з Південного фронту, згадав натхненну бойовим запалом молоду людину, яка в дореволюційні роки несподівано з'явилася в Парижі, на вулиці Марі-Роз... Тоді Серго з великим оптимізмом доповідав про незгасаючу силу Революції, яка живе в пролетарях Кавказу.

Що б не говорили, є й у нас свої Сен-Жюсти... Ватажки полум'яних санкюлотів Пітера, Москви, Самари, Донбасу. Член Реввійськради Армії! Провідник політики і волі партії, її Центрального Комітету! Нині за ударну і найбільш вразливу ділянку Південного фронту, через яку проходять основні комунікації з Орла до Москви, можна бути спокійним. До відома всіх членів ЦК Ленін зробив на телеграмі помітку: «Він найвідданіший і найдосвідче-

ніший революціонер, я знаю його сам понад десять років...»

А 20 жовтня у Кремлі була одержана ще одна телеграма: «Москва. Леніну. Привіт з Орла. Орджонікідзе».

За цими скупими словами стояли події великої ваги. Адже тиждень тому — 13 жовтня — шалена гвардія генерала Кутепова, його загартовані в кривавих боях офіцерські полки, класово згуртовані і соціально однорідні, після жорстоких боїв увірвалися в Орел. З Орла вела пряма й найкоротша дорога до Тули. З Тули — до Москви... Чванькуватий генштабіст із ставки Денікіна заявив тоді: «Тепер уже до самої Москви Добровольчій армії вести боїв не доведеться...» В Орлі молодчики з «грабармії» погосподарювали. Напевне, азіатські збіговиська Батия так не спустошили Київ у тринадцятому столітті, як вилощене офіцерство, що воювало за «єдину неподільну Росію», у двадцятому столітті зруйнувало й залило кров'ю всього лише за тиждень «господарювання» славний старовинний російський град на Оці.

Одержавши «радісну» звістку з Орла, московське купецтво, за повідомленням харківської білогвардійської газети «Народное слово», вирішило піднести один мільйон карбованців «миколаївками», царськими банкнотами, тому полку «добровольців», який першим увійде до Москви.

Спішно пропаганда біляків випустила величезний плакат, на якому був зображений грізний білий вершник, що нагадував собою Михайла-архангела. Копита задніх ніг його баского коня топтали Орел, копита передніх грізно нависли над Москвою. Історія невдовзі внесла поправку в цей «твір» мистецтва: задні ноги коня чорвоного козака топтали біляків під Орлом, а передні вже були націлені на їх Перекопський бастион.

Незабаром після визволення Орла Ленін у своїй промові перед слухачами Свердловського комуністичного університету, які вирушали на фронт, сказав: «Настав момент, коли Денікіну доводиться кидати все на карту...»

Та й це «все», як засвідчили подальші події, в яких найактивнішу участь брали червоні козаки і латиські стрільці, білому диктаторові не допомогло. Активна участь... Ось як про це написано в «Історії латиських стрільців»: «Латиські стрільці билися вперто, холодно-кровно, відважно, з примовками і гумором. Латиські стрільці і червоні козаки в полон не здавалися. Поранені застрелювалися, якщо не лишалося надії дістатися до своїх...»

Повідомлення Серго і було неоціненним подарунком до Сьомого листопада — другої річниці Великого Жовтня, який започаткував нову, соціалістичну еру. Ленін, походжаючи по паркетній підлозі кабінету, кинув погляд на закуті міцною льодовою плівкою шибки величезних кремлівських вікон. Так, там, на засніжених просторах Орловщини, цієї лютої зими жарко. Учора дзвонив з Реввійськради Республіки товариш Склянський, доповідав про успішну нічну атаку на ділянці Чернь — Черноддя своїх земляків — латиських стрільців, які в маскнакидках із білих простирадл багнетним ударом протаранили пролом для радянської кінноти, яка ринула в глибину ворожих тилів... Саме сьогодні, 7 Листопада, в день одержання такої радісної фронтової реляції, йому треба виступати з доповіддю «Два роки Радянської влади» на об'єднаному урочистому засіданні партійних, урядових, профспілкових, молодіжних організацій столиці...

Серго пише: «Дорогий Володимире Іллічу!», а по суті цей його окрилюючий рапорт адресований насамперед не тільки йому, Леніну, а й пролетарям Москви, Пітера, всьому радянському народові.

Ленін, то підносячи шарудливі джгути телеграфної стрічки до очей, то тримаючи їх у випростаній руці, пригадав повну тривоги і віри відозву ЦК партії — «Всі на боротьбу з Денікіним!» Він тут же дає вказівки: уточнити в Реввійськраді Республіки становище на Орловській ділянці фронту. І нехай Склянський особисто через кожні

дві години повідомляє йому коротке зведення бойових дій Ударної групи. І хай окремо змалює, що являє собою кавалерія Примакова, прізвище якого він у ці вирішальні дні чує вже не вперше. І нехай відразу ж про все, що повідомив з фронту Орджонікідзе, стане через пресу відомим усій країні. І нехай текст депеші буде розмножений для всіх членів ЦК в першу чергу. Адже це їх титанічним трудом підняті на подвиг маси народу, який дає армії людей, транспорт, хліб, шинелі, гвинтівки, шаблі, гармати, а головне — незламну волю до опору і до перемоги.

Кавалерія Примакова... Досі слух різали жахливі слова: кавалерія Шкуро, кавалерія Мамонтова, кавалерія Улагая, кавалерія Покровського, кавалерія Юзефовича... В ті дні, коли червоні козаки трошили грізну досі інфантерію генерала Кутепова під Кромами, Будьонний розбив у прах об'єднану групу білої кінноти Шкуро і Мамонтова під Воронежем. І тут же намітилися два гартованих ікла надпотужних щелеп, яким належало в жорстоких боях намертво стиснути озброєну щедротами Аптапти Добровольчу армію білих.

Згадав Ленін висловлювання Енгельса: «Персидська імперія зобов'язана своєю величчю войовничим кочівникам Фарсистану, народу наїзників, у яких кіннота відразу зайняла переважне становище...» І ще: «Зусиллями Зейдліца кавалерія Фрідріха досягла досконалості, не перевершеної жодною кавалерією...»

Ні, недарма, подумав Ленін, і дуже своєчасно Центральний Комітет звернувся до народу з відозвою: «Пролетар, на коня!» Адже «народом наїзників» були не жителі центральних губерній, а саме козаки Дону й Кубані, горці Кавказу. Ось цей «народ наїзників» — його заможний прошарок — і комплектував лави Шкуро, Улагая, Юзефовича. Їх кіннота розчистила шлях Денікіну від Ростова до Орла... А Червона Армія починала з нуля. І щодо формувань, і щодо досвіду. Вчило життя, вчив і ворог...

І ось з'явилася, радуючи серця мільйонів, кавалерія

Будьонного і кавалерія Примакова... Своїми соками її живив переважно неімущий прошарок Дону, Кубані, України й усієї країни.

Зупинившись біля свого робочого столу, Ленін заклав три пальці лівої руки в жилетну кишеню. Там уже давно лежав один-єдиний срібний швейцарський франк, не витрачений у Цюріху. Ленін вийняв його, підкинув раз-удруге на долоні. Нехай там, у Парижах і Лондонах, опікуни Добровольчої армії нині ворожать на орла та решку. Те, що вершиться на полях Орловщини і на просторах Воронежської губернії, є необоротним.

Якось йому доповідали, що після так званої «липневої директиви» Денікіна на всіх вагонах усіх поїздів ворожі пропагандисти повиводили великими літерами: «На Москву!»

І ось ці радісні депеші з фронту! З вирішального, можна прямо сказати, московського напрямку. Так, Червона Армія тепер уже вільно володіє всіма видами зброї. Є й своя кавалерія!

Кавалерія Примакова... Кавалерія Будьонного... Це вже ввійде в історію. Якщо жовтневі бої біля Кром і Воронежа — це перші уколи, нехай і болісні, то листопадові, судячи з депеші Серго, і за тими «функціями», які повинні виконати Будьонний і Примаков,— це вже буде не дрель, а щонайпотужніший бурав, який протаранить усю стратегічну товщу ворога.

В ті вирішальні дні, коли сторінки «Правди» були зайняті тривожними репортажами з паливного і продовольчого фронтів, газета в редакційній статті «На нові подвиги» (20.XI.1919 р.) писала: «Новий молодецький набіг тов. Будьонного дав нам два бронепоїзди, більше двох тисяч полонених. Набігом загону тов. Примакова взято Льгов, захоплено багату здобич...»

«Що ж,— міг би подумати Володимир Ілліч у своєму холодному кабінеті, згадавши тих, хто вів до перемоги молоді радянські полки на полях битв Орловщини, Псков-

щини, Поволжя, Туркестану, Сибіру,— правий був мудрий Жан-Жак Руссо, який сказав, що лише великі події створюють великих людей...»

БОЙОВІ РОКИ

Пізніше червоні козаки разом з латишами розгромили під Мерефою кінну групу Денікіна і тим допомогли військам 14-ї армії визволити Харків.

З Харкова червоні козаки тримали шлях на Гришино, з Гришина — на Мелітополь, з Мелітополя — до Перекопу. Тут пліч-о-пліч з шахтарями з 42-ї стрілецької дивізії Нестеровича, стрільцями 46-ї Ейдемана, латиської — Кальніна, 3-ї — Козицького кіннотники Примакова вели запеклі бої проти врангелівців, які засіли за перекопським валом. Не раз у степу, затиснутому з двох боків Чорним морем та Сивашем, сходилися в клинки відважні вершники Примакова з башибузуками генералів Морозова і Улагая.

У цих кінних атаках, у яких радянський клинок незмінно брав гору над білогвардійським, червоні козаки завжди бачили в перших лавах атакуючих свого безстрашного начдива.

Командування військ Перекопської дільниці, зайняте підготовкою штурму ворожих укріплень, послабило спостереження за своїм узбережжям. Цим скористалися білогвардійці. 15 квітня вони висадили десант у Хорлах на чолі з генералом Вітковським, полки якого були сформовані з офіцерів — синків поміщиків, куркулів і капіталістів. Взводами командували капітани, а ротами — підполковники.

Захопивши плацдарм, офіцерський десант відкинув слабкі частини берегової оборони і завдав удару по піхотній бригаді Германовича. Вітковський націлювався на тили перекопської групи військ і на позиції радянської важкої артилерії.

Ось тут-то й було піднято по тривозі червонокозацьку дивізію Примакова. Штаб-трубачі вихором носилися вулицями Строганівки, Володимирівки, Первокостянтинівки, Чаплинки — по всьому охопленому тривогою узбережжю.

Полки червоних козаків недовго залишалися на місці збору. За сигналами труби, під командою Примакова, розбурхуючи степову тишу гучним тупотом копит, помчали вони на південь, до Преображенки — і далі до Хорлів.

Атакований червоною кіннотою спочатку в чистому полі, а потім на Преображенському кладовищі, десант генерала Вітковського зазнав значних втрат, тільки ціною величезних зусиль його залишкам вдалося прорватися до своїх у Перекоп.

Не раз у ті тривожні й гарячі дні під Перекопом командування ділянки кидало в бій червоних козаків. У новелі «Таньки», опублікованій в альманасі «З Маяковським», Примаков згадує випадок, коли його дивізію було спрямовано проти врангелівських клинів, що йшли в атаку під прикриттям англійських танків.

«Дивізія червоних козаків була викликана з села Каланчак у Преображенку, куди прибули на рисях під вечір 13 квітня. На ніч дивізія стала біваком у степу. Розклали в береговій балці вогнище, в землю вбили кілочки. Біля кілочків зробили конов'язь, і на конов'язях почували всі шість кінних полків, а козаки спали, загорнувшись у шинелі, у бурки, в кожухи, біля вогнищ, що скупо горіли, розкладені з кізаків та дров, привезених з села Адамань.

Повільно займався світанок, легкий ранковий вітерець рвав туман, скручував його у величезні сірі клубки, котив ці сірі клубки на північ, на гнилі, солоні болота. Степ світлішав... Прискакав новий дозор. Його провели до командира дивізії...»

Бійці Червоного козацтва в ті дні жили не тільки

фронтowymi справами, про що красномовно свідчить замітка в газеті «Правда» від 6 червня 1920 року: «Зі станції Мелітополь 6-м червонокозацьким полком (колишній 1-й Московський кавалерійський) робітникам міста Москви надіслано подарунок: один вагон — 309 пудів білої муки... Козаки, які прислали цей подарунок, знають, що він дорогий не стільки як цінність, а й як знак взаємної підтримки товаришів. Подарунок прийнято з глибокою подякою, і мука негайно була розподілена між робітниками».

Треба додати, що козак Жуков, який супроводжував цей цінний вантаж особливої важливості, перебував у дорозі більше місяця.

Але ось на заході виникла нова загроза. Підбурюваний біржовими тузами Нью-Йорка, Лондона, Парижа, пан Пілсудський кинув свої легіони на Київ. Малочисельні радянські дивізії 12-ї і 14-ї армій, послаблені в боротьбі з денікінцями та епідемією тифу, під натиском ворога, який мав потрійну перевагу в силах, змушені були залишити столицю України. Вони закріпилися на лінії Случ — Дніпро.

Трудящі Києва важко переживали нову окупацію. На Хрещатику у відкритій машині роз'їжджали Пілсудський з Петлюрою. 12 травня брудний націоналістичний листок «Нове слово» писав: «Врятування прийшло в особі європейських культурних людей. Їм наше найперше слово глибокої подяки... Промайнула надія на більш сите існування...»

Ось як драматичні для народу події розцінювалися продажними писакками з позицій власного черева...

Проти інтервентів було направлено Кінцу армію з Кавказу і Червоне козацтво з-під Перекопу.

Під Хмільником командуючий армією І. П. Уборевич і член Реввійськради М. Л. Рухимович зробили огляд кавалерії Примакова.

На новому фронті червоні козаки зустрілися з силь-

ним ворогом — легіонерами, які укріпилися по ріці Случ. Кілька днів дивізія марно намагалася прорвати розташування пілсудчиків, щоб потім завдати удару по їхніх глибоких тилах. 3-тя бригада Мікуліна розгорнулася перед Терешполем. Демічеву з його 5-м полком вдалося увірватися в село, знищивши батальйон противника.

Біля Синяви командир четвертого полку Степан Новиков і його козаки в кінному строю кинулися на добре укріплені позиції ворога. Розстріляні впритул пілсудчиками, вони повисли на дротяній огорожі. Примаков, розуміючи всю безглуздість цієї втрати, говорив командирам:

— Жаль чудових людей, жаль хороброго Новикова. Хто ж у кінному строю йде напролом? Були колись «шапкозакидателі» і подібні до них «шашкозасікателі». Революція вклала в наші руки клинок, а природа ще раніше дала нам мозок. Ворушити ним треба. Не нахрапом брати, а розумом. Винен Новиков, промахнувся і я. Лише тією доріжкою легко пройде клинок, яку ти йому зметикуеш, протопчеш розумом. Чого хоче ворог? Зустріти тебе там, де він сильний. А ти шукай його слабкі місця. Бий по них, тоді в сильних місцях він і сам здригнеться. А потім уже добивай.

Примаков тонко відчував бойову обстановку. Ось він стоїть на командному пункті під Месіорівкою разом з командармом Уборевичем. Атака не вдалася ні піхоті 47-ї дивізії, ні двом кінним бригадам.... Уборевич, нервуючи, протирає носовою хусточкою скло пенсне. Армія вже багато днів туцює на місці. Всі покладали надію на кавалерію Примакова, яка рвалася у тил інтервентів. І не прорвалася...

— Облишмо цю Синявську ділянку,— переконував Примаков командарма.— Рухимо до Комарівців. Підтягнемо туди всі наші бронепоезди. На фронті мої земляки, чернігівці, міцна шістдесят дивізія. В тилу ворога — партизани. Тоді, минулої зими, нам здорово допоміг орловський селянин. А знаєте, як подільські хлібороби

ненавидять загарбників, незвану шляхту? Нам якби тільки прорватися...

Ієронім Петрович Уборевич не перший день знав відважного і розсудливого ватажка червоних козаків. Він відгукнувся на його прохання. Радянській кінноті біля станції Комарівці шлях на захід відкрила бойова 60-та дивізія. Їй допомогли три бронепоезди і партизани. Ось тоді червоні козаки, зім'явши на своєму шляху не один батальйон пілсудчиків, вийшли в глибокі тили 6-ї армії генерала графа Ромера.

5 липня 1920 року начдив Віталій Примаков з двома кінними бригадами громив бази противника в Чорному острові, а третя бригада Мікуліна увірвалася в місто Проскурів, де з усіма армійськими тилами розташувався штаб 6-ї армії білополяків.

Відразу ж після цієї сміливої операції в тилу ворога наказ Уборевича, переданий по радіо, спрямував дивізію червоних козаків на північний схід. Примаков рішучим кидком на Зозулинці відвернув на себе ударну групу генерала Краєвського, який націлювався на Шепетівку, щоб ударити в лівий фланг та в тили Першої Кінної армії. 14-та армія Уборевича, скориставшись результатами рейду червоних козаків, перейшла в рішучий наступ, відкинула загарбників від берегів Случі до Збруча і визволила міста Проскурів та Старокостянтинів.

А кавалерія Будьонного, як тільки було ліквідовано загрозу її лівому флангові, оволоділа Шепетівкою, відкинувши на захід найстійкіші в обороні легіони ворога.

В «Історії громадянської війни» зазначається: «Дивізія Червоного козацтва успішно виконала завдання, покладене на неї. Сміливий рейд... сприяв загальному успіхові наступу радянської 14-ї армії. Війська Південно-Західного фронту врешті-решт зломали опір польської 6-ї армії».

Примаков був діалектично мислячий полководець лєнінської школи. Країна високо оцінила бойові заслуги молодого начдива. За проскурівський рейд, що сприяв успі-

хові двох армій — 14-ї та Першої кінної, Віталій Примаков був нагороджений другим орденом Червоного Прапора.

Пілсудчики, посилені прибулими з салоницького фронту французькими частинами генерала Франше д'Еспере, окопалися на Збручі. Після проскурівського рейду, який зірвав усі оперативні розрахунки генерала Ромера, зодягнені в голубі французькі мундири легіонери навчилися поважати радянську кінноту. По цей бік Збруча в рядах пілсудчиків часто чулося: «Панове, до лясу». А там, за надійним укриттям, спорудженим вейганівськими інженерами, жовніри пана Пілсудського підсмівалися самі над собою: «Пий, пане, млеко, червоний козак далеко». Про це простодушню розповідали полонені.

Перш ніж вийти на простори Галичини і з'явитися біля казкових передгір'їв Карпат, кінним полкам Примакова та відважній 60-й дивізії довелося чимало зробити тут, біля колишнього державного кордону, на підступах до Збруча.

Г А Л И Ч И Н А

24 липня 1920 року передовий загін Червоної Армії — Червоне козацтво, славні сини трудової України, поспішаючи на допомогу галицьким братам, зломали опір інтервентів на Збручі і через Токи — Ожогівці вийшли на простори Галичини. Позаду лишився Збруч, попереду були Карпати, а між ними — казкова Галичина, що манила своєю величчю.

Двадцять два дні трималися 12-та, 18-та білопольські та п'ять петлюрівських дивізій (35 тисяч бійців) на Збручі проти чотирьох радянських стрілецьких і однієї дивізії Червоного козацтва (всього 14 тисяч чоловік). І лише два дні потрібно було червоній кінноті Примакова, щоб очистити простір від Збруча до Серету.

3-тя бригада Михайла Демічева, її 5-й полк Івана Самойлова та 6-й Василя Федоренка вибили пілсудчиків із

Збаража лише після третьої навалної атаки. Того ж дня, 22 липня, 2-га бригада Володимира Мікуліна, відкинувши батальйон підхаланців за Серет, визволила Тернопіль.

3-й полк Івана Хвистецького через Великі Борки, а 4-й Сергія Букацеля через Товстолуг увірвалися на околиці міста майже одночасно.

Ще не стихли звуки пострілів, ще в заплаві Серету тріскотіли кулемети, а на залиті яскравим сонцем вулиці висипали радісні жителі визволеного Тернополя — першого великого міста Західної України.

Направивши комісара 4-го полку Гавриша для переговорів у ратушу, ми з комбригом Мікуліним поскакали туди, де наші передові сотні вели перестрілку з ар'єргардами пілсудчиків. Володимир Йосипович, прекрасний знавець військової справи, оцінивши обстановку, відразу ж визначив, що без піхоти нам лінію ріки Серет не подолати.

Високий, стрункий, широкоплечий, розумний і душевний, Мікулін був єдиним старим офіцером серед командирів Червоного козацтва.

Царські офіцери-українці, в переважній своїй більшості вихідці із заможних сімей, особливо вищих звань — генерали, полковники, не захотіли зв'язати свою долю з Червоною Армією. Майже всі вони пішли до Петлюри. В радянських українських дивізіях командували полками колишні солдати, унтер-офіцери або ж офіцери воєнного часу — прапорщики Дубовий, Федько, Осадчий, Петренко-Петриківський, Борисенко. Підполковником був лише комуніст Кропив'янський.

Колишній царський підполковник Мікулін полюбив червоних козаків за їх відвагу, за те, що вони відновили на полях громадянської війни колишнє добре ім'я кінноти — «цариці полів». І служив він радянському народові з усією глибокою вірою в правоту його священної справи.

Ніби на підтвердження зробленого Мікуліним висновку, до переправ через Серет почали виходити передові частини бойової 60-ї стрілецької дивізії, яка вступила в

місто слідом за нами. Рік тому її 10 полків були створені в Чернігові легендарним героєм громадянської війни Миколою Кропив'янським.

Ми ж отримали наказ від нашого начдива Віталія Примакова йти на з'єднання з іншими підрозділами дивізії в район Новоолексинця.

Незабутня дорога, незабутні дні... Якщо в селах від Збруча до Серету селяни ставилися до нас привітно, але з деяким острахом, то тепер на всьому шляху від Тернополя до нового місця призначення трудівники Галичини в святковому, яскраво розшитому одязі зустрічали наші полки з квітами і радісними вигуками: «Слава братам!»

І не лише щирими зустрічами запам'яталися ті дні. Як тільки наші агітатори зачитали на сходах відозву Галревкому і роз'яснили людям, що віднині трудовий народ є справжнім господарем усієї галицької землі, селяни тут же, викотивши з воріт вози, поспішили в поле. Ще не обмолочений, акуратно викладений високими копами хліб уже давно дочікувався тих, хто його виростив.

Порізаний глибокими окопами першої світової війни район обмежував дії кінноти. Нелегко довелося тоді полкам Будьонного та Примакова. Населення спустошеного безперервними воєнними діями району саме голодувало ось уже протягом п'яти років. Підвіз розладнався. Картоплі — і тієї було обмаль. Не раз червоні козаки та їх начдив пригадували паляниці Полтавщини, а найбільше — гарячий окрасць з чернігівської житньої муки.

Ще протягом двадцяти двох днів кілька дивізій білополяків на фронті Заложці — Підкамінь — Броди шалено опиралися натискові Кінної армії, бригади Котовського, 45-ї стрілецької та дивізії червоних козаків.

І ось ніби за іронією долі того ж самого дня, коли ударна група Пілсудського з ріки Вепш завдала свого першого удару по радянських дивізіях, що наступали на Варшаву, Будьонний і Якір, зламавши опір пілсудчиків біля Бродів — Підкаменя, рушили до Львова. Примаков

повів свої полки з району Нуще на Золоту Липу до Помор'янів — Вишневичків.

За два дні дивізії Кінної армії та Золочівської групи вже стояли біля стін Львова. Полки Червоного козацтва через Перемишляни — Бобрка — Жидачів рушили до Карпат. Їх вкриті золотим серпанком вершини видвілися за багато десятків верст.

Згодом, через три роки, в оповіданні «Сміливість міста бере» Примаков напише: «Ясного, сонячного дня перейшли червонці через Дністер. На заході проступили в тумані могутні велетні — Карпатські гори.

Забачивши цих велетнів, які насунули на свої лоби кошлаті шапки-хмари, кинули козаки папахи вгору і таке пролунало «ура», що, певно, за Карпатами, в Угорщині, було чути. Затрубили хори трубачів, полинули над Дністром переможні марші і дзвінки козацькі пісні, а полки йдуть за полками прямо на захід — до Карпат».

Безперервні бої та переходи, щоденне недоїдання викликали значні втрати. Поповнення з-за Збруча надходило з перебоями. Основні резерви йшли на південь проти Врангеля, який захопив увесь степовий край. Ось тут проявили себе галицькі більшовики. Вони закликали молодь на боротьбу, на захист щойно одержаної свободи.

Відтоді минуло багато-багато років. Те, що відкладається в пам'яті, з часом поступово вивітрюється, а те, що лягло на серці, лишається в ньому назавжди. Вічно хвилює серце той чистий порив, з яким прикарпатська молодь прийшла на допомогу Червоному козацтву.

Ось перед нами «оперативні документи» петлюрівсько-го штабу. В них повідомляється, що галичани добровільно вступають у Червону Армію, що штурмували Ходорів 5-й і 6-й червонокозацькі полки, в яких половина бійців — козаки, а половина — галичани, що цивільне населення ставиться до червоних надзвичайно привітно і що в Галичині, в районі Тернополя, створюються добровольчі частини Червоної Армії.

Поява кавалерії Примакова у передгір'ях Карпат, у Стрії, Дашаві, Болахові, пока сумнівом, оживила діяльність усіх партизанських сил за Збручем.

Під впливом стрийського рейду червоних козаків у серпні 1920 року в Сколівських Бескидах Федір Бекеш створив Бойківську радянську республіку. Протягом семи днів полум'яніли червоні знамена в Карпатах. Селяни взнали правду, за яку боролися аж до вересня 1939 року...

Залагодивши справи у Варшаві, пан Пілсудський під тиском магнатів Львова спрямував туди свіжі сили. Тут, де вже не було кінноти Будьонного, яка пішла до Замостя, з'явилася група генерала Латинника — 8-ма та 4-та піхотні дивізії з однією бригадою уланів малинових.

Під тиском старих білопольських дивізій і свіжих полків Латинника 14-та радянська армія відійшла на схід. Наприкінці серпня 45-та дивізія стримувала натиск ворога на фронті Кам'янка — Бобрка, 60-та дивізія — на лінії Бобрка — Рогатин. 41-ша, та сама, яка в грудні 1919 року разом з червоними козаками та латишами визволила Харків, а в лютому 1920-го разом з Котовським — Одесу, тепер чинила героїчний опір п'яти петлюрівським дивізіям на фронті Рогатин — Підгайці — Дністер.

Вимотана стрийським рейдом, під час якого передові її сотні доходили до Моршина — Болахова, а також важкими боями в районі Миколаєва — Жидачева — Ходорова, дивізія червоних козаків 27 серпня перейшла в район Свіржа, з якого вона, допомагаючи піхоті 60-ї дивізії, кількома атаками вибила легіонерів та уланів малинових. А тут підоспів наказ розбити кінноту Тютюнника, яка рушила з Галича на Підгайці, щоб звідти завдати удару по Тернополю, захопити там радянський уряд Галичини.

Перша зустріч червоних козаків з кінними гайдамаками Петлюри відбулася на початку січня 1918 року під Полтавою. Потім було багато пам'ятних для жовто-блакитної кінноти битв. Але давно вже не сходилися в двобой

сини трудової України з її панськими і куркульськими синками. А ось довелося. Майже в передгір'ях Карпат.

Тепер, з переходом у наступ пілсудчиків, осмілили й петлюрівці. А раніше, коли червоні козаки громили штаб і тили 6-ї армії Ромера, чорношличники відсиджувалися в районі Войнилова. Їх штабісти, щоб виправдати свою бездіяльність, поширювали чутки, ніби на польському фронті, крім армії Будьонного, оперує ще й 1-ша червонокозацька армія, якою командує Примаков, росіянин, колишній офіцер генерального штабу. Відомо: у страху очі великі...

Дивізія Примакова форсованим маршем пройшла шлях від Свіржа через Бережани до Підгайців. Кіннота Тютюнника, вимтавши поріділі піхотні полки 41-ї дивізії, дізнавшись про наближення червоних козаків, повернула назад до Галича, щоб сховатися від них за широкими водами Дністра.

І все-таки... Ризикуючи потрапити в кільце клинків усієї кінної дивізії Омеляновича-Павленка (молодшого), колишнього командира царського Лубенського гусарського полку, Дмитро Хлонь, у минулому друкар-складач з Харкова, своїм 3-м червонокозацьким полком, який він недавно прийняв від пораненого Івана Хвістецького, здолав чорних запорожців гусара Омеляновича і примусив їх відступити до Галича.

У 3-му полку було чимало уродженців Кубані. Колишній його лійний козак Степан Торопець і нині працює у Львові. Там проживає і сотник Микола Харченко, полковник у відставці. Під прапорами 3-го полку билися з ненависним ворогом і добровольці-галичани. Але були там і колишні петлюрівці, які, розкусивши красиві слова Петлюри, вирішили спокутувати свою вину перед народом.

Багато таких було не тільки в лавах Червоного козацтва. 60-й радянський кавалерійський полк складався з колишніх козаків 3-го гайдамацького полку. Цим пол-

ком свого часу командував Сергій Байло. Він потім привів його в повному складі в Червону Армію і став комбригом у Котовського. Своєю винятковою хоробрістю Байло заслужив два ордени Червоного Прапора.

12 квітня 1919 року Петлюра урочисто заявив, що його уряд не кликатиме на допомогу чужі військові сили.

Такими були голосні обіцянки. А справи?

Дамо слово одному з колишніх головних жовтоблакітників Омеляновичу-Павленку (старшому). Колишній командир лейб-гвардії гренадерського полку, потім командир гетьманської 11-ї дивізії в Полтаві та командир козацького коша в Катеринославі пише: «Тікають до інших народів, щоб з чужою допомогою помститися своїм людям за власне убозтво».

Щодо «втечі до інших народів» Петлюра та його оточення перевершили всі рекорди. 1918 рік — німецький кайзер. 1919-й — Антанта. 1920-й — пан Пілсудський. І цього йому виявиться замало. Незабаром він потягне з собою з-за Збруча на Україну її найзапекліших ворогів — монархістів-врангелівців, війська генерала Перемикіна.

Ось такі «справи» піднімали у самостійників їх бійців. Класового ворога Червона Армія била нещадно, а за обдурених боролася. Це в ті дні в Тернополі було віддруковано звернення червоних козаків до козаків Петлюри. В цьому документі, який є свідченням ленінського гуманізму, говорилося: «Схаменіться, будьте люди...» Згодом Омелянович-Павленко (старший) у своїх мемуарах віддасть належне більшовикам: «Вони воюють з нами не мілітарними засобами, а більшовицькою пропагандою, яка привела до великого розладу серед нашого війська».

Так, ленінське слово не змовкало ні на мить. І несли його до обдурених трударів не тільки комісари, агітатори, пропагандисти, а й усі рядові козаки, всі бійці.

Загнавши чорношличників за Дністер, Примаков повів червоних козаків через Бурштин знову до Рогатина. Звідси ворог найбільше загрожував Тернополю. Десять днів

полки Примакова перетинали шлях легіонерам. На підступах до Рогатина розгорілися важкі бої, особливо за знамениту в тих місцях Чортову гору. Там полягли відважні командири — сотники Михайло Мурашко і командир розвідників Сергій Грот.

В ході цих виснажливих для радянської кінноти боїв легіони Пілсудського з'явилися на шляхах її відходу.

А Примаков у цей час одержує завдання йти до Підгайців, де головорізи Тютюнника встигли захопити штаб 44-ї стрілецької дивізії. Це запаморочило пілсудчикам голови. Вони кинулися на Трємбовль і ще далі — до Збруча. 17 вересня біля Шумлян — Бокува значна колона легіонерів перетнула шлях червоним козакам.

Постачання з тилу давно припинилося. У солдатських перекидних саквах не було ні патрона, ні сухаря. Пілсудчикам здавалося, що ось там, на шумлянських полях, вони остаточно розправляться з червоною кіннотою. Та ворог прорахувався. 17 вересня він похвалявся, що правою групою взято понад 400 полонених і зарубано близько 150 більшовиків, з них 15 комісарів. А через два дні після битви під Шумлянами, в якій усі шість полків Червоного козацтва та його дві розвідотні діяли лише клинками, селяни три дні очищали свої поля від трупів інтервентів.

Хоч та жорстока битва і закінчилася на користь героїв Проскурова і Стрия, але був момент... Не раз випадало так, що заради загального порятунку жертвували невеликим підрозділом. Начдив непорушно беріг у святцях своєї пам'яті сувору черговість. А ось під Шумлянами... Настав час під надійним прикриттям відводити далі на схід дивізію. На черзі були полки Василя Федоренка та Пагтелеймона Потапенка. А начдив викликав полк Володимира Примакова. Перший полк, який у будь-якій ситуації залишався першим. А на випадок чого... Віталій знайшов би необхідне слово для своєї матері, Варвари Миколаївни. Адже яка війна! І в звичайній ситуації в справжньої людини особисте відступає перед загальним. А тут...

Ветерани й понині у всіх подробицях пам'ятають той жорстокий бій. Відзвуки шумлянської битви полетіли на захід і на схід. Легіони Латинника вже не шукали зустрічі з радянською кіннотою. В той же час знекровлені важкими боями полки 41-ї і 60-ї дивізій зближувалися з колонами червоних козаків, щоб за їх допомогою вирватися з подвійного ворожого кільця.

Петлюрівські генштабісти опублікували телеграму Петлюри головному Омеляновичу-Павленку: «Радію успіхам армії і твердо сподіваюся, що почата акція скоро приведе нас на рідну землю для великої справи визволення України від окупантів». До чого ж підступна мова у майстра «бігати до інших народів»! Кайзерівці, антантівці, пілсудчики, які вдерлися з його «благословення» на Україну,— це, бачте, визволителі, а полки щорсівської, федьковської, дибенківської, примаковської дивізій — «окупанти»...

Ворожі документи вимушено наводять справжні факти ставлення народу України до «визволителів»: «Мобілізація в Ямпільському повіті дала чотири тисячі чоловік. Половина розбіглася... Села Іванківці і Гірчишне повстали, вбили трьох козаків Волинської дивізії. Хати повстанців спалено. Селяни Поділля до петлюрівців ставляться надзвичайно вороже».

У 1919 році самостійники «правили» шомполами. А пізніше, як це видно з тих же свідчень,— при допомозі вогню. Але давно відомо: того, чого не утвердиш добрим словом, не завоюєш навіть багнетом солдата, і вже ні в якому разі не доб'єшся сокирою ката. Широкі народні маси були на боці Радянської України. Це і зумовило крах авантюри Петлюри.

Дивізія червоних козаків двома колонами проклала собі шлях на схід через територію, зайняту легіонами Латинника. 18 вересня вона заночувала в районі Богатківці — Соснів, а кіннота самостійників, що рвалася до Збруча, вже була попереду, в Трембовлі. 19 вересня полки

Примакова форсували Серет у районі Микулинців, а гайдамаки через Грабовець ішли на Скалат, і в той же час підхаланці 12-ї дивізії Пілсудського разом з бригадою уланів малинбвих тиснули до Тернополя поріділі колони 60-ї дивізії. В такій обстановці, без боєприпасів та провіанту люди й коні вибилися з сил. До того ж дивізія виявилася стиснутою ворожими військами з двох боків. Мистецтво воєначальника полягало в тому, щоб не дати бою у вигідних для ворога і не вигідних для себе умовах. Наш начдив, «генерал генштабу», для якого справжнім генеральським штабом були більшовицьке підпілля і царське заслання, прекрасно упорався з цим завданням.

З Мішковице начальник штабу Семен Туровський вилетів роз'їзд у Тернопіль. Вершники, які проникли через похідні порядки ворога, повернулися в штаб пізно вночі. З перелісків, що розкинулися південніше міста, вони бачили цепи своєї піхоти. Услід за ними незабаром з'явилися на східній околиці Тернополя на рослих гнідих конях, у квадратних конфедератках улани. Встановивши контакт з піхотою 60-ї дивізії, що відступала, начальник роз'їзду дізнався, що Затонський з урядом покинув місто рано-вранці 19 вересня.

Уже в мирні дні командир 2-го полку Пантелеймон Потапенко, коваль із села Барвінкове на Харківщині, царський каторжник, згадував зустріч із Затонським у Тернополі. Потапенко повертався з госпіталю в полк. Прибув він у Тернопіль у дуже тривожний час — 18 вересня, знайшов там близько двохсот бійців, які теж поверталися на фронт. Чутки по місту ходили різні. То червоні козаки, відступаючи, йдуть на Тернопіль. То 60-та дивізія залишає ріку Серет. То в місто вступають улани Пілсудського. А то ніби Тютюнник уже відрізав усі шляхи відступу на схід...

І раптом до будинку, де зібралися стривожені бійці, підходить Затонський у чисто випраній червоноармійській гімнастерці, вицвілому на сонці капелюсі. І відра-

зу ж до Потапенка: «Де твій полк? Ось коли нам позаріз потрібні твої орли, друже!»

Та полк Потапенка був далеко, десь у районі Богатківців. Тоді голова Галревкому наказав Пантелеймону Романовичу об'єднати під своєю командою всіх бійців, які з різних причин відбилися од своїх частин, вислати роз'їзди, висунути застави на околиці міста, а новому загонові бути насторожі. Іще він велів до ранку всім залишатися на місцях — йому потрібен був час, щоб відправити на схід обоз із документами, державними цінностями.

Вночі заслони Потапенка не дали ворожим роз'їздам підійти до міста. В його центрі напоготові стояли наспіх зібрані піші сотні. Рано-вранці знову з'явився Затонський. Наказав Потапенкові відступати із загоном, і не по шляху на Волочиськ, який уже перехопив ворог, а на Збараж, куди відходили й полки 60-ї дивізії. Потапенко так і зробив, що й врятувало загін від розгрому.

Примаков же з дивізією просувався вузьким коридором, ще не захопленим ворожими колонами. До вечора 20 вересня досяг Колодіївки. Там заночували. А 21 вересня червоні козаки, низько вклонившись галицькій землі, її багатостраждальним людям, далеким могилам сотника Мурашка, командира розвідників Глота і багатьох інших героїв, які полягли за велику справу визволення, переправилися через Збруч, щоб зайняти позиції на східному його березі.

22 вересня вони вже гнали чорні сотні «визволителів» України від Волочиська до Сатанова.

Незабаром видихся і наступальний запал пана Пілсудського. Тверезо оцінивши обстановку, він погодився на перемир'я.

Через вісім років Марсель Кашен у газеті французьких комуністів дав таку оцінку цим подіям: «Без Червоної Армії і червоної кінноти Пілсудський нав'язав би мільйонам українців свою страшну диктатуру». Це було написано редактором «Юманіте» після відвідання ним у

вересні 1928 року підшефної Французькій компартії 1-ї Запорізької дивізії Червоного козацтва в Проскуріві.

А в ті ж самі дні, коли на весь світ прогрімала слава Сиваша та Перекопу, вирішилася і тут, на полях Поділля, доля пана Петлюри і його продажного вояцтва.

Б И Т А   К А Р Т А

Ішов жовтень 1920 року. Блискучий полководець лєнінської школи М. В. Фрунзе гromив на просторах Таврії барона Врангеля — ставленика Антанти. У той же час вигодованець світового капіталу пан Пілсудський після «чуда на Віслі», яке дозволило йому при допомозі французького генерала Вейгана, французьких гармат та американських доларів виграти Варшавську битву, поспішив у Станіслав. Тут, у ставці Петлюри, цього слуги не двох, а двадцяти двох панів, він заявив, що польська армія на Збруч не піде, але надасть необхідну допомогу союзникові і васалу.

За умовами перемир'я війська Пілсудського очистили українську територію на схід від Збруча. Але там ще залишалися збройні сили Петлюри — союзника пана Пілсудського. При його допомозі самостійники зуміли зібрати і кинути в бій 40 тисяч солдатів. На ті часи — досить переконлива сила. В тісному зв'язку з Петлюрою, але на автономних засадах рушила в похід і 3-тя армія білогвардійського генерала Перемикіна. Її в панській Польщі зібрав Савинков із залишків розгромлених денікінських дивізій. Відомо — вся збройна сила біляків (це підтверджується також мемуарами генерала Денікіна) складалася з сильної армії на чолі з бездарними, жорстокими генералами та оскаженілої контррозвідки на чолі з високообдарованими мародерами. Якраз генерал Перемикін з'єднав у своїй особі ті дві якості: безталанність денікінських полковників і хижацтво білих контррозвідників. «Заслуга»

пограбування гатчинських палаців належала саме йому. Це коли в складі банд Юденича Перемикін наступав на Петроград.

Петлюрівці розраховували швидко покінчити з поріділими після літньої кампанії радянськими силами, за кілька днів захопити Правобережжя і столицю України Київ. Польські магнати потоцькі, сангушки, браницькі вже призначили управителів цукрових та винокурних заводів Правобережжя.

Меч васала належить його владці. Цього разу польська шляхта вирішила добитися свого, пустивши в хід жовто-блакитні банди. Та завойовники знову прорахувалися.

Згодом, коли жалюгідні залишки найманих полчищ тікали за Збруч під захист пана Пілсудського, петлюрівські писаки безсоромно, як і раніше, брехали, нібито петлюрівську армію розгромили незліченні орди китайців та латишів. Навіть тим, хто давно вже втратив сором, совісно було зізнатися, що вони зазнали поразки від свого народу.

Хто ж усе-таки розгромив величезну армію самостійників? 14-та радянська армія, сформована на базі 2-ї української і кримської армій на чолі з командармом Василенком і членом Реввійськради Рухимовичем розбила й викинула за кордон полчища самостійників та їхніх союзників — запеклих монархістів, яких об'єднала в одній упряжці люта ненависть до трудящих.

До цієї героїчної армії, знекровленої багаторічними боями й походами, входила і 41-ша стрілецька дивізія, що виросла з бойових партизанських загонів шахтарського краю. З нею відважний начдив Осадчий брав Одесу. Створена придністровцями та молдаванами 45-та дивізія Якіра була одним з найкращих з'єднань тієї армії, як і знаменита кавалерійська бригада Котовського, 60-та дивізія, сформована на Чернігівщині героєм громадянської війни Кривів'янським, в завзятості та відвазі змагалася з ударною силою 14-ї армії — кіннотою Віталія Примакова,

з Червоним козацтвом, яке до того часу розгорнулося в кінний корпус.

Цій переконливій силі, що складалася з півсотні українських полків, допомагали волжани 24-ї дивізії, два башкирських полки, які були включені до корпусу Примакова, та бронепоезди «Ленін», «Лейтенант Шмідт», «Вуглекоп», «Бела Кун», укомплектовані моряками-українцями.

Петлюрівський головком генерал-хорунжий Омелянович-Павленко, якого ревниво опікав представник французького генштабу, призначив день атаки на 11 листопада 1920 року. Але... рано-вранці 10 листопада кавалерія Примакова, 45-та дивізія і бригада Котовського, раптово перейшовши в наступ, відразу ж переплутали карти петлюрівських генштабістів та їхнього покровителя з Парижа — полковника Льоле. Зламавши рішучими атаками досить стійку оборону ворога, радянські війська вийшли в район Шендрівка — Вендичани на глибокі тили противника.

Ось як описано у книзі петлюрівських генштабістів «Оперативні документи штабу УНР» (Калиш, 1933 р.) результати перших трьох днів цієї кампанії: «Учора, 10/XI, противник прорвав фронт правої групи. 3-тя дивізія під тиском ворожої кінноти відійшла. Відійшли також частини Херсонської дивізії. Введені в бій 4-та Київська та Окрема кінна. Середня група під ударами кінноти противника залишила Копайгород, а 3-тя, 4-та, 5-та, 6-та, Окрема кінна та кулеметна дивізії зазнали тяжких втрат. Вирішальний вплив на результат боїв на користь ворога мала кінна дивізія червоних козаків».

13 листопада в будинку ялтушківського попа Примаков при світлі газової лампи наставляв своїх командирів і політпрацівників:

— Кого-кого, а Червоне козацтво петлюрівці знають і пам'ятають давненько. Наше перше знайомство відбулося в січні вісімнадцятого року під Полтавою. Треба, щоб

зустріч, що має відбутися з заклятим ворогом України, була для нього останньою. Так воно й буде. Недарма Омелянкович-Павленко в своїх наказах приділяє і нам велику увагу. Наші козаки і ви, товариші, працювали відмінно. З самого початку. І це найкраща запорука дальших успіхів. Важливо зробити вдалий почин. А почин був на славу. І в нас, і в Якіра, і в Котовського. Петлюра намічав вийти ще вчора на лінію Вапнярка — Вінниця. А де його армія? В Ушиці, в Барі!

Примаков повів коротким чубуком люльки по карті. — Звичайно, в даній ситуації, — продовжував він, — дуже заманливо рушити на Проскурів і розгромити глибокі тили противника. Але на Жмеринку націлено ударний кулак самостійників. Я вирішив ударити по їхньому флангу. Прямо на Бар і Деражню. А потім уже махнемо до Збруча. Петлюра надіється ще на свого союзника — третю російську армію генерала Перемикіна. Але, як то кажуть, не втримався за гриву — за хвіст не вдержився! Наше завдання — зірвати замисли ворога і знищити його... Виступаємо завтра на світанку.

В своєму черговому наказі петлюрівський головком писав, що 14 листопада буде дано бій, який вирішить долю всієї операції. Крім того, в наказі зазначалося, що генерал Врангель визнав незалежність УНР та нинішній її уряд. Ця «радісна» вість була водночас і брехливою, й запізнілою. Того самого дня, коли писався наказ, розрахований на те, щоб піднести дух жовто-блакитного вояцтва, радянські війська, розгромивши армію Врангеля, підходили до Севастополя.

В ті пам'ятні дні червоні козаки знову дали про себе знати своїм лютим ворогам. Головком самостійників писав 17 листопада: «Перед фронтом армії УНР незначні сили піхоти. Головну роль відіграє кінна група Примакова».

Доблесні радянські стрілецькі дивізії невідступно жемуть на захід гайдамацько-білогвардійські полки.

18 листопада, коли основні сили самостійників вели бій з піхотою 14-ї армії і з корпусом Примакова в районі Деражня — Бар, бригада Котовського зайняла Проскурів.

Петлюра, зібравши залишки своєї армії в районі Войтівці — Писарівка, наказав генерал-хорунжому Удовиченку лягти кістями, але не допустити більшовицької кавалерії до Збруча. 21 листопада розігрався жорстокий бій західніше Писарівки. Від правди не втечеш: завзято рубалися під Писарівкою гайдамаки. Але не встояли вони проти дружного натиску старих знайомих — червоних козаків. Багато петлюрівців було порубано того дня, останнього дня боротьби з Петлюрою, багато їх потрапило в полон, лише декому вдалося втекти за Збруч. Генерал-хорунжий Удовиченко порушив наказ головного отамана — він не ліг кістями і не розбив радянську кавалерію. Примаков виявився правий: не втримався за гриву — за хвіст не вдержися.

Так закінчилася дванадцятиденна війна, яка поклала край збройним авантюрам петлюрівщини.

Через тиждень газета «Известия» розповіла своїм читачам, що відважна кінна дивізія Примакова, йдучи попереду всіх, надвечір 10 листопада дісталася Лучинця. Круто повернувши на південь, вийшла до Дністра й відрізала війська Правої групи петлюрівців. Потім дивізія примусила противника залишити Деражню. Безперестану переслідуючи петлюрівців, та ж дивізія 18 листопада увійшла в Проскурів, 19-го зайняла Чорний Острів, 20-го розбила противника, який знову намагався тут закріпитися, а 21-го з нальоту оволоділа Волочиськом.

Трудовий народ України, який високо цинив своє бойове дітище — кінний корпус Червоного козацтва, так потішався над головним отаманом Петлюрою:

Не вкипіло — провалився,
Ти в Варшаві опинився,
Бо червоні козаки
Знищили твої полки...

Багато що в житті пізнається в порівнянні. Таке порівняння допоможе нам краще розглянути, хто з ким зіштовпався в тому бою, у якому вирішувалася доля України. Учасник завершальної битви петлюрівський сотник Масловець через рік разом з бандою отамана Палія знову перебрався через Збруч. Розгромлений у відкритому бою під Матрунками гайдамацький командир застрелився. А нагороджений бойовим орденом за бій під Писарівкою Микола Скрипниченко, кращий сотник 6-го полку, по закінченні війни подався до себе в село Хлопівку на Платавщині, де й створив один з перших колгоспів на Україні. Через рік він надіслав листа бойовим друзям у Проскурів: «Взявши артілі ім'я Червоного козацтва, ми присягаємо, що не заплямуємо його честі».

Пам'ятаю, після битви з об'єднаними силами петлюрівської кавалерії на писарівських полях 21 листопада 1920 року Віталій сказав:

— Війна — це не тільки перемоги. Навіть у найвищого полководця Наполеона були Москва і Ватерлоо. Але коли тебе б'ють, ось як бив нас улітку вісімнадцятого року Колчак, а влітку дев'ятнадцятого Денікін, при всій твоїй слабкості, при всьому твоєму відчаї не думай падати на коліна. Хто впав на одне коліно, як це трапилося з нами, той ще підхопиться, але хто впав на обидва — тому вже не підвестися ніколи. Петлюра за три роки боротьби проти свого народу не раз падав на одне коліно. Йому допомагали підвестися на ноги і кайзер Вільгельм, і президент Пуанкаре, і прем'єр Ллойд-Джордж, і пан Пілсудський. А тепер, поза всяким сумнівом, він звалений на обидва коліна. І йому вже не допоможе сам пан бог!

Пропускаючи крізь поріділий стрій усіх дванадцяти полків Червоного козацтва залишки колись грізних куренів «вільних козаків», Примаков, дивлячись на їх усе ще розкішні шаровари, повторив почуте ним від Михайла Коцюбинського десять років тому:

— Усі вони охоче виряджалися в широкі штани Тараса Бульби, але їм був чужий його широкий народний дух...

Після шістдесяти славних бойових днів та ночей по той бік Збруча (з 24 липня по 21 вересня) і шістдесяти не менш пам'ятних днів та ночей по цей його бік (з 21 вересня по 21 листопада) червоні козаки знову опинилися на берегах ріки, яка на багато років стане кордоном двох світів. На багато років, але не назавжди. В це свято вірили всі наші воїни. І віра ця ніколи не обманювала. Багатьом бійцям Червоного козацтва довелося у 1939 році визволяти, але тепер уже навічно, збручанські землі від жорстоких загарбників.

І згодом на галицькій землі, виганяючи з неї дикі фашистські орди, відзначилося багато вихованців Примакова — маршали, генерали, офіцери, рядові.

...Віталій Примаков тверезо оцінював обстановку, швидко приймав правильне рішення і твердо доводив його до переможного кінця. Восени 1921 року, одержавши перші дані про появу на радянській території великої банди отамана Палія, він одразу ж розгадав задум противника і спрямував йому напереріз свої нові полки — всю 2-гу Чернігівську червонокозацьку дивізію.

Після рішучого зіткнення біля Стетківців, яке закінчилося першою поразкою самостійників, Віталій Маркович звернувся до своїх бійців:

— Жаль, добрих козаків ми втратили... склали свої голови Мазуровський, Почекайбрат, Храмчук, Саранчук. Ось так воно і виходить: земля давить мертвих, горе давить живих... Широко пани добродії розмахнулися. В своїх документах вони пишуть: «Уникати зіткнень з більшовицькою кавалерією... прорватися до Києва... створити велику армію». Але, — посміхнувся командир корпусу, — план штабистів — не план архітектора, який з абсолютною точністю можна втілити в життя. Тут усе прилизне. На їхніх картах, захоплених у бою, стріла Палія

націлена на Київ, а зломилася біля Стетківців... Що ж, наші козаки, думаю, відбили в них охоту рейдувати... Теж мені рейдисти!

ЦВК СРСР нагородив Червоне козацтво орденом Леніна, двома орденами Червоного Прапора, а ВУЦВК — орденом Трудового Червоного Прапора України.

Після громадянської війни партія направила на навчання в Москву багатьох командирів-практиків. Потрапив у Військову академію і Примаков. Там він не тільки тягнеться до вершин науки, а й прагне, щоб багатий досвід червоної кінноти став надбанням багатьох.

У 1922 році в московському «Сборнике трудов военно-научного общества» він публікує свою капітальну працю «Рейди червоних козаків».

«Рейд — могутній засіб, — пише Примаков, — який дає перемогу слабкому кількісно над більш численним противником навіть у момент наступу останнього... Прорив фронту піхотою, першого дня великий пробіг, який виводить кінноту із зони, насиченої фронтовими частинами, потім іде удар по комунікаціях, по постачанню, по тилах і, нарешті, бій з частинами противника, що відходять... Рейдувати — значить безперервно битися».

Науково й глибоко узагальнюючи свій власний досвід, Примаков намагається заглянути і в майбутнє. Він пише: «Світ стоїть перед грандіозними соціальними струсами та революційними війнами. В них авангардові повсталого пролетаріату — його Червоній Армії — буде властивий дух найбільшої активності. Жадоба боротьби, воля до перемоги живуть у серці кожного воїна. В епоху механізації, зв'язаної з громіздкими тилами, значення рейду виросте пропорційно до складності тилів. Рейд — могутній засіб у руках командування, якщо він зв'язаний із загальним планом операцій».

Треба врахувати, що писав усе це Примаков, коли йому було неповних двадцять п'ять років.

Після навчання, до кінця 1924 року, Віталій Маркович командує корпусом червоних козаків. Потім очолює Вищу кавалерійську школу в Ленінграді. Навчає молодь, перечує загартованих у боях практиків. Ним нагромаджено багатий досвід — треба його передати іншим. Він сповнений вражень — ними не можна не поділитися. Усі години робочого дня віддає людям, усі години відпочинку — книгам і перу.

Колишній вихованець Вищої кавалерійської школи маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков у своїй праці «Воспоминания и размышления» дуже тепло пише про начальника школи: «Вищою кавшколою керував В. М. Примаков — легендарний командир 8-ї кавалерійської дивізії Червоного козацтва, яка наганяла в роки громадянської війни жах на білогвардійські війська. Міцний, середнього зросту, з гарною чуприною, розумними очима і приємним обличчям В. М. Примаков відразу ж завоював симпатії слухачів. Це була людина широко освічена. Говорив він коротко, чітко висловлюючи свої думки».

І далі, повідомляючи про нове призначення Примакова, маршал продовжує: «Ми всі раділи підвищенню В. М. Примакова і були впевнені, що з його здібностями він стане воєначальником великого масштабу».

Такої ж думки про свого начальника були й інші майбутні визначні полководці Великої Вітчизняної війни, що навчалися тоді у Вищій кавалерійській школі.

П Р И М А К — Д У Ш А Г О Л О Т И

На призьбі будинку, в якому розташувався штаб шостого полку, курячи самокрутки, розмовляли кавалеристи. Мова йшла про командира корпусу, якого з хвилини на хвилину чекали в Гранові. З Гайсина польовим телефоном передали, що комкор заїде в наш полк по до-

розі в штаб 1-ї Запорізької дивізії (колишньої 8-ї кінної).

Раніше козаки майже щодня бачили Примакова, який рідко коли покидав поле бою. Тепер, після закінчення воєнних дій, коли всі дванадцять полків Червоного козацтва розквартирувалися на величезній території, поява командира корпусу в частині була неабиякою подією.

Хтось пригадав, як гетьман Скоропадський обіцяв за голову Примакова величезну винагороду.

Козак-каховчанин Очерет, який батракував раніше у виноробів колоністів, намагаючись відвернути увагу сотника Миколи Бринзи, в кисет якого запустив свої довгі пальці, сказав з посмішкою:

— Цілого мільйона не пошкодував ясновельможний... Тепер, думаю, він і всі десять мільйонів був би згоден дати.

Літній козак, розгладивши брови, категорично відрубав:

— Що наш Примак, що Котовський — героїчні командири. Їх сам Ленін знає. Бо вони захисники бідного люду.

Бійці Червоного козацтва — і славні ветерани, і молодь, яка недавно стала під прапори дивізії — любили й високо шанували свого командира.

— Іздив я оце, хлопці, в Київ, — втрутився в розмову Бринза. — Посилали мене за обмундируванням в округ. Там, на базарах, цікаво співають бандуристи. Одну з пісень я вивчив. Ось послухайте:

Повставайте та звільняйтесь
Від панства, кріпацтва,
Дожидає нас, врятує
Червоне козацтво.

Ой почули козаченьки
Тугу степовую —
Веди, батьку Примаченьку,
Ми степ порятуєм.

Ой Примак — душа голоти,
Лицар ти залізний.
Потрощив без міри й щоту
Ворогів Вітчизни...

— Хлопці, постривайте,— зіскочив з призьби молоденький босць-галичанин.— Гляньте на майдан. Це ж сам Примак до нас прямує!

Усі повернули голови в бік гранівської площі, звідки в супроводі ад'ютантів і вістових, стримуючи розпашілого Хлопчика, що нетерпляче перебирав струнками ногами, наближався комкор. У козацькій формі, кременезний, з обвітраним суворим обличчям, Примаков здавався старшим своїх двадцяти трьох років.

Осадивши гарячого скакуна біля входу в штаб, вершник спритно зіскочив з сідла. Віддавши повіддя ординарцю Олії, рушив до козаків, які ніби за командою підвелися.

— Слава Червоному козацтву! Привіт вам, товариші! — привітав Примаков козаків. Знявши сіру смушкову папаху, пройшовся долонею по стриженій русавій голові.

— Слава! — відповіли козаки дружно.

— А ви нас не забуваєте, товаришу командир корпусу,— випалив Очерет, захоплено поглядаючи на бойові нагороди, що сяяли на грудях комкора.

— Може, й забув би, та ви самі про себе нагадали. Банду Христюка враз прикінчили.— Комкор сяйнув великими сіро-зеленуватими очима.— Молодці, хлопці!

— Це ось він, наш сотник, відзначився,— сказав Сазикін, секретар партбюро полку, в минулому петербурзький майстровий, показуючи на Миколу Бринзу.

— Як рана?— повернувся Примаков до сотника.— Не звалила?

— Як на кішці, товаришу комкор,— відповів Бринза.

— І наш сотник у боргу не лишився,— вставив своє слово козак Федір Тачаєв, доброволець, який з юних літ працював гравером у Москві.

— Мені довелося бачити вас під Вендичанами,— заговорив знову сотник.— Це коли ви дістали своєю шаблюкою Фроловського полковника. Скажу вам прямо у вічі — не схвалюю я це...

— Чого не схвалюєте, товаришу Бринза?

— Командир корпусу, в котрого дванадцять кінних полків, а мчить в атаку, як простий рубака.

— Без цього не можна, товариші! Наших там був лише п'ятий полк, а в осавули Фролова — ціла бригада. І до того ж самі головорізи! Як билися! Звірі!

— Ну, ясно,— розсміявся Очерет.— П'ятий полк та комкор — ось і вийшов повний штат, уся бригада.

— То про що ви тут бесідували, товариші? — поцікавився командир корпусу.

— Про поточний момент, як звичайно,— відповів Сазиків.

— Про вас балачка йшла! — по простоті душевній додав боєць-галичанин.

— Що про мене говорити,— махнув рукою Примаков.— Ви б краще про те, як нам чимнайскоріше розправитися з бандами. Не дають спокою хліборобам.

— Ось і ми про це ж саме,— відповів Очерет.— Пригадували, як з вами каблучили гадів...

Примаков дістав з кишені невеличку, вирізану з вишні люльку. Вибиваючи попіл, стукнув нею кілька разів об роговий ефес кубанської шапки, добре всім знайомої. З усіх боків простяглися руки з кисетами.

— Спробуйте мого, товаришу комкор!

— Справжній, кременчуцький, фабрики Гурарія!

Але випередив усіх все ж таки Очерет:

— Смачніше, ніж від любки, нема тютюну, товаришу командир корпусу!

— Ого, хлопче, у тебе й любка вже завелася!

— А що ви думаєте? — хитро примружився козак.— Борсук під землею нориться — і то навколо борсучки упадає.

— І це від любки? — запитав Примаков, розглядаючи атласний, вишитий кольоровими нитками кисет.

— А то як же! — загордився каховчанин. — Гранівські дещо кумекають.

Але тут пустив шпильку Федір Тачаєв:

— Особливо коли ти їх кличеш поближче до природи, подалі від людей...

— Найсмачніший тютюнець, видно, чужий! — не втерпів Бринза і докірливо глянув на земляка, який щойно майже спустошив його кисет. — Ну й стрілець ти, товаришу Очерет!

— Та відомо ж, товаришу командир корпусу: що то за козак без курива! — Очерет пропустив мимо вух слова сотника. Випнувши груди, гордовито тицьнув себе пальцем. — Гадаєте, чому вони в мене такі? Димку густішого та ремінь затягую якнайтугніше...

— Щодо ременя, — відповів, спохмурнівши, Примаков, — це всім нам знайоме. Яюсь перетерпимо голод. Он жителям Поволжя — як? Їх пайок — лобода!

— Знаємо, — сказав Бринза. — Мої хлопці всі як один проголосували: четверо козаків годують одного голодаючого.

— А нам полкова медицина читала лекцію, — зачервонівся молодий галичанин. — Так з тієї лекції виходить, що приварок відміняється. Замість нього вчені вдумали якусь кальорію.

Козаки взяли на кпини свого простакуватого товариша.

— Дивак, — відповів йому Очерет, — та кальорія і є наш червоноармійський пайок. Чули ми, що ви, товаришу комкор, — повернувся він до Примакова, — від свого нагородного годинника відмовилися на користь голодаючих?

— Не тільки я, хлопці. Здали в допомогу голодаючим Росії свої золоті годинники і комбриг Євген Іванович Петровський — колишній комісар нашої дивізії, та інші товариші.

Поговоривши ще трохи з бійцями, Примаков покликав мене з собою. Ми зайшли у двір. Забравшись на сидіння високої тачанки, командир корпусу заговорив:

— Бачу, підійшла вам роль командира полку. А огиналися. Тепер будемо багатьох комісарів переводити в командири. Цього вимагає партія. Момент такий. Тільки більше наполягайте на статуті, на книгах. Вчіться самі і людей учіть. Таких, як той же Очерет або сотник Бринза. На них уся наша надія. А ось з шостим полком доведеться розлучитися.

Примаков очікуюче поглянув у мій бік. Повідомлення комкора приголомшило мене.

— Вище голову,— заспокоїв він.— Все обійдеться по доброму.

— Що ж,— сказав я не дуже бадьорим голосом.— Поїду в Петроград, повернуся в політехнічний. Хоча й минуло майже чотири роки... Вічність!

— Хто вас відпустить? — Примаков широко посміхнувся.— Країні, правда, потрібні інженери, але їй потрібні і грамотні командири. Нам з вами служити, як мідному казанку. Справа в тому, що ми переводимо вас в інший полк. У який — ще не скажу, лише знаю, що не в нашій старій, а в новій дивізії. Але нашого ж корпусу!

— Це за віщо ж?

— Не за віщо, а навіщо! Котовський привів до нас у нову дивізію свою славу бригаду і вже багато корисного там зробив. До Григорія Івановича надходить поповнення. З сорок першої стрілецької — полк Садолюка. З-під Могилева — бригада, колишня кочубеевська, з Полтавщини — полк незаможників. Передають нам у корпус і башкирську бригаду Горбатова. А кадрів у Котовського не так-то й багато. За його проханням ми й перекидаємо декого в нову дивізію. Почнемо з вас. І Котовський вас назвав. Адже разом з ним ви брали Волочиськ. Доведеться прищеплювати новачкам бойові традиції Червоного козацтва...

Примаков зліз з тачанки, потягся, струсив соломинки, що пристали до сніж, з лампасами галіфе, і, щоб підбадьорити мене, ще раз додав:

— Тільки не подумайте опускати руки. Дивіться!

Отже, мені належало, не залишаючи рядів кінного корпусу, нашої дружної, згуртованої сім'ї, перейти під керівництво Котовського. Це дещо пом'якшило гіркоту майбутньої розлуки з бойовими товаришами.

ПІД ЗВУКИ БУБНА І ТАЛ'ЯНКИ

Поки ми з командиром корпусу відверто бесідували на ресорній тачанці, до групи бійців, які залишилися на призьбі, підійшов хвацький гармоніст. Миттю обірвалися гарячі дебати, викликані прибуттям у Гранов високого начальства. Їх витіснив загальний темпераментний гопак. І він став іще жаркішим, коли в жвавій акорди похідної тальянки вплелося гудіння традиційного бубна.

Настали дні заслуженого відпочинку. Клопітливими і напруженими видалися весняні польові роботи 1921 року на Гайсинщині, перші після шести воєнних важких років. Неспокійна посівна кампанія пройшла успішно. Добре попрацювали на гайсинських полях козаки примаковських полків та їх бойові коні. Навколо великого працелюбного села Гранове жоден шматочок землі тієї особливої, дзвінкої і запашної весни не залишився незасіяним.

— Пішли! — різко рушив Віталій Маркович до штабної хати. — Дуже люблю дивитися, як танцює народ. Відразу ж молодію на десять років. Пригадую юні літа, наші тихі Шумани.

Якщо шостий полк, який змагався у відвазі та героїзмі з найстарішим і найпереможнішим першим полком, пишався, і не дарма, своїм полковим оркестром — хором трубачів, то кожна його сотня, як і будь-яка сотня першо-

го полку, створила свій похідний ансамбль з неодмінними гармонією і бубном. Біля штабної призьби чулася й сопілка — своїми задерикуватими переливами — в руках бійця-гуцула, над яким тільки що ревно, але по-дружньому потішалися його брати-рубачи.

Вже навколо танцюючих утворилося тісне кільце цікавих. Уже в масі глядачів з'явилися святкові картузи гравітських парубків та барвисті хустки місцевих дівчат. Однакова сила — що в магніта, що в гопака. Рідко хто проти неї встоїть. Не встояв і наш командир корпусу.

Він наблизився до краю широкого шляху, вирвав жмут бур'яну, змахнув ним з чобіт пил. Значить, подумав я, одним спостереженням тут не обійдеться.

Спочатку дівчата, запрошуючи одна одну, несміливо входили в шумливе коло, а незабаром уже витанцьовували у парі з нашими козаками.

— Ану, відступіться, хлопці, трохи вбік!

Щільна стіна бійців розкололася, відкриваючи шлях командирові корпусу.

Різким рухом правої руки Віталій поправив папаху, зсунув її трохи набік і назад, надавши тим самим своїй зовнішності вигляду хвацького танцюриста. Лівою рукою захопив знамениту шашку-кубаночку, притиснув її до пояса, кілька разів хвацько й гучно, не сходячи з місця, прикаблучив, а потім скочив у гуцу танцюючих.

Відразу ж зійшло з кола кілька пар. Чи то щоб дати більше простору комкору, чи, може, їм самим цікаво було подивитися, як він танцює. Хіба це жарт — таке трапляється не в кожному селі і не щодня! Але штатні й визнані танцюристи були зовсім іншої думки. Їм приємно було під звуки того ж самого оркестру витанцьовувати справжнього гопака разом з командиром корпусу.

І хутчіш загупотіли козацькі каблучки, веселіше закрутилися бойові, з червоними верхами папахи, що побували в бувальцях, ще мелодійніше зазвучала дворянка і загуб бубон, ще сердечніше заливалася сопілка козака-гуцула.

Вся сила та чарівність танцю — в умілих ногах танцюриста. Як і в будь-якому танці, в традиційному гопаку немає безмовних, недорікуватих, сказати б, шепелявих ніг. Якщо виконувати його по-справжньому. Це відразу ж впадало у вічі, як тільки нові танцюристи входили в коло. І Віталій недарма змахнув пил із своїх шеврових чобіт.

У строгому ритмі сотенного оркестру він відбивав чіткий такт швидкими і вправними ногами, носився по колу за каховчанином Очеретом, який усе відходив та відходив від нього. А глядачі, захоплено поблискуючи очима, час від часу підбадьорювали завзятого танцюриста: «Оце так майстер! Оце клас!»

Уповільнивши на мить шалений темп, Примаков зняв через голову пашку-кубаночку, підкинув її своєму ординарцеві, татарину Олії — в минулому чатирдагському чабану й алуштинському кулінарові-шашличникові.

Розпалившись, витираючи розпашілі обличчя й пітні шиї папахами, вже зійшло з кола кілька чоловік. Трималися поки що найзавзятіші танцюристи. І разом з ними командир корпусу.

Пригадується, якось у дні вимушеного і прикрого відступу ранньої осені 1920 року десь у районі Рогатина так само заливалася сотенна дворянка, але не дуже весело танцювали тоді наші рубаки. Було не до того... І все ж таки... Тоді, на подив усім нам, Примаков, який щойно сушив голову над планами прориву через залізне кільце пілсудчиків та жовтоблакитників, увійшов у коло. І коли поступово з облич воїнів почало спадати тривале й важке напруження, ми багато що зрозуміли...

Не те було тепер на Поділлі, у великому селі Гранові. Тут Примаков танцював передусім для свого задоволення. Крім того, він органічно належав масі бійців. І ця відкрита близькість командира до козаків виявилася серйозною перешкодою для петлюрівської агентури, якої в ту пору було ще чимало в тому ж таки Гранові, що дав Петлюри не один десяток хорунжих та підхорунжих...

Потроху з кола почали сходити навіть найвідчайдушніші танцюристи. Вже не вчувалося в бурхливій мелодії музикантів колишнього алюру. Примаков, знявши папаху, білосніжною носовою хусточкою витер лоба, потилицю. І тут пронизане золотом сонячних променів повітря сповнилося бурхливими вигуками:

— Качати! Нумо, хлопці, качати!

Здригнулися ряди козаків. Багато хто кинувся у центр кола. І високо над головами збуджених бійців злетіла постать Віталія. Ніякі його протести не допомогли. Ніхто їх і не слухав. Бо на ту мить тут усі почувалися на рівних. Які можуть бути ранги серед танцюристів! Цей щирий порив козаків ішов від самого серця.

Командира корпусу, який у цей час брав з рук Олії похідну пашку-кубаночку, очікував його нечисленний почет, щоб їхати у Гайсин. У тому почті були Семен Туровський — начальник штабу корпусу, права рука Примакова, начальник артилерії Михайло Зюка, начальник розвідки корпусу Євген Журавльов, нині генерал-лейтенант (у роки Великої Вітчизняної війни він, командарм, визволяв від фашистських окупантів прикарпатські та закарпатські землі).

Прощаючись, командир корпусу давав мені настанови:

— І, прошу вас, натисніть на стройові навчання — взводні, сотенні, полкові. Правда, головне в усіх літніх ученнях — це польова робота. Але без філігранної муштри, коли частина завжди в руках командира, немає й тактики. Що таке справжній кавалерійський стрій, я взяв у 1919 році під Кромами, коли комбриг Сметанников привів до нас цілу бригаду... А його штаб-трубачі! Яка в них сила — у цих кавалерійських сигналах! Зверніть увагу, як добре навчений духовик займає позицію перед подачею сигналу-команди. Краса, витонченість, сила! При першому ж відвіданні вашого полку поцікавлюся і стрійовим навчанням, і вашим штаб-трубачем...

ПІД КРИЛОМ ВІТРЯКА

Влітку 1921 року викликали мене у Вінницю. Стояв я тоді із своїм 7-м, головним полком 2-ї Чернігівської дивізії в Літині.

Це про той полк через п'ять місяців, у дні розгрому закордонної банди Палія, у «Вістях Подолії» писалося (7 листопада 1921 року): «Перший жорстокий удар біля села Стара Гута вириває в отамана всю його кінноту, нещадно порубану червонцями. Розгромом банди Палія доблесне Червоне козацтво додало ще одну бойову заслугу до слави своїх прапорів».

Три години ходу на прудкому коні — і тридцять кілометрів залишилися позаду. В штабі корпусу, що потопає у піні квітучих садів, я застав і свого начальника дивізії, кавалера двох бойових орденів Дмитра Шмідта, якому у два роки тому привозив пакет у наші Бутенки.

Дружба Шмідта з Примаковим почалася ще в нейтральній зоні. Колишній царський прапорщик военного часу, більшовик з трирічним стажем, Шмідт з'явився в лісах Унечі в серпні 1918 року, після невдалого повстання: він очолив частину повстанських сил Полтавщини, а більшовик Кропив'янський — повстанців Чернігівщини.

Потім комбриг Шмідт разом з червоними козаками виволояв Харків, Полтаву, Кременчук, Поділля. Людина витонченого й гострого розуму, надзвичайної сміливості, він у царських окопах заслужив звання прапорщика і георгіївські хрести всіх чотирьох ступенів. Бійці 5-го стрілецького полку (колишнього 7-го Суджанського), як і червоноармійці стрілецької дивізії, яку він вів у бій під Царцином, ішли за ним у вогонь і в воду. Навесні 1921 року, не закінчивши курсу в академії, з'явився він у нас. І привіз з собою ще одного «дезертира навчання» — кавалера двох орденів Івана Костянтиновича Бубенця, в минулому командира Чапавської кінноти, улюбленця Д. А. Фурманова і М. В. Фрунзе.

У Примакова мені пояснили мету виклику. Треба було терміново скласти «Пам'ятку для бійця». В районі, що київ петлюрівськими бандами, деякі наші товариші іноді ставали жертвою своєї безтурботності. І не тільки рядові. Безглуздо, хоч і по-геройськи, загинув командир 10-го полку Федір Святогор. Його бойовий орден потім начепив собі отаман Гальчевський...

Нині на могилі колишнього командира полку Святогора в Хмільнику поставлено пам'ятний обеліск.

Віталій Маркович поклав переді мною стос товстих книг у добротній оправі, збірник статей Енгельса з воєних питань, працю Філліса про виїздку копей, «Обряд служби» Румянцева — вчителя великого Суворова. Книги з тактики кінноти, з історії воєнного мистецтва.

— В академії направляти поки що не можемо — необхідно покінчити з бандами, готувати частини до переходу в казарми. А вчитись ми повинні всі, — сказав тоді командир корпусу. — Ось і треба читати, набиратися розуму, та ще й пам'ятати про товаришів.

Примаков звелів мені після прочитання першої книги відіслати її з ординарцем командирові 8-го полку, а той — далі, аж до командира 12-го полку 2-ї дивізії Олександра Горбатова.

— Це друга причина виклику, — сказав Віталій. — А є ще й третя, — загадково додав він. — Поїдемо.

Вийшовши з-за величезного дубового столу, Примаков попрямував до дверей. Услід за ним пішли й ми, начальник штабу корпусу Семен Туровський, його заступник Володимир Мікулін, Шмідт, ад'ютанти комкора Кузьмичов, Пилипенко і я. Сіли на коней. Проїхали не поспішаючи тінистими вулицями Садів, звернули на Вороновицький шлях. Праворуч і ліворуч від шляху виднілися строкаті поля — куці наділи хліборобів.

Вдалині забовваніли незасіяні горби Малих Хуторів, а на них — темні силуети вітряків, що флегматично розмахували своїми величезними ажурними крилами. Розку-

ривши на ходу люльку, командир корпусу підняв козя у манежний, а потім і в польовий галоп. Ми всі слідом за ним злетіли на круті горби.

Та що це? Мана чи міраж? Примаков, не звертаючи, помчав прямо на вітряки. Вже чути ліниве поскрипування висушеної сонцем та вітрами оснастки. Хлопчик, бойовий кінь комкора, напевне привчений до цього номера, стригонув вухами і з вправністю циркового акробата попрямував у просвіт між двома крилами, що крутилися. Підкоряючись своєму, як мені тоді здавалося, навіженому вершникові, радісно фиркаючи, обскакав навколо вітряка і зупинився, неначе вкопаний, біля колоди-правіла. Примаков, шумно зітхнувши, завмер у сідлі.

Мабуть, не раз, здійснюючи ризикований номер найвищого кавалерійського «пілотажу», він гадував норовистого батькового Гнідка та старий млин на зелених пуманівських горбах з свого не дуже й далекого дитинства...

В очах джигіта безперестану світилися то вогник торжества, то іскри відвертого виклику.

Настала наша черга. Кінь Федора Пилипенка, відчувши удар по крупу, голосно заіржав і поніс свого вершника вниз, до найближчих хат Малих Хуторів.

А як то було мені, новачку? Побачивши мою розбиту голову, мене б не осудили. Але якби я спасував...

Потім уже я вчитав у книгах, що подібним чином навчав своїх офіцерів мужності й відваги знаменитий Зейдліц, начальник кавалерії Фрідріха Великого.

Невідомо, в якому віці Зейдліц розважався з своїми гауптманами¹ під крилами вітряків. Найстаршому ж у кавалькаді Примакова, Мікуліну, стукнув тоді тридцять один. А він же був майже в півтора раза старший за кожного з нас. На зворотному шляху у Вінницю він по-дружньому кепкував над своїм колишнім комісаром:

— Добре, що в тій борошномелці чотирилопатевиі пропелер. А є і шестилопатеві...

¹ Капітанами.

У ті часи, коли ми всі жадібно прагнули до науки, великий знавець кінноти Мікулін навчив нас багато чого. Він передав нам досвід минулого. І все, що знав про Ганнібала, Цезаря, Македонського, Зейдліца. Та не все з того досвіду було гідне наслідування.

Минуло два роки. Ми з Горбатовим щойно на підступах до Ізяслава провели навчання на зустрічний бій. Але навіть після виснажливої для людей та коней роботи ще залишався порох. Праворуч від путівця, у низині, вируючи і петляючи, мчала на захід багатоводна Горинь. Я підніс високо руку. І якщо там, під Малими Хуторами, услід за Примаковим скакала збірна кавалькада, то тут, під Ізяславом, услід за командиром ішла на короткому галопі стройова одиниця. Хто б насмілився звернути вбік?

А ось і круглий спуск до ріки. Кілька лякливих схрипів, і рухливий Занзібар, відразу ж загубивши під копитами дно, витягнув уперед голову й поплив. Широким фронтом розгорнутих взводів, лінія за лінією, з вереском вершників і хрипом коней полк вривався у води Горині.

Ми й раніше форсували плавом водні перешкоди, але... до цього довго й ретельно готувалися. Кожен знав, що йому робити. Кожен знав, що тварина сама подолає перешкоду і винесе на протилежний берег навіть недосвідченого плавця. Аби тільки він вчасно зіскочив з коня у бік течії і не забув ухопитися за гриву. Але треба було остерігатися того, щоб невмілий вершник, злякавшись небезпеки, не смикнув повід, бо тоді полегшена у воді тварина перекинеться через голову, потягне на дно й вершника. Та... якщо у командира зміна сухої білизни залишилася вдома, то у бійців вона була з собою, у перекидних кобурах сідел. І якщо командир був тоді некурящий, то в бійців тютюн зберігався в кишенях штанів...

Отож експеримент, який завершився благополучно, менше радував бійців, аніж їх командира. А Горинь — дуже підступна ріка. Білизна, що підмокла, та відсирілий тютюн — то дрібниці. Проте можна було обійтися і без

тих незначних прикросців, якби ми наслідували древніх і того ж самого Зейдліца не сліпо, а обачливо.

Серез тих, хто приймав ту купіль, хочеться назвати начальника штабу полку, нині генерала Андрія Ковтуна; сотника Петра Ротова, потім генерала; взводного командира, тоді свіженького випускника кавалерійської школи, потім відважного командира кавалерійської дивізії у Велику Вітчизняну війну Леоніда Сланова; його однокашника, теж командира взводу нашого 7-го полку, Сергія Худякова, який завершив Велику Вітчизняну війну маршалом авіації; козака шабельної сотні Павла Вахнія, відставного майора, киянина.

...Якось заглянув у той самий Ізяслав наш командир корпусу. Зміцнюючи дружбу з комсомолом, шефом Червоного козацтва, ми, на прохання повітового комітету комсомолу, того дня брали участь у загальному недільнику. Розвантажували шпали на перегоні Ізяслав—Шепетівка. Очолювали бригади комсомольці-залізничники. Нашим бригадиром був меткий хлопчина на прізвище Сорока. Примаков працював разом з ним. Накрапав дощик, а на командирові корпусу був блаженський плащ.

Сорока раптом зібрав нас усіх, щоб вести до станції полоти траву на колії. Примаков сказав, що треба закінчити одну справу, а потім братися за іншу. Бригадир, зверхньо глянувши на потертий дощовичок, скипів:

— Ти ще будеш учити мене...

А Примаков заперечив йому спокійно, з посмішкою, яка в нього завжди з'являлася перед їдким словом:

— Молодий чоловіче, були у нас добрі рубаки Сороки — і рядові, і взводні, і навіть сотники. Їх я учив ленінським словом. Але був ще в минулому році на Поділлі відомий кат — отаман петлюрівської банди Сорока. Я його вчив гострим козацьким клинком. Хочеться думати, що ви з перших Сорок. Так що не буде великого промаху, якщо я дечому повчу і вас...

І тут наш бригадир упізнав у тому учасникові неділь-

ника командира корпусу червоних козаків. Став вибачатися. А Примаков йому у відповідь:

— Є багато шкідливих бактерій. Та найстрашніший мікроб — це мікроб зарозумілості.

...А тепер повернуся до «Пам'ятки». Вона з'явилася на світ улітку 1921 року. А тоді, під час нашої бесіди, Примаков, ледь зіщуливши очі, сказав:

— Поки свіжа пам'ять, треба розповісти про рейди. Це я, мабуть, зроблю краще за будь-якого командира полку. А ось «Пам'ятку», скажу відверто, будь-який командир-практик зробить краще за мене.

Не думаю, що зроблена мною, за рекомендацією Примакова, «Пам'ятка» являла собою шедевр, але праця командира корпусу «Рейди червоних козаків», що з'явилася через рік, і тепер вражає ясністю думки, переконливістю доказів та далекоглядністю молодого автора.

Немає сумніву, що в багатому досвіді Примакова черпали силу і героїчні рейдисти Великої Вітчизняної війни. Ось уривок з книги «За нами Москва» генерал-полковника П. А. Белова: «Збираючись рушити на Вязьму по тилах ворога, я пригадав найбільш повчальні рейди останніх десятиліть, щоб знайти в них досвід, який можна використати в нових умовах... В роки громадянської війни добре діяла дивізія червоних козаків В. М. Примакова. Вона здійснювала сміливі рейди по ворожих тилах...»

Партизанський генерал Петро Вершигора, автор популярної книги «Люди з чистою совістю», захоплювався бойовими подвигами Червоного козацтва. Якимось він писав мені з Дубосар: «Нам є що сказати людям, сказати їм нашу солдатську правду. Хочеться віддати належне героям, які з дитинства формували мою свідомість».

Якимось, зустрівши мене в Москві, генерал Д. Д. Лелюшенко, коли мова зайшла про Примакова та Червоне козацтво, зазначив: «Це було справді робітниче військо, пролетарське. Я не раз говорив Семену Михайловичу: хоч ми й розбили восени дев'ятнадцятого білу кінноту під Во-

ронезем, а от відбірну білу гвардію під Орлом розгромив Примаков із своїми кавалеристами».

Зізнаюся, дуже приємно було почути такі слова з вуст будьоннівця та уславленого полководця Великої Вітчизняної війни.

У цьому розділі мимохідь згадане ім'я Г. І. Котовського. Варто трохи детальніше зупинитися на взаємовідносинах між двома відомими командирами червоної кінноти.

Два найвидатніших герої громадянської війни, дві людини з яскравою, але різною революційною біографією — Примаков і Котовський. Уперше їх бойові шляхи зійшлися влітку 1920 року. Дивізія Примакова, розгромивши тили 6-ї білопольської армії в районі Проскурова, на шостий день рейду знову налагодила контакти з військами 14-ї армії. І це була бригада Котовського, що діяла на фланзі 45-ї дивізії в районі Старокостянтинова.

Минуло чотири місяці. 21 листопада, останнього дня дванадцятиденної війни, яка покінчила з петлюрівською армією, Примаков направляє автора цих рядків на чолі двох кінних сотень добивати у Волочиську залишки самостійників. А за наказом вищого командування Волочиськ був об'єктом дій бессарабців. Котовський висловив здивування, зустрівши на підступах до Збруча наші бойові сотні. Та після коротких пояснень прийняв нас під своє командування. Били самостійників уже разом. Спільно брали бронепοїзд «Кармелюк». І видатний комбриг навіть надіслав Примакову похвальну реляцію про його людей.

Примаков закінчив війну на чолі кінного корпусу. Котовський же до кінця 1920 року залишався командиром бригади. Але ім'я Григорія Івановича гриміло на всю Росію ще задовго до революції, а ім'я Примакова стало відоме в народі лише після його героїчних рейдів. Тоді, коли син Молдавії перебував у царських в'язницях, за сміливу експропріацію власності поміщиків на користь селян чекав шибениці, організовував відчайдушні втечі, син Украї-

ни побував лише у сибірському засланні за зберігання зброї та поширення підпільної літератури.

І все ж таки звершене ними в роки громадянської війни на ту пору робило обох червонопрапорців однаково визначними в очах широких народних мас.

Одразу ж після закінчення громадянської війни комбригові-бессарабцю дали 2-гу (Чернігівську) дивізію в корпусі Примакова, але з правом ввести до неї свою стару бригаду. Без сумніву, в руках Григорія Івановича та дивізія стала б однією з кращих у Червоній Армії.

А комкор, який ще хлопцем багато чув про відважного бессарабця — грозу молдавських бояр — і вмів цінувати доблесть, почував себе не дуже-то затишно, віддаючи накази такій людині, як Котовський, котрий до того ж був на дванадцять років старший за нього.

Якраз наприкінці грудня 1920 року на території Київщини з'явився Махно із своїми головорізами, і бойові завдання Котовському ставив тоді Примаков. Він же послав Григорія Івановича зі зведеним загоном переслідувати чорну кінноту, яка біля Канева кинулася по льоду Дніпра на Полтавщину.

Мені здалося, що в травні 1921 року, в ті дні, коли мене направили з старої дивізії в нову, Котовський не без задоволення здавав дивізію Соседову, щоб зі своєю славною бригадою бессарабців вирушити на Тамбовщину проти банд Антопова.

Блискуче розгромивши разом з іншими військами антоновців, Котовський очолив на Україні 9-ту кавалерійську дивізію. Минув ще деякий час, і легендарний полководець очолив щойно створений у Житомирі 2-й кінний корпус.

Великі кавалерійські маневри восени 1923 року, проведені на полях Вінниччини під керівництвом товарища Фрунзе, показали, що червона кіннота має двох випробуваних полководців, Примакова і Котовського, які ні в чому не поступалися один одному.

САМІТНИК МИМОВОЛІ

Тоді біля Малих Хуторів, під Вінницею, главенствував Примаков. Але всі ми знали, хто був ініціатором карколомних екзерсисів. З усіх першокласних знавців кінної справи, напевне, найбільш витончений потрапив до наших рядів. Володимир Йосипович Мікулін, пройшовши в царській армії шлях від корнета до підполковника, командував бригадою під Перекопом та під час боїв за Галичину влітку 1920 року.

Саме тоді я дуже добре вивчив цього чудового воїна і прекрасну людину. З командармом Мікулін міг вільно поговорити про тонкощі оперативного мистецтва; з командиром бойової сотні — про службу далекої розвідки; з берейтором — про особливості школи Філліса; молодого сигналіста навчити подавати бойові сигнали, а малодосвідченого коваля — підкувати коня з крихким копитом.

Коли на двадцятитрирічного Примакова ліг увесь тягар командування дванадцятьма кінними полками, в штаб корпусу взяли начальника 2-ї дивізії Червоного козацтва Мікуліна. Дивізію від нього прийняв Котовський, а від Котовського — Сосєдов, пізніше — Шмідт.

Примаков, Котовський, Шмідт, Туровський багато корисного перейняли від Мікуліна. Вчилися в нього й інші комбриги, командири полків — усі ці вчорашні вчителі, студенти, слюсарі, шахтарі, які з перших же днів існування червоної кінноти зарядили її селянську товщу робітничим духом, пролетарською рішучістю.

Влившись під Перекопом зі своєю Окремою 13-ю кавбригадою в Червоне козацтво, Мікулін дуже багато зробив для його бойового вдосконалення і зростання.

Та ось навесні 1921 року з'явилася на вінницькому горизонті надзвичайної краси жінка. Миттю запаморочила голови кавалеристам. Голів було багато, а спокусниця одна. Тоді Мікулін, як справжній гусар, водночас у ролі пе-

реможця й переможеного разом з нею покинув ряди корпусу.

І от у тридцятому році в спекотливій Ялті я зустрів своїх старих знайомих — «земних богів»: його — світлового російського багатиря і її — красуню з оливковим обличчям і жагучими очима креолки. Все ніби було осяяне тим вогнем, який палав у серцях двох щасливців.

Та нічого вічного немає... Ще через сім років вони розлучилися. І якраз тоді, коли Мікулін, здавалося, досяг усього, про що мріяв: він був уже членом партії, очолював у Новочеркаську Вищу кавалерійську школу Червоної Армії.

До Великої Вітчизняної війни не було, мабуть, жодного командира, який не знав би особисто або не чув про великого знавця кінноти Мікуліна. Він брав участь у створенні Бойового статуту кавалерії, розробив основи військової розвідки і з цієї теми створив чудовий художній фільм «У тилу ворога». Весь насклад носив зручне й практичне «спорядження Мікуліна».

Восени 1958 року провідав я нашого бойового наставника і вчителя в Тарусі. Тяжка хвороба ніг прикувала його до ліжка. Але й на костурах малорухливий «гідальго» зберіг бойовий дух завзятого кавалериста. Багато читав, багато думав, багато писав. Гаряче говорив про бойових побратимів:

— Я дуже поважав Віталія — людину й самородка-полководця. Як інтелектуала і полководця ставлю його вище від усіх наших кавалеристів.

Там, на березі тихої Оки, у хвилипу відвертості мій товариш торкнувся і суто інтимного.

— Пам'ятаєте моє ставлення до жінок? — усміхнувся він. —

— О,— в тон йому відповів я,— як же не запам'ятати вашого войовничого: «Я їх зневажав, зневажаю і зневажатиму вічно — чого і вам бажаю!»

— Все тече...— Хмарка смутку торкнулася його об-

личчя.— Стріла зачепила й мене. Обійшлося тоді без довгих пояснень. Так уже вийшло — і в мене вирвалися лише слова відомої пісні: «Візьми мою люльку, віддай твою жінку...»

Дуже тепло розповідав про теперішню свою дружину. Вона зуміла після багатьох років тяжких випробувань своїм безкорисливим піклуванням і невичерпною увагою створити заслужений затишок бойовому ветеранові. З усього було видно, що ця чудова трудівниця Таруси сердечністю і доброзичливістю, своїм природженим тактом примусила колишнього комбрига в корені переглянути оцінку, яку він колись давав жінкам...

Зараз на моєму столі лежить цілий стос листів, одержаних з Таруси наприкінці п'ятдесятих років. Листів людини й борця, якого життя в своїй суперечливій суті не тільки щедро балувало. Ось деякі уривки з цих сумних, однак і не позбавлених оптимізму послань.

«5.VIII.1958.

Дорогий друже! Що вам повідомити про себе? Операція, яка тривала понад три години, зовсім вибила мене з колії. І до того ж болять права нога, ходжу з палицею, а то й просто з костуром. Взагалі хвалитися нічим. У зв'язку з таким станом здоров'я довелося тимчасово перервати роботу над повістю «Шабля, піка, кінь баский, з вами вік свій молодий». Ви знаєте, що таке обезножений кінь. Ось і ваш покірний слуга... У минулі часи я гарцював на шести ногах, дві мої й чотири — коня, а тепер — два костури...

У Києві буду, напевне, десь у серпні — вересні. До вас на вогник загляну, зрозуміло, обов'язково. Старих друзів радий бачити з особливим задоволенням...»

«6.X.1959.

У питанні про епітети дуже легко збитися з правильного шляху й пересолити. Особливо в ті хвилини, коли захоплюєшся розвитком сюжетної лінії. А взагалі — все це дрібниці. Хочу перед смертю ще побачити в себе по

телевізору фільм «Нащадки відважних». До речі, це була ідея Віталія. Якщо пам'ятаєте, він навіть їздив кудись на землю своїх предків. Звичайно, в цьому було багато дитячої задьористості, але ідею цю можна з користю пустити в хід. Поміркуйте!

З точки зору популяризації ідеї хороший фільм вартий багатьох книг. Важливо дібрати режисера. Знаю все це з власного досвіду, коли працював над двосерійним фільмом «У тилу ворога». Мені вдалося зробити річ, що мала успіх лише тому, що моєму фільмові протегував Будьонний, ішла мені назустріч армія. Це дало стопроцентний ефект».

«25.III. 1960.

Я був би вам дуже вдячний, якби ви надіслали мені список усіх відомих вам нарисів бойових операцій Червоного козацтва, написаних мною, із зазначенням, де кожен з них був опублікований...

На прохання Віталія, я написав для збірника «Червоце козацтво» (1923 р.) нарис про шумлянську справу. Прекрасно це пам'ятаю».

Листи читачів, які відгукувалися на вихід у серії «ЖЗЛ» книги «Примаков», свідчать про те, що доля В. І. Мікуліна схвилювала багатьох. А особливо читачку з Підмосков'я Олександрю Спиридонівну Шумихіну, в минулому педагога, знавця класичної та сучасної літератури, яка не раз відвідувала Тарусу. Але краще надамо слово їй самій:

«Це дуже маленьке місто... Одна з вулиць вивела мене до Оки — і я завмерла від захоплення. Відразу ж стало зрозуміло, чому Таруса завжди приваблювала до себе письменників, художників. Звивиста Ока з її крутими й розлогими зеленими берегами, чудові приокські далі, піщані відмілини — все це становило, напевне, хороше життєве середовище для людей мистецтва.

А ось і кладовище з молодим дубом посеред галявинки. Великий невідшліфований камінь вишневого кольору, а за ним — невеличкий квадрат яскраво-зеленої трави. Камінь голий — пі дати, пі імені. Висока трава приховує могильний горбик, під яким лежить К. Паустовський. Навколо березові перильця, за ними — схили ярків і дуже крутий спуск.

Стемпіло. Я пішла далі. Вже закінчувалося кладовище. Ось невисока дерев'яна огорожа, білий пам'ятник. Нахилившись, я побачила овальний портрет, а нижче прочитала: «Герой громадянської війни Мікулін Володимир Йосипович. 1892—1961».

Постояла мовчки. Ледь шелестіли високі розкидисті дерева. Далеко внизу глухо воркотіла Таруска... А пам'ять гортала сторінки книг, де розповідається про Мікуліна. Стало сумно, як завжди буває сумно, коли згадуєш хорошу людину, яка пішла на вічний спокій.

Спустилася вниз до Таруски. І вдень і вночі дзюркотить вона на перекатах. І здається, що дві дуже хороші людини, які лежать на високому березі Таруски, міцно сплять під це невгамовне дзюркотіння...»

І ось ще лист О. С. Шумихіної:

«Відвідала Таруську картинну галерею... Тут можна зустріти імена багатьох художників: Борисова-Мусатова, Ватагіна, Поленова, Вакшеєва, Кримова та багатьох інших... Мою увагу привернув великий портрет гарної жінки в ошатній сукні. Підходжу ближче, читаю: «В. Д. Богданова — 1942 рік. Корін П. Д.»

Корін! Той самий Корін, який разом з братом гостював у О. М. Горького в Сорренто і написав його портрет!.. Невже це вона — «красуня з оливковим обличчям і жагучими очима креолки»? Довго стою в сум'ятті перед портретом. Щоправда, мені там не все ясно, але саме ця неясність хвилює й приваблює...

В. Д. Богданова, за словами гіда, померла два роки тому й похована в Тарусі...»

Серед величезної кількості прекрасних істот, які прикрашають нашу землю не тільки своєю присутністю, а й своїми діяннями, виділяються ті унікальні створіння, мимо яких не може спокійно пройти ні перо літератора, ні пензель художника.

Влітку 1971 року в кулуарах V з'їзду письменників СРСР під склепінням древніх кремлівських палаців ми з прозаїком Миколою Богдановим, трохи посумувавши, згадали тихим словом тих, хто пішов у інший світ: світло-окого російського богатира Володимира Мікуліна і В. Богданову, красуню з оливковим обличчям і жагучими очима креолки.

Х У Р Т О В И Н А

Та зима була з міцними морозами й великими снігами. Варто було ледь піднятися ртутному стовпчику — і тут же хтозна-звідки бралися бурани, без ушину гнали шумні й щільні косяки важкого снігу. Особливо перепадало тієї зими поїздам і пасажирам.

За добу Фастів не прийняв жодного состава з Київського напрямку, і тільки два товарняки не зупиняючись промчали з заходу на схід. Впадало в очі накреслене крейдою через усю стінку вагонів: «Хліб — Донбасу», «Хліб — Москві».

Просторі зали чекання давно вже перетворилися в зали проживання. Пасажири з величезними мішками, напханими торбами, корзинами і потертими саквояжами заповнили всі приміщення, проходи, сходи. Кого тільки там не було і куди тільки люди не квапились! Цивільні й військові. Тільки-но закінчилася велика громадянська війна, але ще не припинилася мала. Нещодавно оголошений неп не встиг як слід розквітнути, а бандитизм, який лютував на Правобережжі, не встиг повністю стихнути.

Червоноармійці,— а їх була добра половина! — виснажені нудним чеканням, не розлучаючись із зброєю, никали по вокзалу. У чергового по станції була для всіх одна відповідь: «Заноси. Версту розчищають, а дві... Одне слово, метелиця, завірюха!»

Та ось, розтигаючи густу тишу, з київського боку щось заревіло на два голоси. Переганяючи один одного, кинулись на перон пасажири. І ті, чий шлях лежав на Одесу, і ті, кого чекала Вінниця, і ті, хто почали марив Кам'янцем-Подільським. Голосне вищання, набираючи силу, вже увірвалося в густо засніжену зону пакгаузів. І тут молодий боєць з вибіленими памороззю буйним чубом і бровами, що зливалися кольором з сріблястою шерстю папахи, розчаровано вигукнув:

— Самі паровози!

А червона шапка, відмахуючись від набридливих і нетерплячих прохачів, уточнив:

— Два паровози і один салон. Експрес. У ньому — великі цабе. Їм не до вас, самі розумієте. Я даю експресу зелений семафор. Значить, без передиху...

Але черговий помилився. Важко дихаючи, на другій колії, саме навпроти входу у вокзал, зупинилися паровози. Із салон-вагона вискочив високий, у сірій смушковій папасі з червоним верхом чорноокий командир. Притримуючи лівою рукою обковану кавказьким сріблом криву шаблю, він подався по скрипучому снігу до перона. І його радісним криком зустрів чубатий боєць:

— Слава Червоному козацтву! Товаришу Пилипенко, здрасте! Може, й мені світить до вашого ешелону причепитися? Треба швидше в свій сьомий полк. Ні шабля, ні куля, ні сипняк, ні біляк, ні Петлюра, ні бандюга не збили з копитків Антона Карбованого. А тут... Вірите, товаришу Федю, доїдаю останнього мамчиного коржа. Не їзда, а справжнісінька рахуба!

— Причепишся,— широко посміхаючись, відповів польовий ад'ютант Примакова — а це був саме він! — Тіль-

ки не залиш, товаришу Карбованець, тут, у Фастові, маминого коржа, бо і в нас з харчами не густо... Добу вже як з Києва.— І, втиснувшись у натовп, який заповнив увесь перон, вигукнув гучним командирським голосом: — Хто тут є з червоців — усі чисто у вагон!

Ще Пилипенко не встиг і рота закрити, а галаслива орава, ніби змагаючись з бігу і вправності, атакувала високі сходинки салон-вагона. Першим, зрозуміла річ, втовпився у тамбур Антон Карбований, за ним Данило Улашенко, довготелесий і довгоногий начальник клубу 10-го полку. А слідом уже й решта.

Дванадцять полків Червоного козацтва, його артилейські частини, зв'язківці, сапери займали в ту пору широку смугу прикордонної зони Поділля і Волині. І люди, які заповнили вагон командира корпусу, поспішали в Тульчин, Брацлав, Немирів, Гайсин, Проскурів, Староколястинів, Ізяслав...

Червоного козака Антона Карбованого не можна було назвати боязким хлопцем. У сімнадцять років він скочив на спину куркульського жеребця і до двадцяти двох уже куштував дечого в житті. Десь в іншому місці постарався б він якось обминути комкора. Були на те причини... А тут прикрутило. Не сидіти ж у Фастові, поки зацвіте бузок. Так, була з Примаковим зустріч, і всього тільки минулої осені... Не забувалась і найперша. Це коли в злий буряк на Орловщині йому вдалося знайти провідника.

А комкор, у папасі, в такій же, як і в Пилипенка, короткій, із синього сукна, опушеній смушком угорці, без зброї, широким жестом запрошував людей у просторий, але холодний салон. Пронизливий вітер свистів у всіх щілинах.

— Сміливіше, хлопці! Розташовуйтеся хто де зможе. Вагон неплацкартний.— Сірі проникливі очі Примакова ніби відбивали блиск льодового панцира, що закував широкі вікна салону.— Це як у царських тюремних камерах,

у столичіпінських вагонах, у яких нас перевозили в Сибір. Опалювали ми їх своєю парою, власним диханням. Але, думаю, товаришу Карбований,— командир корпусу пізнав усе-таки козака,— ми й тут не замерземо...

— А мені що,— трохи знітившись, зняв припорошену памороззю папаху козак.— Я згоден хоч і в печінках самого діда-мороза, аби дістатися до Заслава.

Тут почувся енергійний шепіт із протилежного кутка салону. Федя Пилипенко жваво щось доводив бородатому пасажирові. А той, тримаючи обома руками чувал, поши-тий із смугастого матрацного полотна, лихо зиркаючи випуклими очима, намагався в чомусь переконати свого співбесідника. Але тут ад'ютант комкора, трохи зігнувшись, розстебнув польову сумку, що висіла біля його лівої ноги, дістав пачку асигнацій і тицьнув їх за пазуху бороданеві. Під дією двох «аргументів» — добрячої пачки грошей у кілька мільярдів і легкого стусана під ребра — бородатий став розв'язувати свій матрацний мішок. Дістав кусень товстого, густо присоленого сала і передав його ад'ютанту.

— Наш попутник поспішає до Козятина,— пояснив Пилипенко.— Товариш Шкляр працює від буфету заготовлювачем. Дуже вже він просився до нас... Ну, а за ласку — ласка. Свинину він везе для продажу пасажирам, так і ми ж пасажирини. Ні, не подумайте чого, він свідомий. А якщо і кинув про людину гостре слівце один древній філософ, то це, присягаю, не про нього... Не про нашого славного попутника.

— Яке ще там слівце? — жваво зацікавився Карбований.— Скажіть і нам усім, товаришу Федю. А ми послухаємо...

— Той мудрець сказав: «Спочатку це була хижка тварина, а потім зажерлива».

— Досить вам, хлопці, про різних філософів. Знаємо тебе, Федю. Сам на ходу придумав, а посилаєшся на древ-

ніх мудреців. Давайте ближче до діла. У кого пік гострий? — спитав командир корпусу.

Кишенькові складані ножі були, певна річ, у всіх, і в усіх вони були не тупі.

— Тільки ділити по-братньому, — продовжував Віталій Маркович. — Так, як під Рогатином козаки ділили бараболу. А ви, товаришу Шкляр, збрили б собі бороду. Молодий, а з такою шерстю... От якби ви служили в Олександра Македонського, він би примусив вас з нею розлучитися. Дивустесь? Дарма! Тоді ж не було далекобійних гармат і аеропланів — у бою перси одразу хапали македонських воїнів за бороди...

— Це якщо він вояка, а не промишляє свининою, — вставив під загальний регіт веснянкуватий козак з незвичайним прізвиськом «Вишні і кулемети». Чергуючи якось біля польового телефону, зморений, подав начальству переплутану телефонограму. Вимогу штабу корпусу про захоплені у Денікіна трофеї — «Высылайте лишние пулеметы» — він записав: «Высылайте вишни и пулеметы».

— Під Кромами, коли Денікін пер на Москву, — згадав другий пасажир, — трапилися нам теж бородаті. Ціла рота попів. У лівій руці панікадило, у правій — гвинтар. Ісусове військо! Так ми тим македонам позбривали бороди. Разом із головошками.

— А я б реквізував увесь його чувал. Куди дивляться загороджувальники? — простудженим голосом прорік Улашенко. — Від тих мішоччиків немає спасу. А товариш Пилипенко ще й всучив йому пуд грошей.

— Це ви трохи той... — зупинив гарячкуватого бійця Примаков. — Загороджувальники своє віджили. Та й, крім того, в товариша ж документ є. Він і справді заготівельник. Неп. Нікуди не дінешся. І до того ж член нашої партії...

Тим часом чубатий Антон, спритно орудуючи ножем, трипалою своєю рукою по-братньому розділив сало. Наколовши порцію на кінчик ножа, підносив її кожному

пасажиrowі, не обминувши ад'ютанта й самого командира корпусу. Розкрилися мішки, вузлики. З'явилися на столі паляниці, задубілі від холоднечі пиріжки, домашні гречаники. Дістав і Антон маминого коржа. Й пішла трапеза!

— Оце так провіант! — вигукнув сухорлявий козак, якого всі звали Поліщуком. Він був з-під Олевська і потрапив до червоних козаків навесні 1919 року, коли Примаков, заглибившись у петлюрівські тили, дістався до самого Острога.— Згадав домашні поліські бублики. Так смачно печуть їх наші поліські баби, що ми їх їмо разом з дірками,— серйозно мовив Поліщук, викликавши новий вибух реготу.

— Оце так харч! — наминаючи сало, захоплювався закускою Карбований.— Удома, коли я повернувся, ми першого дня тішилися млинцями всім селом...

— Вдень гуляли, вночі паничували...— підкинув Пилипенко.

Стало тепло і від гарячого дихання, і від доброго провіанту. Давно станув іній з козацьких вусів і губів. І лише в Карбованого брови так і лишилися сріблястими. Вони були білі не від паморозі, а від сивини.

— Кому жар-птицю, а мені жар-курку,— з повним ротом сказав Улашенко.

— Мені подобається ваш бутербродний настрій,— значив Примаков.— Чував, є їдці сумирні, є й невтихомирні. А ви, хлопці, по всьому видно,— невинправні ненажери...

— Як сказано в священному писанні, будемо їсти й пити від трудів ваших праведних,— з наголосом на передостанньому слові звернувся до заготівельника Федя Пилипенко.

— В тому-то й справа,— не на жарт образився господар смугастого чувала.— Як цукру — так два куски, а переспати — то й лежанка вузька...

Цей вигук бородатого мовчуна розвеселив усіх. Тільки тепер пасажири помітили, що Карбований не підніс заго-

тівельникові порцію. Та, певно, і в того розходився апетит. Озброївшись ножем, він відрізав і собі кусень сала. Улашенко під'юдив бородаця:

— Їж, Мартине, мама ще підкине.

— Є в нашій сотні фуражир,— хвалився молоденький козак.— Так він круті яйця хрумає разом із шкаралупою.

— А в нашій був такий артист діставати курей із сусіднього двору. І чим він їх брав? Темляком від піки... Брав, поки не познайомився з трибуналом,— вставив і своє слово козак «Вишні і кулемети».

Децо похмурий і неговіркий провідник вагона приніс окропу. Взявши з підноса склянку, Поліщук сьорбнув з неї. Поперекладавши посудину з руки в руку й зігрівши в такий спосіб задубілі пальці, високо підніс склянку:

— Всі буржуї п'ють буржом, а наш брат — горілку.

— Не напій, а шик-мадера! — тішився гарячою водою Улашенко.

— Сам Олександр Невський пив і п'янів від такого шнапсу,— авторитетно, без тіні посмішки виголосив Пилипенко.

— І підносив йому цей царський напій, видать, провідник його персонального вагона,— додав Віталій Маркович.

Експрес повільно повз, пропизливо скрегочучи колесами в густих завалах снігу, витрачаючи рештки сил двох паровозів на боротьбу зі стихією.

Підкріпившись, козаки потяглися до кісетів. Тут не питали, чи можна курити. Що за військове товариство без тютюню! Салон заповнився духом махорки, розігрітих кожухів, людського поту.

— Ну що, хлопці,— пихкаючи люлькою, звернувся до своїх супутників Примаков.— Дорога, правда, не така вже й далека, та, либонь, обіцяє бути довгою. Гаяти час не годиться. Ми всі з вами на службі. Ось і давайте будемо нашу службу нести як і належить. Товаришу

ад'ютант, потрудіться розкласти на столі карти прикордонного району.

Пилипенко, шарудячи неслухняними аркушами, миття виконав наказ комкора.

— Ось ви, товаришу Пилипенко, зі своїм... ну, скажімо, кінним полком і з батареєю займаєте район села Вози. Противник наступає на вас двома стрілецькими батальйонами з заходу. Ваші сусіди — ось тут і тут. Штаб дивізії — тут. Сотнями у вашому полку командують товариш Карбований, товариш Улашенко, товариш Поліщук і ось ви, ви і ви. — Люлькою вказав комкор іще на трьох бійців. — Ваші дії?

— Та ми ж лінійні козаки, — заусміхалися свіжоспечені сотники.

— Сьогодні козак — завтра сотник. І я почав не з командира корпусу...

А сніг усе вищить під колесами потяга, вітер січе жорсткими крупинками по обледенілих вікнах, буран завиває в щільно заглушених вентиляторах, а уявні лави червоних козаків під командою своїх відчайдушних сотників трощать нахабного ворога, мчать із шаблями наголо з околиці невеличкого сільця Вози на захід, повторюючи на напері свої ж подвиги, вписані в золоті сторінки історії.

Антон Карбований, розпаленівши, зі зсунутою на потилицю папахою, водив шкарубкими пальцями по лощенному аркушу двохверстки:

— Ти, гад, мене у хланог, а я тебе, контра, звідси як шандаррахну...

— Чекай-чекай, товаришу сотенний, — зупинив розбурханого вояку керівник запяць. — Це нагадає нашу тактику вісімнадцятого року: «На бога!..» Ось послухайте товариша Пилипенка. Він замість вас подасть команду на атаку...

Тут долинуло із закутка, де стояв смугастий чувал:

— Він б'є, бо в нього сила є. Кулак добрячий...

— Кулак кулаком, — заперечив Віталій Маркович. —

Треба ще й голову мати. Візьмемо шахи. На дошці однакова кількість білих і чорних клітин. Скільки білих, стільки й чорних фігур. Але один закінчує гру з перемогою, інший — з поразкою. А сила одна. Один рушить у бій полк, а результат — наче то був хід роту. Інший рушить роту, а виходить хід полком. Один великою силою бере маленький хугірець, інший — навпаки. Ось і виходить — до міцного кулака треба мати ще добру голову...

А швидкий поїзд начальника Подільської боєдільниці Примакова ледь посувався. До обіду лише дісталися Кожанки, а звіди — слідом за саморобним снігоочисником рушили на Попільню.

Уже під керівництвом комкора, який викликав до карти по черзі всіх пасажирів вагона, відпрацювали завдання на атаку, на оборону, на зустрічний бій, на розвідку, на завісу, на сторожову і бойову охорони. Уже Примаков, згадавши справи не таких і далеких днів, розказав своїм супутникам, як на цьому ж перегоні восени дев'ятнадцятого року радянські війська вирвалися з оточення. Тридцять полків 45-ї, 47-ї і 58-ї дивізій знаменитої Південної групи, що йшла від самої Одеси через навальні атаки петлюрівців із заходу, денікінців зі сходу, махновців з півдня і куркульських банд з усіх боків, неподалік від цього місця з'єдналися з Червоною Армією.

— Чим узяла Південна група Двадцятої армії? Взяла вона багато чим. Але головне ось що — у звичайній війні боєць воює з ворогом вітчизни, в громадянській — ще й з особистим ворогом. Справжній воїн іде на нього з подвійною люттю, заць же з потрійною силою від противника втікає. А віднині всі звичайні війни будуть схожі на громадянські: капітал проти труда, неволя проти свободи, пригноблювач проти пригноблених. У Якіра були справжні воїни. Про цей легендарний похід, — продовжував розповідь Примаков, — складатимуть пісні, напишуть книги. На героїзмі радянських солдатів Південної групи виховуватимуть нові покоління бійців...

Уже Віталій Маркович повідав бійцям про славнозвісне повстання гладіаторів. Про їхнього ватажка, якого Карл Маркс назвав великим генералом, а Ленін — видатним героєм. Про шість тисяч гладіаторів Спартака, розп'ятих на хрестах уподовж знаменитої дороги Рим — Капуя...

Козаки, які поверталися з побивки, розповідали про те, як у Донбасі йде наступ на розруху, як поки що не зовсім ситі і взуті шахтарі піднімають з руїн шахти, а з їх глибин женуть на-гора потоки вугілля, як у Кривому Розі розпалюють згаслі за роки війни домни.

Любов і пристрасть, з якими козаки шахтарського племені говорили про свій край і його мужніх людей, розпалили козака Поліщука.

— У нас, ясна річ, немає ніяких шахт. Не варять у нас і сталь. Але й нам є чим хвалитися. Знаєте наше багатство? Бачили ви його? От у нашій стороні скарби — так скарби... Я кажу про хміль. У нас, на Волині, він біля кожного двору. Біля кожного двору стоїть висока стіна зеленого й кучерявого цього самого хмелю. Хміль, коли хочете знати, це і є саме життя! Не вірите? То послушайте! Без хмелю нема ні пива, ні бражки. А без пива і без бражки немає танців. Без танців нема й веселощів. А без веселощів немає радості. Без тої радості нема любові, а без любові, самі розумієте, нема й життя. Ну, що ви тепер скажете, товариші козацтво? Значить, хміль — це і є життя. А хмелю найбільше вирощує наша Волинь! Ось вам, товариші, і вся моя балачка.

— Ну, ти зі своєю Волинню не дуже-то й носись, — заперечив Поліщуку донбасівець. — Ось Шепетівка — це теж Волинь. Я якось на шепетівському базарі бачив таке. Босота виторговувала в мужика поросю, а дійшло до діла — в мішку виявилось не поросю, а пуцик. Ще й мужика соромили за обман...

— Так то ж гастролери: «Руп поставиш, два візь-

меп!..» — пояснив Примаков. — А що не кажіть, славно це вийшло про хміль. Прямо вірші, поема.

Щоб якось згаяти час, попутники комкора згадували різні кумедні ситуації, учасниками яких були вони самі або ж чули про них від інших. І найбільше всіляких історій та небилиць приписували командирові 2-го полку Пантелеймонові Романовичу Потапенку.

Ось і тепер Поліщук згадав один випадок.

— Послав Потапенко свого коновода по нову білизну, а той повернувся ні з чим, говорить: «Начгосп не дає підштаників. Вимагає, хай самі придуть». Потапенко попрямував у каптерку. «Питаю вас, батя, — розшумівся він там, — довго будете мене конфузити? Командир полку я чи не командир?» А вийшло так: коли довелось залишити Барвінкове, за командиром потяглася вся рідня. Боялися шкуровських різок, а може й куль. Рідний батько став у полку начгоспом, а брати Федір і Панас — сотниками. Ось старий і говорить синові: «По часті там тахтики-прахтики не суперечу, ти в нас за головного. А по часті підштаників — головний на весь полк я. Недавно, коли всім давали, і ти одержав. Що, в кобури складаєш, жених? Знаю, там у тебе вже два відрізи на галіхве і набір на чоботи...» Потапенко спалахнув: «Яке кому діло? То не крадене, не нагробоване, одержане по закону. Що я ношу штани два строки — кому яке діло?.. А відносно підштаників, то я ж не злязю з сідла, потер їх на стьожки...» Тут старий перебив командира: «Добре, Пантимон, скидай штани, мені треба самолично переконатися...» І що ж ви думаєте? Підкорився Потапенко. Отакий у нас був скупий начальник полкового господарства. Тиснув на всіх, а найбільше не щадив нашого комполка, свого рідного сина...

Боець-криворіжець тихо хихикнув у кулак. Ледь знітився, розуміючи, що не часто доведеться ось так, попростому вести дружню бесіду з тим, чие ім'я гремить на всю Україну.

— А знаєте, товаришу комкор,— почав він,— хто в нас найбільший підричник дисципліни?

— Їх не так уже й багато, думаю,— відповів Примаков.— Але ручатись не буду. Є вони й у нас.

— Так я вам скажу. Я з другого полку. І найбільший підричник дисципліни — це наш командир...

Заява бійця викликала іронічні вигуки всієї громади.

— Бути того не може,— твердо відрізав комкор.

— Так ось,— посміхаючись у свої ріденькі вусики, продовжував козак.— Днювалю якось я по конюшні нашої сотні. Ніч — надворі вітри гуляють, а біля конячок затишно й тепло. Я й незчужся, коли задрімав. Чую, хтос тихенько мене торсає. Розплющую очі, а переді мною самі вони — наш командир полку. Ворушать біля мого вуха своїми рудими вусами: «Так ось, хлопче, знаєш, спати не годиться. І на випадок бойової тривоги, і на випадок вогню, і на випадок нападу. Добре — прийшов на конюшню я: а якби старшина...»

— Ну, то на Пантелеймона Романовича схоже,— відповів під загальний сміх Примаков.— Потапенко, знаю, щадить тих козаків, які воювали ще під Орлом і Перекопом і йшли з ним у Карпати.

— В тому-то й річ,— відповів козак 2-го полку,— я ж зовсім з молодих...

— А молодих найбільше щадити треба. Не шкодувати для них доброго слова, ось як це Потапенко робить. Ну, а якщо людина глуха до доброго слова, тоді самі розумієте...

Федя Пилипенко тут же згадав, як колишній барвінківський коваль приймав молоденьких червоних командирів. Кликав новачків на конюшню. Давав їм щітки, скрібниці, кінську амуніцію. Сам походжав навколо і скоса зиркав. А потім збирав усіх: «Ось ти, хлопче, підеш у сотню. Буде з тебе добрий командир. А ти, товаришок, паняй краще до канцелярії. Підшивати бомажки теж треба старанно...»

До командира полку, який був старший від нього на півтора десятка років, наш начальник дивізії, а потім командир корпусу ставився прямо-таки з домостроївським шануванням. Як це виховувало у нашої молоді повагу до старших!

— Чувать, у нього, у вашого старшини, і прислів'я є: «Я вас чіпати, хлопці, не стану, а сама дисципліна зачепить вас своїми щипцями»...— сказав Антон Карбований. Він повідав про сутички комнезаму з бандитами, які ще кишіли в лісах, і про те, як разом з непом ожили куркулі. Особливо ті, хто в квітні дев'ятнадцятого року пішов за петлюрівським отаманом Дубчаком, що підняв повстання в Миргороді.

— Був час,— почував солдат потилицю,— і я мріяв, зізнаюся, товариші, знаєте, про що? Завести свій хутір, а навколо нього щоб піднявся паркан з гвіздочками по верху. Ну, одне, що все-таки наші червонокозацькі політ-руки розум вставили не тільки мені. А друге — поки їздив додому, надивився на ті загорожі з гвіздочками. Гидь одца... Ось мос слово!

— По правді сказати,— повернувся Примаков до сивобрового,— думав, що ти вже відкозакувався. Вважав, не повернешся в корпус...

— Це ж через що? — насторожився Карбований.— Думаєте, через те, що сталося зі мною в Меджибожі? Я не з образливих. На кого ображатися? На Радянську владу? Так вона ж стукне, вона й підбадьорить. Це залежно від ходу понять...

— А ти розкажи нам, що там скоїлося з тобою в Меджибожі,— запропонував козакові Улащенко.— Може, поки розкажеш, ми до Козятина і доповземо...

— Воно б нічого...— якось увесь підтягнувся Карбований.— Тобі ж у Козятині саме пересядка на Шепетівку.

— Що ж, давай, Антоне,— підтримав Данила командир корпусу.— Вискочив ти тоді дивом...

— Диво саме по собі, товаришу комкор. А треба, як ви самі кажете, і головою мізкувати по ходу подій...

— Ближче до справи, — пробубонів Пилипенко.

— От і ближче, — почав козак, гасячи недопалок об підощву чобота. — В Меджибожі виїзний трибунал присудив мене до стінки. За бандитизм! А за яким таким пунктом, значить, нагородили мене чином бандита?.. І за що? Вже три доби гнали ми Летичівщиною отамана Гальчевського. Козаки були розпалені до краю. Знали: це він, гадюка, порубав Святогора, комполка — 10. У Бруслинові. І де? Під вікнами його нареченої. У Клопотівці нагодився наш начдив Шмідт. Дає команду — міняти коней у селян, а Гальчевського будь-що накрити. Певна річ, міняти законно, з командиром, розпискою. А я... Ну, розумієте, пристав мій буланій. Я — в перший двір, вивів із стайні не коня, а звіра. А то був двір Гуменюка. Значить, батька голови Летичівського ревкому. Ось тут і зчинилася колотнеча. Саме об'їжджав села Григорій Іванович Петровський. Гуменюк йому відповідну бомагу — пограбували, мовляв, до нитки. Начебто і скриню батьківську очистили. Що стосується жеребця — факт, а щодо скрилі — збав боже! То, як каже наш завбіб, — не моя ампула... І вишло акурат як в одному сільському протоколі. «Слухали: музику. Ухвалили: танцювать!» Сотенні мої дружки знали, що до чого, і хоч би для бізиру трохи побідкалися наді мною. А от один, хто найбільш пабивався у приятелі, хто хвалився моєю дружбою, що аж рохкав, відрізав, коли я йому виклав усе, що було на душі: «Це, Антошо, твоя особиста справа, і я в неї не встряю. Твій баштан — твій клопіт...» Ось так той малосольний дружок з підтоптаню совістю і відкинувся від мене. Трапляється, що друзів багато, а прихилитися ні до кого. Отож показовим судом, значить, для остраху іншим, присудив дивізійний трибунал мене, Антона Карбованого, в розход.

— Видать, Антоне, тоді ти й посивів,— кинув репліку Улашенку.

Оповідач пригладив рукою свої сиві брови.

— Ні, Даниле, приключилося те не від горя, а від досади. Буває й таке. Отож, мене засудили, і пішов вирок у Вінницю на підтвердження. Значить, думку трибуналу повинне було схвалити корпусне начальство. А тут знов тривога — Гальчевський. Полк — у сідло. А мене з двома міліціонерами — в Проскурів. Зірку зідрали з папахи, ременяку відібрали. Трапився ж не конвой — змії! Ні поворухнутись, ні головою повернути. З брички до вітру — й то не пускали. А тут у Дубнячку за Розсошкою вигулькнули кінні. Купка так собі — всього троє. Здалеку миготять лампаси на штанях — значить, свої. А вийшло — не свої... Один конвой приклав руку до лоба і аж хрипить: «Банда! Упізнав Гаврюшку, сина меджибізького круподера. Стріляний гайдамака!» Я не стерпів — цоп у правого конвоїра гвинтівку. Стрілець я хоч куди, навіть і тепер, без двох пальців. Не буду вихвалитися, двійко, гадаю, звалив би. А третього взяв би другий міліціонер. То що ви думаете — обидва в один голос: «Кинь, падло, пристрелю!..» Виматюкували мене барбоси ще й з брички турнули. Метикую — хочуть прикінчити. І хто? Свої! Червоні! А врятували мене цього разу люті вороги — бандоги. Вони як наддадуть, а мої тілохранителі — в кущі. Поминай як звали! Вшилися разом з моїми паперами. На ходу один усе ж бабахнув. Не цілився, а два пальці мені пошкодив, аж юшка з них потекла... Ось тут, хлопці, з досади я й посивів.

Оповідач глибоко зітхнув. Послабив ремінь на гімнастерці. Повів далі:

— Підскочили лісовички. Розмов було мало. Загнали в ту ж саму бричку і лісовими стежками — в своє лігво. Кіпцули в темпу землянку. Розірвав я онучу, перев'язав поранення. Заспокоївся. А потім дістав свою похідну музику. — Тут оповідач витяг з-за халяви почорнілу від часу

простеньку сопілку.— Дістав її — й давай розганяти свою досаду. Дую в свою дудочку, і тут стали підносити мені різний харч. Я й подумав: «Значить, і серед них є з поняттям до музики...» Вночі повели до отамана. За столом, у просторій землянці було їх багато, повна директорія. А один — з орденом. Я кумекаю — сам Гальчевський. Нам сказали: це він саморучки зірвав з порубаного Святогора бойову відзнаку «Червоний Прапор». Він і допитував. Як дізнався, що мене присудили червоні до розстрілу, відразу велів сісти, налив самогонки. А я що? Маскуюсь. Не кажу, що засудили за жеребця, а за незгоду з політикою щодо селянства. Гальчевський аж підскочив. Каже: «Була навіть думка пустити тебе на ковбасу, а виходить інше: ворог наших ворогів — наш друг!» І знову-таки суне мені, сволота, кухля. А тут раптом двоє якихось страшних бандитів зчепилися. Спочатку на словах, а потім пішло... Я став рачкувати в темний куток. Так вони розпалилися, аж дим з них пре. Летіли пожі по тій землянці, що кров так і цибеніла на стінки барлогу. Отаман дав забіякам по писках, і враз усе стихло.

— Певно, в проскурівському допрі тебе зустріли б не так, як ті твої нові дружки! — вставив заготівельник.

— Цікаво, що заспівав би ти в тій сволочарні Гальчевського? — Карбований суворо подивився у віддалений куток салону, звідки долинув уїдливий голос Шкляра.— А далі все обернулося так. Гуляємо ми — гай-гай! Укомплектував я як слід, до несочу, свій порожній кендюх бандитським провіантом, а тут хтось тихенько пошкріб шибку. То був знак. Отаман кивнув. У приміщення ввели нового чоловіка, а він аж блищить від поту. Видать, скавав чимдуж. І хто ж то був? Як ви думаєте? Голова ревкому. Сама летицівська Радянська влада. Гуменюк мене не знав, а я його не раз слухав на мітингах... Тут душа моя давай джигітувати з самої серединки до вух, а відти

аж до п'ят: «Ось через якого гада тобі, Аптоне, мало не довелось прийняти страту від своїх!..»

— Того Гуменюка губчека розстріляло,— сказав Примаков. І знову насторожив слух. Це було його особливістю — він умів добре розповідати і не гірше слухати.

— Точно,— відповів Карбований.— Про що вони тоді говорили при мені — знаю. А про що без мене — неважко здогадатись. Незабаром Гуменюк подався. На тому ж самому жеребці, через якого мені випала та рахуба. Ну, коротше кажучи, на ранок видали мені обріз, виділили не дуже-то прудкого коника, та й не зовсім ледачого. «Воюй! Рубай червоних!» А я... повернувся на ньому до своїх. Вибрав момент. І прямо до кого? До нашого комісара. Ви його знаєте. По хвामилії він Новосельцев, за місцевістю — петроградський, за професією — майстровий. Путиловський! Одне слово — видатний партієць! Ото як зашиються наші зброярі, то відразу до нього. Він виручить. Стоїмо по селах — сам шукає пошкоджену молотарку, паровичок. Знаходить і дає їм лад. Своїми руками. Що до машин, що до нашого брата. У кого гандж — вилікує. Такий-от чоловік — навіть з мерзотника сльозу витисне. І без ніякого крику, без солоних висловлювань. Тихесенько, як ті баби-шептухи. Тільки по-доброму. Ми за ним хоч куди! Скажу під великим секретом, трапляється, що і самого комполку нашого пропускає через решето і через віялку. І нічого — живуть дружно... Так ось після того гостювання в пана Гальчевського — я прямо до нього, до нашого комісара. Але поки до нього дістався, зробив лісом круглосвітню подорож. І перше, що я йому врубав: «Я хоч і бандит, але червоний! І весь цей дим без вогню — одна хардибурдія». А він: «Те, що ти червоний, товаришу Карбований,— знаю. А зняти з тебе бандита може тільки Вінниця». Коротше, слово нашого комісара піднесло мій моральний стан, хоч і прорезонив він мене добряче, за першим розрядом. Ось тоді і доставили мене до вас,

товаришу комкор. Правда, полкова медицина до того відсікла мені пошкоджені пальці...

Завершивши розповідь, сивобровий козак багатозначно поглянув на командира корпусу.

— Зі мною вийшло, як з тою Явдохою,— загадково посміхнувшись, додав оповідач.

— З якою ще Явдохою? — спитав Примаков.

— Ось послухайте казочку. Їхав козак Кузьма зі своїм кумом на ярмарок. І каже: «Повернусь до хати і неодмінно стусана дам своїй жінці!» Кум питає: «А за віщо?» Кузьма відповідає: «За те, що не стріне». Кум йому: «А як стріне?» — «Тоді за те, що не відчинить ворота». — «А як відчинить?» — «Тоді за те, що не розпряже волів». — «А як розпряже?» — «Тоді за те, що не подасть вареників». — «А як подасть?» — «Тоді за те, що не поставить півкварти...» Та ось уже й хутір Кузьми. Зустрічає його з усмішкою Явдоха, розчиняє ворота, розпрягає волів, ставить на стіл високу макітру з варениками і на додачу — цілу кварту горілки. Кузьма з кумом випили, закусили. А потім господар підвівся, підійшов до Явдохи і стусонув-таки її кулачищем по спині. «За що?» — питає кум. «А за те, що сопе...»

Байка сивобрового викликала вибух реготу. А він, і оком не моргнувши, вів далі:

— Так і зі мною. Антон Карбований один з перших у Червоному козацтві. Поїв свого коня у Ворсклі, Дніпрі, Бузі, Стрії. Визволяв Харків і Київ двічі, ходив у Карпати, обороняв Москву. Всі знають: під час гарячого відступу з-під Полтави до самого Чернігова діяла в нас жменька виродків. На зразок тих, яких за резолюцією полкового трибуналу порішили в Лубнах. Це різні любителі нищпорити по аптеках, у годинниківів. Спритні мисливці за динатуркою, кокаїном і навіть за жіночим причандаллям — мережаними гарнітурами. Я не з тієї артілі. А ось за те, що в Деражні годував голодного коня мацою, стук-

нули, за те, що в Харкові, коли ми спільно з латишами пхнули Деніку, пригнав повен віз шоколаду, теж для голодних коней нашої сотні,— проти шерсті пройшлися, та ще й як! І за бандитського коня стукнули!

— Але, друже,—Примаков поклав руку на плече козака,— за одного битого двох небитих дають.

— Ну й хвацький же ти, товаришок! — штурхонув ліктем під бік Карбованого той, що їв бублики разом з дірками.

— Хоч куди,— підтримав Поліщука козак «Вишні і кулемети».

— А я думаю так, друзі мої хороші,— сказав Примаков, і перед його замисленим зором раптом виник створений гострим пером Шарля де Костера безсмертний образ героя, який ніде й ніколи не занепадав духом, не схилив гордої голови перед стоголовим драконом і не гнув кирпу перед слабкими світу цього, сам Тіль Уленшпігель! — Хвацький — це одне, а ось бойовий — це зовсім інша амуніція. Не велетень за зростом і не Вернигора в плечах — ще не боягуз, а обдарований міцною плоттю — ще не Ілля Муромець. Хай на мене не ображається наш Федя Пилипенко. Він, як і сам Григорій Іванович Котовський, як і наш Іван Стовбовий, який до революції ще сходився на килимі з самим Іваном Піддубним,— це гвардієць і тілом і духом. Побільше б нам таких рубак! Але є й такі — чим більше у нього плоті, тим менше мужності. Повірте мені, занадто говіркий — ще не мудрець, як і занадто мовчазний — ще не дурень. Не раз ми бували свідками, коли хвацький вояка ліз у куці перед справжньою небезпекою. До нашого Антона слово хвацький ніяк не підходить. Це з бойових бойовий козак, чого і вам від усієї душі бажаю. А що перепало йому і в будень, і в свято, то скажу ще раз: за одного битого двох небитих дають...

При цих словах Карбований раптом шмигнув носом, прикусив нижню губу і став зосереджено дивитися на обледенілі вікна салон-вагона.

— І ще додаю, товариші мої дорогі,— якщо ти стоїш перед начальством як прибитий, то від противника ховайся задалегідь.

— Наше козацтво у вогні не горить, у воді не тоне,— додаю до слів свого земляка і начальника Пилипенко.— А ти, видай, Антоне, ще міцнішим став...

— Що я вам скажу, товаришу Федя,— відповів козак.— Серце має десять жил. Вони рвуться від гірких образ і перобства. Вони міцніють від веселощів та радісної праці.

І, пустотливо глянувши на Примакова, повів далі:

— А я, товаришу командир корпусу, з такої породи... В дев'ятому п'ятому все наше село перешмагали. Хапали багатьох підряд. У людей від ляку зуб на зуб не потрапляв. А мій тато посміхався: «Хочеш позбутися того поганського страху, тримай напохваті торбу з сухарями...»

Командир корпусу слухав козака і захоплювався ним. Ось у кого почуття особистої гідності за будь-яких обставин на належному рівні. Карбований, який у вогні не горить і в воді не тоне, завжди має себе за людину. Цей вигодуваний на полтавських галушках Уленшпігель!

Схвильований сумними спогадами козак знову дістав свій непоказний інструмент. Підніс до губ. Трохи примружив очі, які воронено поблискували. І відразу ж вагон заповнила знайома мелодія: «Ой, на горі та й жєнці жнуть...»

— Тоді, пам'ятаю,— порушив загальну тишу Федя Пилипенко,— довелося займатися двома товаришами. Тобю, Антон, і Степановим. Це колишній господарник у Потапенка. Вирок у його справі залишився в силі...

— А ти, Федю, розкажи про той чудний і прикрий випадок. Потім хлопців.

Впали на широкий білий простір важкі січєві сутінки. В цю пору короткого дня не видно, де кінчається земля і де починається небо. Крижана броня на вікнах наливалася важкою синню. Погустішали тіні у віддале-

них кутках салону. Никли обриси кудлатих голів. Лише спалахи цигарок раз по раз освітлювали напружені, повні цікавості очі.

— Засудили Степанова за бешкетування. Був він, треба сказати, людиною тихою й сумірною. А от трапилось... Трапилось так, що закохався він у дочку найпершого проскурівського непача. Той поставляв паливо і шпали для залізниці. Справа була прибуткова, це точно. Начебто та дівка теж уклепалася, якщо вірити Степанову. Він всюди плескав язиком: «Вона в мене закохана, аж задихається...» Через місяць і весілля зіграли. З козаків нікого там не було — жениха з армії звільнили. Став він допомагати тестеві-підрядчикові. А тут прийшли осінні кінно-спортивні змагання. Прибули в Проскурів джигіти Другої Чернігівської дивізії. Перші призи тоді хапнув сотник Кривохата. Відразу ж після гонів разом з призами він завіз у Старокостянтинів і молоду дружину Степанова. Чим вони тільки принаджують нашого брата, оті бідові примандеси?

— «Прийшов, побачив — перемиг», — розсміявся своїм баритонистим голосом Примаков.

— Ну, — Федя Пилипенко повернувся до історії з Степановим, — з досади обманутий чоловік ввалився в ресторан, папився з горя і почав буянити. Весь буфет розтрощив. Свої півроку відсидів, а потім Демічев його пожалів. Нещаслива любов. Вояка він був годящий, не хилився ні до кріпленого вина, ні до краплених карт, як деякі. Начдив і поставив його сторожем на цукрозавод. На той час завод був ще під владою Першої нашої Запорізької дивізії...

— Що таке «Канни», не чули, товариші козаки? — спитав Примаков. — Не чули. Канни — це кліщі для армії. Але є «Канни» і для командира. Це такі кліщі: з одного боку зневір'я солдатів, з другого — недовір'я начальства. Ось той Степанов і потрапив у такі «Канни»...

— Любов доведе,— зітхнув Улашенко.

— Теж мені покарання! — раптом відгукнувся мовчазний заготівельник козятинського буфету.— Подумаєш — півроку! Та я б за таке шкуру з того Степанова здрав. Хіба жарт — розгромити буфет! І за все інше. Знаю я одного рубака. З червоних партизанів. Найвищу нагороду має — «Червоний Прапор», а пішов у попи... Отож і кажу — я б здрав з нього всю шкуру... Ось під мою команду працюють іще п'ять заготівельників. Я їх тримаю—во!

А що означало «во», можна було лише здогадатися. На додачу до своїх грізних слів Шкляр струсонув кулаком.

— Такому дай роги — всіх поколе,— подав голос «Висні і кулемети».

У вагоні стало зовсім темно, і Пилипенко приніс, вивпросивши у провідника, недопалок тих товстих залізничних свічок, які хтосьна й як ще збереглися від старого режиму.

— Дисципліна — річ потрібна,— набиваючи люльку махоркою, упівголоса почав Примаков.— Дисципліна потрібна в п'ятитисячному колективі і в артілі з п'яти чоловік. Ясно! Але не та, котра тримається на палиці. Не та, яка стискає усіх кліщами... Нас учить Ленін — зумій повести за собою людей добрим словом і особистим прикладом. Не без того, якщо хто б'є посуд у ресторані або ж самовільно хапає коней, тоді...

Тут багатозначно хахикнув Улашенко. Всі повернули голови в бік Карбованого.

— Ми караємо,— продовжував комкор.— Але ми проти пацюкових тигрів...

— А що це за «пацюкові тигри»? — почулося з усіх боків.

— Це ось що,— затагнувшись з люльки, відповів Примаков.— Слухайте. В одному німецькому містечку завелися пацюки. Не було від них спасу. Їли все... Накидалися

навіть на людей. Чого тільки не робили, щоб позбутися тієї напасті! Нічого не допомагало. Ось тоді один спритник і запропонував вивести пацюкового тигра. А як? Помістили в банку двох пацюків. На третю добу один з них виявився з'їденим. Через два дні кинули в банку ще одного. На другу добу знову лишився один. Третій пацюк не протримався і дня. Четвертий жив дві години, п'ятий не вистояв і десяти хвилин. Ось тоді того пацюкового тигра випустили в стадо... Передупив він з півсотні своїх родичів, а інші розбіглися хто куди. Таких пацюкових тигрів було чимало в наших ворогів — у Денікіна, Петлюри, Махна...

— Довелось мені драпати від одного такого пацюкового тигра, — згадав Улашенко.

— Стривай, Даниле, я ще не скінчив, — зупинив козака комкор. — Здерти шкуру найлегше. От зберегти її для справи, для нашої справи — це складніше. Ленін нас учить: треба будувати нове життя з людьми, які виростили при капіталізмі. Будувати і в той же час повертати їх до нас обличчям... Здеремо шкуру з одного, а сполюхаємо тисячі. Наша справа не полохати, а привертати!

— А я пам'ятаю вашу статтю, Віталію Марковичу, в «Червоному козаку», — згадав Улашенко. — Це було в грудні 1921 року. Називалася вона «Червоне козацтво повинне стати комуністичним».

— Учить нас партія, — провадив далі Примаков, — учать наші вожді словом і ділом. Лише той справжній ленінець, хто є комуністом не тільки за способом мислення, але й за способом життя і за способом дій... Ось під час недавньої чистки партія звільнилася від баласту, від тих, хто примазався, хто лиш красно говорив. Певна річ, закон є закон. Він обов'язковий для всіх. Закон повинен бути твердим, але керівництво — м'яким. Пам'ятаю, у самий розпал боротьби з Шепелем і Гальчевським деякі товариші схильні були карати усіх підряд. Цим би ми тільки підсікли власні опори і допомогли ворогам.

— Що й казати, були такі,— підтвердив Поліщук.— Можу їх назвати.

— Називати не варто,— продовжував комкор.— Жодна революція не обходилася без крові. На те й революція. Але їй завжди шкодила зайва кров. Треба прямо сказати — народ ненавидить жорстокість і самоправство, нехтування закону і справедливості, з презирством ставиться до пристосуванців і пройдисвітів. Народ поважає подвиг і труд. Він шанує справжніх людей.

— Ану, викладай тепер ти, Даниле,— попросив котрийсь із пасажирів.

— Значиця, вели мене на розстріл... Було це в дев'ятнадцятому. Якраз буйно цвів бузок...

— А за що, теж за коня? — перепитав хтось із нетерплячих.

— Не за коня, а за чоботи. За юхтові витяжки...

— Від вдячного населення? — шпигнув Пилипенко.

— Поперед батька не лізь у пекло. Дай розкажу. Шукав я свою частину. Дістався до Таращі, а там бригада Гребінки. Йду в штаб, а в ньому — все догори дном. Штабники приставили караул до самого Затонського. Вирішили перекинутися до Денікіна. Той саме входив у силу...

— Міцна була частина у Гребінки. І сам же бойовий,— вставив своє слово Примаков.— Добре воював проти німців, проти Петлюри. Разом з ним ми громили навесні дев'ятнадцятого петлюрівські тили на Волині. Все було добре, поки не пролізли в його штаб денікінські агенти, а в полки — петлюрівські гайдамаки...

— Так от,— продовжував Улашенко.— Якийсь пацюковий тигр з штабу кинувся до мене: «Комунія! До стінки!» Зідрав з мого шкіряного кашкета зірку. Тут мене оточив з десяток звірюк. Видать, з тих, хто недавно милувався з отаманом Григор'євим. Обмацали, витягли гаманець, спорожнили кобуру. Там був добрячий наган. Дивлюся: ціляться на мої чоботи, а той пацюковий тигр кив-

нув одному здоровенному хлопцеві: «Веди!» І повів він мене тихими вулицями Тараці... Я попереду, за мою спиною — дуло, а за тим дулом — сам господар гвинтаря. Прийшли на пустир. Я гімнастерку — геть, зірвав з голови шкіряного свого кашкета, через який, гадаю, все й приключилося. Прощаюся з життям, та не зовсім. А здоровило все не зводить очей з юхтової моєї розкоші. «Стрільай, бандюго!» — кажу я йому. Він підняв гвинтівку. Бачу, досвідчений. А я йому: «Коли твоя совість іще не полиняла, як шерсть твоєї кобили, дай закурити». Він кинув мені кiset з папером. Я зятягнувся й повідомляю йому: «Тільки знай, гад, я з живих ніг не можу стягти чоботи, а з мертвих сам чорт не здере...» Він задумався. Потім командує, щоб я сів на траву. А мені що? Виконав команду. Сказав, щоб дав праву ногу, а я відповідаю: «Поки є сили, берись за лівий чобіт. А правий — той іде легше». Взяв він гвинтівку під лікоть, вперся своєю лівою в мою праву ногу, захопився обома лапищами за мій чобіт і давай мантулити. По правді кажучи, взувачка була туга, а тут я ще давай «допомагати». Хвилині з десять поморочився він з одним чоботом. Упрів. Але й правий не так-то піддавався. Він уже притулив гвинтівку до ясеня, витер рукавом мокрого лоба. Тут я й кажу: «Хапай міцніше задник, я тобі допоможу». І став обома руками зсувати вниз халяву. Він і радий. Я й справді йому допомагав... З чоботом у руці він відлетів на сажень, а в моїх руках лишився маузер. Я з ним не розлучався рік. Носив за правою халявою... Ну, з-під Тараці я топав і зі своїм маузером і з гвинтівкою. Як нещодавно в нас, у Хмільнику, співав один куплетист: «Шашка, пльотка і кинджал, все в одній руці держав...»

— А я завжди ношу з собою ось цю штучку.— Пилипенко витягнув з кишені яйцеподібну гранату — «лимонку».— Коли що до чого...

— Так,— роздумливо мовив Примаков.— У древности на гарматах відливали латинськими словами девіз:

«Останній доказ короля». А ручна граната — це останній доказ червоного козака, та й будь-якого червоного бійця.

Підкинувши на долоні ту пекельну штучку, чорноокий атлет, ад'ютант комкора, підхоплений загальною хвилею спогадів, розказав цікавий випадок, у якому головну роль відіграв сотенний лікпом першого полку, його земляк Семен Шацький.

— Сам Сенько, учень аптекаря, був зв'язаний з підпільниками тютюнової фабрики. При білих загрюкався в аптеку козацької осавула. Сеня й підсунув йому розчин соди замість морфію. Біляк тут же дістав з польової сумки шприц і прямо через козацькі шаровари шпигнув себе в м'яке місце. Відразу повеселішав, подобішав. Ідучи, тицьнув сотнягу «колокольчиків». Цю валюту Денікін клепає у Ростові скільки завгодно. А минуло півгодини, господар, який сидів за касою біля широкого вікна, заволав з усіх сил: «Спускай, Сеньку, штани, лягай на стійку, пре назад козарлюга!..» — і вхопив однією рукою бутиль з йодом, другою — медичний сікач. «Не входьте, — загукав, — роблю операцію... Гострий приступ апендициту...» На мить денікінець закам'янів, а потім рвонувся до стійки, стягнув з неї хлопця і поволік на вулицю. Тут же вихопив з піхов криву свою шаблюку і крикнув Сенькові: «Підбери, сучий сину, штани!» А той того тільки й чекав. Зігнувся, запустив руку в кишеню і вихопив звідти ось таку ж «лимонку». Згодився йому подаруночок Тютюнників. Про одне досі шкодує сотенний лікпом. Разом з душею осавули вилетіло з рами дзеркальне скло. В нього з ранку до вечора любив видивлятися жалісливий аптекар...

...Ось із такою ж самою посивілою на морозі «лимонкою» в одній руці, з гвинтівкою в другій і увійшов на світанку в салон Примаков. З червоним від крижаного вихору обличчям і з посивілими від морозу скронями, віями. Посивіли і капелюх командира корпусу, і смушкова опущка його елегантної синьої угорки.

В цій красі кавалеристів, пошитій кращим жмеринським кравцем у жовтні двадцятого року, Примаков повів свій корпус у славний похід проти численної армії самостійників. Зберігся ще й груповий знімок тих часів, зроблений на підступах до Волочиська, в день прибуття в корпус Ієроніма Петровича Уборевича, який змінив товариша Василенка на посту командарма-14.

Слідом за комкором, грюкаючи задубілими на морозі чоботищами, при повному озброєнні ввалилися в приміщення і Поліщук. Пилипенко, який виконував роль начальника караулу, підніс обом, як і попередній зміні, скляночку чистого спирту. Година на морозі, та ще на арктичному майже вітрі, щось та означала...

— Опік першого ступеня! — крекнувши від задоволення, визначив козак-доброволець з Волині.— Після такого пригостання, товаришу ад'ютант, я згоден ще з годинку відчергувати...

— Чи ти ба, який ласий! Це, брат, ензе. Тільки для особливих обставин. Метикуй — сало й то окропом здобрювали.

Там, назовні, навколо состава вже робили суворий обхід двоє караульних.

Ніч застала комкора і його супутників біля вхідного семафора станції Попільня. Ні два потужних паровози «С», ні фастівський снігоочищувач, навіть з допомогою станційних робітників, які притягли лопати й для пасажирів состава, нічого не могли вдіяти. Примаков через силу добрався до станційного телеграфу, а посланий начальником станції чоловік повинен був привести з ближніх сіл людей для розчистки колії. Снігу навалило в ріст людини.

Примаков уже й не сподівався поговорити з Козятином. Обважнілі від ожеледі й снігу дроти обвисли і ледь не торкалися верхівок верболозу, висадженого вдовж смуги відчуження. Але зв'язок працював, і розмова відбулася. Військовий комендант Козятина запевнив

начальника боєдільниці Поділля, що допомога на світанку надійде...

Примаков ще звечора оголосив усім, що поблизу лютує банда якогось Лози. Так, банда батька Лози... І це не здивувало супутників командира корпусу. Адже їм ще зовсім недавно доводилося ганятися за всюдисущими голворізами-самогонниками батька Шепеля, батька Гальчевського, батька Заболотного, батька Ігумена. З ними вже давно було покінчено, але могла вціліти якась жменька і обрати собі в отамани якого-небудь Лозу. І будь-який відчайдушний голворіз міг вибрати цю шайтан-погоду для нападу на поїзд-експрес.

— Згадаймо, орли, рейд на Фатеж — Понирі... Яка була завірюха, а ми йшли і йшли. Хіба не так, Антоне? Пам'ятаєш? Зараз же нікуди йти не треба. Тільки вистояти свій час на посту. Всім підряд. На пост стану і я... — поклавши руку на плече Антона Карбованого, сказав Примаков.

Цілу ніч, змінюючи один одного за командою караульного начальника Пилипенка, добре озброєні супутники комкора, включаючи і його самого, охороняли підходи до експреса, що застряг у глибоких снігах. На світанку настала черга пари Карбований і Шкляр. Заготівельник довго відкручувався, мовляв, він давно не тримав у руках гвинтівки. До того ж недобачає... Та й свою частку вже вніс — дав сала...

Тут обурився щойно змінений з поста Поліщук:

— Як цукру — так два куски, а переспати — лежанка вузька? Іхати — з нами, а на пост — хай дідько?

Бородатий, перш ніж полишити приміщення, своїм солдатським ременем туго затягнув смугастий чувал. Люди, втомлені тривалим чеканням на вокзалах і нудною їздою, спали міцно. Улашенко, втамувавши спрагу студеною водою, кинув в очі заготівельникові:

— Чого ворожиш? Той, хто не вірить собі, не вірить і людям. А ще партійний!..

Чим більше світлили закуті кригою вікна, тим гучнішим ставало хропіння в салоні. Міцно спав і комкор у своєму купе. Ось-ось повинні були з'явитися робітники з лопатами, а також летучка, обіцяна військовим комендантом Козятина. Це була й найзручніша пора для бандитських нальотів. Але ось настав час зміни. Споряджені начальником караулу, пішли на пост чергові постові. Пилипенко, повернувшись з вулиці зі зміною, яка відчергувала, вже взявся за бутиль. Поки заготівельник перевіряв зав'язки і контрзав'язки смугастого чувала, Карбований з червоним від холоднечі обличчям щось нашіптував ад'ютантові.

Пригостивши постових, Пилипенко попрямував у купе комкора. Незабаром звідти з'явився Примаков — свіжопоголений, умитий, підтягнутий. Підкликав до себе заготівельника. Попросив пред'явити партійний квиток, який той уже показував напередодні, під час посадки у вагон. Шкляр заперечливо закивав головою — треба скинути сто одежок, щоб добратися до нього. А комкор заявив: він не поспішає і згоден почекати. І після цього заготівельник довго опирався.

— Не покажете квитка — висадимо, — суворо відрубав Примаков.

Ось тоді, зрозумівши, що тут не до жартів, змінений постовий став порпатися в кишнях шинелі, у схованках тулупчика, за пазухою. Витріщивши очі, розвів руками: — Загубив... Ні, о боже, вкрали... Так-так, украли. Поцупили партквиток...

Уже почувлися голоси козаків, які попрокидалися:

— Голодній кумі — просо на умі... Сало в нього крадуть, а тепер і партквиток... Взяли дивака в поїзд собі на лихо. Ну й тип! А бороду його ще ніхто не свиснув?

— Товаришу комкор, — заявив твердо Карбований, — ніхто в нього нічого не вкрав. Хай даремно не плеще язиком. Пошліть зі мною когось і його самого, цього субчика, він тицьнув щось у сніг під шпалу...

Незабаром усе з'ясувалося. Дістати сховане примусили самого Шкляра. Разом із партійним квитком він витягнув із схованки й грубу пачку асигнацій. Командирові корпусу через силу вдалося навести порядок у вагоні. Люди підходили до бородатого, трясли кулаками, обурювались, соромили його.

— Зрадник! — кричав Поліщук. — Такий і гвинтівку кине. За це на фронті одна плата — куля!

— І тут фронт, — долинуло від вікна.

— Це, товариші, значно гірше розбитого буфету, — додав Карбований. — Давайце зробимо за його ж заповіддю — здеремо шкіру. Від загривка до самих п'ят.

З витягнутим і пополотнілим обличчям заготівельник кинувся до мішка, розплутав тремтячими руками зв'язки, схопив чувал і витрусив з нього все, що там було.

— Їжте, хлопці... Задарма... Мені що... не шкода. Я ж хотів як краще.

Але тут червонці обурилися ще більше.

— Приплати — не доторкнуся до твого сала, — відрізав козак, який їздив на побивку в Донбас.

— Давись своєю свининою... Сам свиня, — підтримав шахтарського хлопця Улашенко.

Примаков ледве вгамував козаків. Поступово вляглася метушня. Комкор спитав заготівельника:

— Як ви втрималися в партії? Адже нещодавно пройшла чистка.

— Я вступав після чистки... Приймали мене залізничники.

— Певно, поспішили козятинці... На фронті траплялося — приймали товаришів політично неграмотних, але політично чесних. А у вас, мабуть, ні того нема, ні іншого... Злякалися якогось Лози...

— Шльопнути його за законами воєнного часу! — знову захвилювалися пасажери салону. — Тепер видно: не став би він стріляти у бандитів.

— Чого там розбалакувать,— додав Пилипенко,— це, видать, із тих, у кого компас життя — особисте пузо. Та в нього й пащека, як у сома... Дивіться. Чули, товариші, є таке поняття: любов з першого погляду. Але є й ненависть з першого погляду. Відразу я цього попутника не злюбив. На фронті я б...

— Це не фронт,— зауважив Примаков.— Квиток ваш я, як член губкому, кладу собі в кишеню. Здам його у Вінниці. А вас, так тому й бути, зсадимо в Козятині разом з вашим дорожнім чувалом... Так, чистка — це дещо значить. Але найкращий фільтр, як ми в цьому не раз переконувалися,— серйозне випробування. Воно відразу визначає ціну людині.

— Хуртовина — що віялка на току, одразу відкидає полову од зерна,— додав до слів комкора Антон Карбований.

Вийшовши з сутінок салону, з'явився на тьмяному світлі недопалка свічки Данило Улашенко. Кинув їдку репліку:

— Давно, братва, вичитав я у Гоголя про одного субчика. Чичиков за документами. Промишляв тим, що скуповував у панів мертві душі. Одне скажу: шкода, що нема тепер Чичикових, які б скуповували підлі душі...

Посміхнувшись, Примаков розкрив свої карти:

— Що я вам скажу, хлопці, мої дорогі товариші... Хороше радує друзів, негарне — недругів. А все ж таки більше радіємо ми, ніж наші вороги. Хорошого в нас куди більше... А щодо Лози, то ніяких банд тут, навколо Козятини, нема вже більше року. Славно попрацювали наші клинки, але найкраще впоралася з ними ленінська пова економічна політика — неп. Того отамана Лозу, зізнаюсь, я вигадав. Хотів перевірити, чи не відвикли за рік наші козаки од бойової служби. До речі, перевірити й самого себе...

— Оце так штука! — захоплено вигукнув Поліщук.— Виходить, через того отамана Лозу ви перевірили нас,

товаришу комкор, а ми перевірили ваше ензе! А чи немає там у вас у запасі ще якого-небудь отамана чи отаманчика?

І тут у розкотистий сміх владно увірвався пронизливий гудок. З заходу наближався потужний снігоочисник, спеціально надісланий Вінницьким депо.

С К И Н Ь М О Ш А П К И !

На війні, рятуючи сотні людей, гинуть одиниці, заради життя мільйонів не шкодують свого життя тисячі. І, як сказав восени 1921 року Примаков після жорстоких боїв, які покінчили з «подарунком пана Пілсудського» — бандою отамана Палія, «земля давить мертвих, горе давить живих». Горе, невтішна скорбота давили нашого командира не лише тоді, коли під Перекопом, над Бугом, під Рогаатином лунали прощальні промови і шопенівська мелодія, а й потім, у 1923 році, коли він писав для збірника «Червоне козацтво» статтю «Смертю героїв».

«1918 рік... Кривавий і грізний рік гніву і помсти... Багато пролетарської крові пролито в степах України. З тієї крові вирости червоні маки — квіти Свободи. Заграв повстання охопила Україну, спалила трон гетьмана і зафарбувала в червоні кольори знамена німецьких солдатів. Вони понесли цей колір до себе на батьківщину...»

Кров і життя червоного козака Ганжі, взводного командира Чуприни, сотника Корощя, кров і життя багатьох і багатьох воїнів Червоного козацтва віддано за народ, за справу Леніна. Кров і життя командирів полків — Поуха, Глота, Новикова, Каратчаєва, Святогора, Гончаренка, помкомбрига Самуся, військкома полку Мазуровського й іншого ленінського комісара, про якого й піде далі мова...

Статтю свою Примаков закінчує словами:

«Спіть з миром, товариші! Скиньмо шапки перед їх пам'яттю... Окроплені вашою кров'ю знамена ми пронесе-мо через увесь світ!»

Так, скиньмо шапки і вислухаймо розповідь про одного з беззавітних героїв примаковських полків.

Великих жертв потребує кінна атака. В жорстоких боях за Кромі й Орел поріділи лави червонців. Поріділи й посмутніли. Але якщо козаки Радянської України йшли в бій, думаючи про Пітер і Москву, то й там не забували про них. Напередодні другої річниці Жовтня з обох столиць прибуло поповнення.

Іван Куликов, худорлявий, кістлявий, з суворим обличчям послушника з острахом дивився на свого коня. Там, у гарматному цеху, він і не подумав би поворухнутися, побачивши, як величезне тіло фортечної гармати насувається на нього. А тут... Та ще ці окуляри, що так недоречно пітніють на холоді.

— Чого злякався? — реготали кіннотники, спостерігаючи за новачком. Адже інших розваг на фронті в години затишшя не було.— Тих, що в кацавейці, твій скакун не чіпає...

Полки Примакова на стоянках чекали сигналу «сідловка». Шабельна сотня, яка прийняла напередодні поповнення, чергуючи біля штабу дивізії, в повній бойовій готовності розташувалася прямо на вулиці, використавши замість конов'язі огорожі й тини.

— Сало одержав? — чіплявся до пітерця чубатий козак.— Чеси до каптера, бо от-от виступатимемо, не встигнеш.

— Яке сало? — простодушно запитав Куликов.

— А таке, яким п'яти будеш собі мастити.

— Гаразд,— спробував потрапити в лад новачок.— Як одержу, поділюсь з тобою. Неодмінно.

Для Куликова, який змалку звик до великого гомінливого цеху, все тут було в новинку. І ці оброслі густою

зимовою шерстю коні, що навіювали острах. І не дуже зрозумілі для нього взаємовідносини між старшими і молодшими бійцями. І цілий арсенал зброї, що вміщувався у декого на грудях, на боках і навіть на спині. І співуча, поки що не зовсім зрозуміла мова козаків. І те, що за старшого тут Примаков. Той самий юний делегат II з'їзду Рад, який два роки тому з пітерськими паровозниками обороняв Пулково від красновських банд. І якийсь незвичайне поклоніння кавалеристів перед молодим надчивом, майже їх ровесником. А головне — це зневага до денікінських головорізів, що наганяли страх майже на всіх там, у тилу.

До другої річниці Великого Жовтня лишалося п'ять днів. Як відомо, Денікін хотів відзначити її урочистим в'їздом на Красну площу.

Цієї ночі латиські стрільці готувалися біля Черні й Чернюдда прорвати неприступну стіну ворожої оборони, щоб через неї могли пройти полки Примакова.

Кутепівська гвардія та кіннота Юзефовича вже встигли «зазнати насолоди» від червонокозацьких клинків. Серго Орджонікідзе, який усе робив на фронті, щоб зірвати плани білогвардійців, після недавніх жорстоких боїв під Кромами та Орлом доповідав у Кремль про доблесть молодой червоної кінноти.

До новачка, навколо якого з'юрилися кавалеристи, прямуючи від штабу, наближався високий, у козацькій бурці чоловік. Широко всміхаючись, він одразу ж заходився розпитувати бійців про їх настрої, про сім'ю, про рідних, про хліб і приварок.

— Про обмундирування, товариші, не питаю. Бачу, сам генерал Денікін потурбувався.

— Під Костельцевим ми йому на шаблях відстукали «Боже, царя храни», а він нам за це «відрахував» свої обози,— відповідали кавалеристи, вихваляючись своїми добротними англійськими шинелями та бутсами з товстої жовтої шкіри.

— А ви, друже, чому в цій шапці-пиріжку і в кацавейці? — почув Куликов.— Що? Відстали од товаришів? А, розумію, новенький... Дарма. З рейду повернетесь в генеральській шинелі.

— Постараюсь, товаришу Орджонікідзе,— по-дитячому м'яко всміхаючись, відповів новачок.

Чоловік у бурці на мить замислився. Потім широко розкинув руки:

— Путіловський завод... Скільки літ, скільки зим! Шостий з'їзд партії. Петергофське шосе навпроти Нарвських воріт...

Ця несподівана зустріч одразу ж відсунула кудись у невідь неув'язки незвичного буття, всі страхи перед абсолютно сумирним буланком, усі причіпки та кпини наскрізь продимлених порохом рубак.

Старі знайомці, викликаючи у кавалеристів подив, довго ще бесідували, тут же, біля конов'язей, згадуючи бурхливе минуле Нарвської сторони. Коли ж пішов член Реввійськради 14-ї армії, бійці кинулися розпитувати новачка.

Що ж, дамо слово Івану Куликову.

— Звідкіля, товариші, питаєте ви, знаю я члена Реввійськради армії? Е, браточки, я його ще пам'ятаю як товариша Серго. Ось нагадав він Шостий з'їзд партії. І не дарма. Не подумайте тільки, що я був на тому з'їзді. Не доріс. Прямо скажу. Хто там зібрався? Сила! Вся гордість ленінської партії. Хіба це жарти — скільки на ту пору було ворогів! А хто вони, ті вороги? Керенський, зрозуміло, есери, меншовики, націоналісти, анархісти. І супроти кожної їхньої гайки зволь пред'явити свою, і добре прогартовану контргайку. Обов'язково. От після з'їзду товариш Серго і давав їм духу на нашому заводі — на Путіловському, значить. А як ці справи обходили нас, молодь? Ми охороняли приміщення, де йшов Шостий з'їзд партії. Хлопці наші заводські хоч куди — а жили ж упроголодь. М'ясо йшло буржуям, відомо. Що я в окуля-

рах — не зважайте. Це, коли штурмували Зимовий, трохи чиркнуло по голові. На очах і позначилося. Отож довелося і нашим хлопцям витурювати з Зимового юнкерів і жіночий батальйон Керенського. А опріч того, чи були ще справи? Були. Неодмінно. Хоч би взяти наступ Корнілова, а після — генерала Краснова з козаками на Пітер. Йшли ми не те що бойовими дружинами або Червоною гвардією, а всією Нарвською заставою, і мужики й жінки, до Пулковських висот. Якраз ваш Примаков з робітниками-речкінцями займали там позиції. І це, скажете, все? Ні, товариші. До цього рушили ми всім заводом до Таврійського палацу. Більше тридцяти тисяч. Народ! А хто був той народ? Не жарти — піднялися всі наші цехи. Вся майстрівщина гарматного, турбінного, шрапнельного, баштового, лафетного, снарядного цехів. До того ж і вся паша верф. Армія! Що ж робили ми, молодь? Молодь Путіловського охороняла колону від Нарвської застави аж до палацу. Знали наші керівники — без охорони не можна. А чому? Тільки-но голова колони вийшла до Апраксінного ринку — з його дахів і лупонули по нас контрики...

Поки Куликов вів розповідь, бійці, крутячи козачі піжки, притискалися до теплих боків своїх скакунів. Мороз під вечір міцнів. Хтось здогадався зібрати гілляччя і розпалити біля церковної огорожі багаття. Всі потяглися на вогник. Сівши прямо па сніг, чубатий козак скинув чоботи, розмотав онучі й заходився замотувати захололі ноги в шматки старих газет. Тоді цим багато хто користувався.

Перезувшись, чубатий, котрий давно вже зметикував, що новачок у його сотні — не новачок у серйозних справах, вирішив і себе показати. Від'язав од сідла величезну баранячу шапку, насипав з її жовтого місткого шликівса в мідну, з величезним пруським орлом каску і пояснив:

— Папаха — це дев'ятнадцятий рік. Змахнув її разом з головою гайдамаки. А мідна каструля — це вісімнадцятій. Пам'ять від баварського кірасира.

Підсунувши повну по вінця каску коневі, чубань виїняв з перекидних саков австрійську каскетку. Скребницею і щіткою, що зберігалися в ній, став начищати боки свого коня. І, щоб мати доступ до його живота, перекинув через сідло стремена. До них ремінцями-тренчиками були прикріплені дві руді папахи. Вони цілком заміняли козакові валянки. І тут же чубатий пояснив, що каскетка — це пам'ять про весняний бій з галицькими січовиками під Ізяславом, а руді папахи здобуті ним у бою з чеченцями Денікіна влітку дев'ятнадцятого року під рідним Черніговом.

Мирон Кудря, продемонструвавши заavidний арсенал головних уборів, кожен з яких був зв'язаний з його бойовим подвигом, спогорда глянув на пітерця. Його промовистий погляд ніби говорив: «І ми, брат, не ликом шиті...»

І сталося так, що життєвий шлях новачка не раз сходився з шляхом бойового червоного козака Мирона Кудрі. А якось...

Та надамо слово бійцеві тієї ж сотні 1-го полку червоних козаків Никифорові Трубилу. Очолоюючи в Києві великий трест, він ще недавно будував по всій області нові школи, лікарні. Особливо школи. А чому? Саме через те, що в Червоному козацтві і розписуватися не вмів.

Події тих далеких днів викладені інженером Трубилом у цьому коротенькому посланні:

«Київ, 1 липня 1967 року. Слава Червоному козацтву! Відповідаю на ваш запит. Нашого путіловця любили всі. А доводиться сказати таке. Мені він «удружив». Не вірите? Так ось що сталося тоді, перед рейдом на Фатеж — Понирі. Готувалися ми до великого походу. Пан або пропав! Вийшов наказ Примакова видавати себе за денікінців. Почали ми чіпляти собі старорежимні погони. А досі ми прикрашали ними гриви й хвости коней.

Переоблаштувалися. Значить, з кінських хвостів погони потрапили нам на плечі. Вночі виступати. Підкріпилися, хто чим мав. Каптери роздали по мізерній порції телятини. Їли без солі. Соляні місця якраз захопив Денікін. А Куликов, тоді він іще в рядових ходив, був із сіллю. Тримав її в жилетній кишені. Присолював він усе. Скупо, але все — хліб, м'ясо, навіть окріп. Чаю, звичайно, тоді не було. Розкіш! Спочатку він ділився з товаришами. Але без особливої щедрості. А потім... Думали ми, увесь запас його — в жилетці. А помилилися!

Тримав він свій цінний вузлик у кишені кацавейки... От вийшов він якось на подвір'я. Слідом поспішив Кудря. А опісля — і відділком Сагайдак, дружок Мирона. За клунєю вони заклинили новенького. Саме я вкривав свого коня попоною — мороз міцнішав. Чую: «Молебні нам читати ти мастак. Ми, значить, — усі діти сім'ї трудової... А як сам чиниш? Живеш у розкоші, а товаришам — дулю! Рівність і братерство? Мир хатинам, війна палацам? Куди тобі! Іще й комуніст! Я безпартійний, а ділюсь. Віддай сіль по-хорошому...»

Куликов став благаті, пояснює їм, що він хворий. Без солі йому кінець. Там, у Петрограді, йому й видали півфунта тієї цінності. Ліки! Він готовий віддати все, навіть козлові витяжки — пам'ять про батька-фронтовика. Тільки не це... А розгарячені козаки вимагають свого, не вірять товаришеві, називають його жадноюю, буржуєм... Потім, чую, метушня, важке дихання і відчайдушний голос: «Не дам солі, не дам...»

Я не стерпів. Як це так! Двоє нападають на одного! І заради чого? Поспішив до місця сутички. Врізав разок Кудрю, а Сагайдак сам відразу ж змився. Хлопці бойові, та супроти мене, з діда-прадіда коваля, куди їм! Тоді ж я дізнався — без солі й справді нашому товаришеві пугіловському ні туди і ні сюди. Мучила його якась хвороба. Виручив я новачка. Повернув йому вузлик із сіллю. А він тут же на мене. Хто б подумав. За клунєю ж заходився

мене соромити, мовляв, як це я посмів ударити червоного бійця? Що це — знову старий режим? Одна справа, якби я був безпартійний. І то... Хай би вже краще його, Куликова, побили козаки. Але щоб більшовик у Червоній Армії піднімав руку на іншого! Він це так не облищить. І що ж? Настрочив на мене заяву. Відразу ж, як тільки зайшли в хату.

Вночі латиші зробили свос. Ми й рвонули. За три доби всякого було. Дали ми духу білякам. Не те що лізти на Красну площу, а думати про неї заважали. Денікін відкотився до Львова. Вже не він гнав Червону Армію, а Червона Армія гнала його... Через це саме, сподівався я, заяву покладуть під сукно. Та де там! Борець за правду вимагав суду. І мене розбирали. Відразу ж після рейду. Добре, що прийшли й наші начальники. Військом Петровський і начдив Примаков. Прописочили мене добряче. З партії — ні, не виключили. А могли б... Куликов вимагав. Усе шумів: «Хай люди знають, що це нова армія, не стара! Армія робітників і селян, а не буржуїв і поміщиків...»

У рейді всі путіловці і москвичі проявили себе здорово. Всі вони вміли до бою добре попрацювати пристрасним словом, а в бою — гострим козацьким клинком. Як того вимагав Примаков. А незабаром, у Львовському рейді, Куликов став політкомом сотні. Вгору пішов. Нашого старого комісара, чернігівського, поранило. Це коли ми там кришили на капусту білу офіцерню Марківського полку... Кудря ж відпросився в іншу сотню. Подалі од гріха... Він не боявся ні петлюрівців, ні німців, ні денікінців. А от відплати боявся. Помсти за сіль. І дарма, гадаю, боявся. Одна справа, вважаю, постояти за спільну мету, інша — за власну шкуру. Куликов власної шкури не щадив. Ось і все, що мені відомо...»

А що було згодом, видно з листа колишнього заступника комісара 1-го полку червоних козаків Петра Скугорова.

«Ялта, 20 липня 1967 року. Добрий день! Щодо комісара 1-го полку не знаю навіть, що й писати. Все, поміюмо, вам відомо. Скажу тільки, що полюбили його наші козаки. Йшли за ним у вогонь і в воду. І коли рубали білочеченську дивізію під Мереф'юю, і коли билися на Перекопі, і в рейдах на Проскурів та на Стрий. А та хвороба не покидала його до останніх днів. Лікувався він від неї єдиним засобом. Потім уже самі козаки тягали йому сіль торбами. Що він був в окулярах — то дурниця. Ні кулі, ні шаблі не боявся. А ось коня... Але потім і до коня звик. Оказався. Він наших хлопців обільшовичив, а вони його оказачили. Із взаємності. Мало того, наші хлопці перехрестили його на Кулика. Так він і увійшов у документи. Ось у мене збереглася стара книга, ще з 1923 року, з року її народження. Випустив її комсомол України. Вділіла, незважаючи ні на що... Так от, у книзі «Червоне козацтво» сказано: «В атаці вбитий військомом 1-го полку товариш Кулик. Суворий до себе й до інших, з суворою, загартованою життям душею. Його прощальний жест у бік Махна вирішив долю махновщини. Ураганом пішов в атаку проти банди 1-й червонокозацький полк, і тисячна банда була розгромлена». Як відомо, багато потрудився над тією книгою Віталій Примаков. Ті рядки про Кулика, що беруть за серце, написав він. У статті, що називається «Смертю героїв».

Мова йшла про той епізод, коли на Полтавщині, в селі Решетилівці, махновці оточили товариша Фрунзе і Івана Кутякова — чапаєвця. Життя обох висіло на волосинці. Врятували їх більшовицька витримка й багаторічне тюремне загартування. І наш комісар-путіловець був із заліза. І він міг врятуватися. Але... як говорили в нас про комісарів — перший з клинком, останній з ложкою...

Описувати весь бій з чорною гвардією батька Махна не стану. Пам'ятаю, на прохання Примакова про нього розповів червоним козакам під Кам'янцем Петро Григор'єв. Це було під час огляду наших військ товаришем

Фрунзе восени 1921 року. А я знаю ось що. Під Бесідівкою Володимир Примаков, брат комкора, наліг на фланг чорного отамана Щуся. Тому шаленому Мирону Кудрі обов'язково хотілося поповнити свою колекцію трофейних головних уборів ще одним експонатом — безкозиркою. Матроський головний убір надто вже полюбляли махновці. І він таки збив з бандита цей новий трофей. Але раптом вискочили з балки вершники, яких більше цікавили голови червонців, аніж їхні головні убори. Вони перехопили відділкома. Хтось крикнув: «Кудрю рубають!» Наш комісар кинувся туди. Разом з ординарцями штабу врізався в гущу, декого зарубав, а самого підвели окуляри... Вже наш лівий фланг на спинах ворога влетів у Бенівку, коли прискакали до мене з наказом — бути мені тимчасово комісаром полку... Що я вам додаю про ті справи? Хоронили завжди наших героїв без сліз. А тут плакав увесь полк. І найбільше — з посіченою головою козак Кудря... Слава Червоному козацтву!»

У пожовклих теках Центрального архіву Радянської Армії зберігається оцей документ:

«НАКАЗ

Командуючого всіма збройними силами України і Криму

м. Харків, 16/7 1921 року.

1. Майже всі винищувальні загони, виділені для ліквідації Махна, діяли нерішуче... Виняток у цьому відношенні становив загін т. Григор'єва, який невідступно переслідував банду... Наказую: всіх, хто відзначився, разом з командиром загону Григор'євим представити до бойових нагород.

...3. Наказ прочитати в усіх ротах, ескадронах, батареях і командах і ввести в дію телеграфом.

*Командвійськ України і Криму Фрунзе
Начальник штабу Сологуб.*

Пам'ять людська може дати відхилення в той чи інший бік, чого аж ніяк не може статися з документом. Осми й покликали у свідки безпристрасну й об'єктивну документацію тих давніх літ. В одній ідеться про громадянський і бойовий обов'язок, виконаний цілою військовою одиницею, в іншій — про мужність і велич душі бійця-путіловця.

Після Бенівки та Грилівки Махно вже не міг оговтатися. Розгромлений червоними козаками, він із залишками своїх відчайдушних рубак утік до Дніпра і далі, через Дністер, у Румунію.

А як же вирішилася в ті дні і якою ціною доля махновської армії, що утискувала трудовий народ України понад три роки? Неодноразово биті Червоною Армією полки чорного батька відзначалися завидною здатністю зберігати свій ударний кулак. Так було під час їх битв з австро-німцями, з денікінцями і з нашими військами.

Наведемо розповідь командира вишищувального загону Петра Григор'єва, нагородженого за ту операцію разом з багатьма бійцями орденом Червоного Прапора. Розповідь стосується подій 1921 року.

«Ганялися за батьком, билися, воювали, били його, бив і він нас, що там приховувати... А все ж таки ми пристукнули банду. І це зробили наші хлопці — перший полк. Недешево обійшлося нам це. Втратили комісара Кулика — хороший був товариш. Загинув він з честю у шабельній сутичці. І інших втратили. За один тільки день командирів одинадцять чоловік. Зарубали гади Павлушку, мого кровного брата. Так, найстрашніші бої були тридцятого червня. Махно хотів передихнути: гнали ми його вдень і вночі. Він виставив кулемети, набудував барикад. Наша піхота натиснула добре. Частина банди кинулася на Бенівку. Звідти вилетів з двома сотнями Іван Нікулін, примусив їх прийняти бій. Сам машиніст молотилки з Чернігівщини, Іван здорово відмолотив тоді чорну гвар-

дію батька. Друга група махновців кинулася на фланг Нікуліна. Добре, що вчасно підоспів Володимир Примаков ще з двома кінними сотнями. Але тут з'явився сам Махно. Знамениті його бойові тачанки. Під прикриттям кулеметів анархісти кинулися в атаку. Виручив товариш Петкевич — ударив картечю. Махно знов атакував. Тут його кіннота зіткнулася з усією нашою кавалерією. Банда не витримала. І раптом махновці, що вже тікали, повернулися. Найбільші відчайдухи зробили ще одну спробу. Розуміли — це для них останній з останніх боїв, більше вже не гуляти їх бандитським зграям по Україні. Вони кинулися в запеклу січу, але й наші хлопці добряче розпалилися. Не пощадили нікого. Особливо за Кулика... Втік лише Махно з найближчими. Кулемети, обоз дісталися нам. Взяли прапор. Ходив туди з нами застком військ Ейдман. Йому й передали цю «чорну святиню» махновців...»

Нині ця «чорна святиня» зберігається в Києві, в Державному історичному музеї. Країна щедро відзначила подвиг червоних козаків 1-го полку, який очолювали командир Володимир Примаков і комісар Іван Куликов. Сорок вісім орденів Червоного Прапора! Був тоді нагороджений і Андрій Степанович Іванов, уродженець Ізюма. Надамо слово і йому.

«Що я пам'ятаю про бій з чорною кіннотою під Беседівкою? Пам'ятаю ось що. В тому бою з батьком Махном загинуло багато наших героїв, командирів і козаків.

Товариш Кулик першим вривався в гуцу махновської кінноти. Як і належить пролетарю-путіловцю. За кілька кроків від себе я побачив оточеного махновцями нашого комісара. Не гаючи жодної секунди, я кинувся на виручку. Зарубав кількох вершників. Цієї ж миті анархобандити відвернулися від Кулика, і я побачив, що наш безстрашний комісар, стікаючи кров'ю, вивав з коня.

Я скористався деяким замішанням махновців, зіскочив з коня, гукнув собі на підмогу одного козака, і разом

з ним ми вивезли смертельно пораненого Кулика з поля бою.

Ми втратили нашого бойового вихователя-більшовика, а чорна кіннота батька Махна, яка довго тероризувала мирне населення України, перестала існувати».

Згадуючи робітників-пітерців, які поповнили лави Червоного козацтва в дні жорстоких боїв на Орловщині, бійці так оцінювали їх допомогу: «Операція виявилася результативною, тому що надійшла кров спорідненої групи — лєнінської».

На честь того знаменного «переливання крові» кілька років тому... Але краще надамо слово газеті «Ленинградская правда» від 23 лютого 1964 року:

«Трудящі Петрограда надіслали свій прапор 8-й Червонокозацькій дивізії, висловлюючи їй величезне визнання за героїзм у боротьбі проти білогвардійських банд. Зв'язки пітерських робітників з червоними козаками зростали й міцніли. Пугіловський коваль Н. Федоров був командиром сотні, полку і дивізії Червоного козацтва, робітник С. Богданов — чудовим кулеметником.

Завод «Червоний путіловець» шефствував над 9-м полком Червоного козацтва...

Колішні червоні козаки брали участь у героїчній обороні Ленінграда в роки Великої Вітчизняної війни. Серед них — М. Духанов, який командував 67-ю армією. Колішній командуючий військами Ленінградського військового округу генерал армії М. Казаков — у минулому військком 10-го полку Червоного козацтва.

У січні 1964 року виконком Ленінградської міської Ради депутатів трудящих присвоїв двом вулицям Кіровського району нові імена: Червоного козацтва і Віталія Примакова».

Ім'я Червоного козацтва — це й ім'я бойового комісара його 1-го полку, путіловського робітника Івана Івановича Куликова, який ішов у бій за справу трудящих

і віддав життя заради непорушних законів бойового братерства.

За півстоліття стерлися в пам'яті поколінь імена багатьох командирів і комісарів полків, дивізій, комапдуючих і членів Реввійськрад армій і навіть фронтів, але їх пині вже безіменні діяння увійшли в історію як іменний подвиг усього народу, як доблесть усієї партії більшовиків.

Так скиньмо ж шапки, свято пам'ятаючи про тих, хто віддав своє життя заради великої перемоги радянського народу, заради щастя і торжества мільйонів.

РУДИЙ КОНСУЛ

Ще в прикордонних губерніях дзвеніли клинки й гриміли постріли громадянської війни, коли Івана Кулика послали за кордон представляти молоду Радянську Республіку.

Туди, за океан, уперше потрапив він ще юнаком до революції у пошуках шматка хліба.

За світлу чуприну, яка відливала золотом, у колі близьких друзів в очі, а поза цим колом — поза очі Івана Юліановича незлобиво, можна сказати, навіть ласкаво називали рудим консулом.

Дипломат-самоук не ображався. Навпаки — відповіддю на панібратський епітет була щира, напівніякова, напівлукава посмішка на доброму, інтелігентному і не завжди безхмарному обличчі...

Природа створила людину борцем. На одвічний двобій штовхає все живе саме життя. Лише люди пересічні борються тільки за своє існування. Справжній же громадянин не може миритися з неправдою, нерівністю, неволею. Він повстає проти чванства, бундючності, панства, рвацтва, хабарництва, проти невиправданих привілеїв, догідливості й обожнювання собі подібних. Справжня людина бореться за істину й добро, проти темряви й неучтва.

Є борці передового і є борці другого ешелонів. Друго-му ешелону не легше, ніж першому, а іноді й важче. Є сили, призначені закріпити перемогу, а є аванпости, які приймають на себе перший вогонь.

Людина, про яку далі піде мова, не мислила собі життя поза цими аванпостами. Байдуже, чи боролася вона в лавах американського робітничого класу як рядовий трудівник, чи з'являлася в гущі обдурених гайдамаків, щоб полум'яним робітничим словом кликати їх на шлях істини. Чи вела свій червоногвардійський загін проти кайзерівських клинків, чи переступила як діяч Галревкому Збруч — цю межу, що розділяла два світи. Чи сиділа в лігві буржуазії як войовничий консул першої в світі Радянської Республіки, чи перебувала на чолі письменників України, її мужніх солдатів пера.

Одного з літніх днів далекого 1921 року прискакав до нас від комбрига Багнюка з Уланова гонець. Він передав розпорядження негайно вивести в поле наш сьомий полк, головний полк Чернігівської дивізії. Такі розпорядження не були для нас на той час несподіванкою.

Цього разу з комбригом Багнюком і його замполітом Карпезо завітали до нас начальник дивізії Шмідт, сам Примаков з комісаром корпусу Мінцем і в штатському одязі невеликого зросту вершник.

По рудуватих вусах і борідці клинцем, по українській сорочці з вишитою манишкою, по картузові-шестиклинцеві неважко було впізнати цього товариша. Івана Юліановича Кулика в Червоному козацтві поважали всі. Його ім'я викликало в пам'яті грізні грудневі дні 1917 року. Іван Кулик потім згадував: «Взагалі, цікавий то був час. У Харкові діяв Радянський уряд, а поруч іще існували органи дрібнобуржуазної Центральної ради, виходила шовіністична газета і навіть стояли збройні військові частини Ради».

Гарнізон був строкатий. Одні бойові одиниці підтримували більшовиків, інші — настроєні пропетлюрівськи.

Але то був випадок, коли не виправдала себе знаменита наполеонівська формула про те, що останнє слово належить великим батальйонам. У великій політиці трапляються такі моменти, коли справа вирішується не гострим багнетом, а влучним словом. Тим більше в такий складний час, коли серця людей палять одночасно правда й брехня.

В ту важку пору для пропагандистської роботи серед гайдамаків партія зупинила свій вибір на двох молодих бійцях. Молодих роками, а не життєвим досвідом. Віталій Примаков уже одвідав на той час царського заслання, а Іван Кулик — далекої еміграції. Двадцятирічний Примаков уже встиг побувати й на II з'їзді Рад, послухати там Леніна, штурмувати Зимовий і відзначитися в боях з красновцями.

На Москалівці, куди лежала дорога цим пропагандистам більшовицьких ідей, підняті вночі гайдамаки одного з батальйонів миттю розібрали піраміди зі зброєю. І бувають такі моменти, коли оратор повинен узяти на себе місію воєначальника. Бойова одиниця не терпить двовладдя. Йї потрібен єдиноначальник. Таким у ту мить став Примаков.

«Сам Віталій не занепадав духом, — писав Кулик. — Він підбадьорював солдатів, і вони повірили йому. І вже бачили в ньому начальника... Засірів світанок. 2-го полку Центральної ради вже не було. Зате по місту марширував сформований з його солдатів Перший курінь Червоного козацтва».

Багато хто з наших товаришів пам'ятав Івана Кулика і в ролі воїна. Це коли він разом з іншими активістами молодію Радянської України взявся за організацію відсічі кайзерівським залізним полчищам, яким шлях до Дніпра прокладали нещодавно вигнані з України петлюрівські отамани.

Загартований загін Кулика своєю і ворожою кров'ю позначив тяжкий шлях відступу від Києва до таганрозь-

ких степів. Не раз вів своїх червоногвардійців у запеклі атаки проти вимуштруваних баварських кірасирів і пруських гренадерів Кулик — невтомний боець аванпостів. І не дивно, що так тепло зустріли його тоді на сальницьких полях.

Начальство разом з гостем спостерігало прямо з коней за навчанням, за перелаштуваннями й атаками, які закінчилися церемоніальним маршем полку. Піднята тисячами копит густа пилюга забивала дихання, та це анітрохи не послаблювало інтересу гостя до незвичайного видовища.

Кожному бійцеві було цікаво якнайближче побачити того, хто чотири роки тому разом з Примаковим безстрашно проник у гайдамацькі казарми, у вороже лігво.

Наші люди старалися вразити гостя тонкощами козацького мистецтва. Від околиць Сальниць до самісінького горизонту, по скошених, на той час ще односібних полях розліталися лінійні сотні, заповнюючи своїми розімкнутими лавами всю територію. За ними помахом клинка полк, ця досить помітна для противника мішень, вмиль щезав. Вершники, не злізаючи з сідел, спритно клали своїх коней і самі з гвинтівками біля плеча прилаштовувалися для стрільби лежачи. Й знову за помахом клинка все оживало, зводилося на ноги і за командою групувалося у взводи й сотні, щоб компактною або розімкнутою масою з криком «ура» або ж з козацьким свистом навалитися на «ворога».

Після висловленої Примаковим подяки надали слово Кулику. Ось тут-то він і проявив себе як вправний оратор. Він розповів нашим людям, серед яких було багато ветеранів, а ще більше молодих козаків, про ті важкі хвилини в дворі гайдамацьких казарм. Згадав він і нелегкі дні відступу навесні 1918 року. Тоді вони з Примаковим вели червоногвардійські загони на штурм Бахмача, зайнятого вже німецькими окупантами та гайдамаками. І багато захоплюючого було в його оповіді про визволь-

ний похід 1920 року в Галичину. Повідав він, як в останню хвилину Галицький ревком був врятований червоними козаками, що перегнули Тютюннику шлях на Тернопіль.

Тоді, на останньому засіданні Галревкому, Затопський вичитував деяким товаришам за те, що прогавили Тютюнника, хоч на вивісці їх установи були намальовані вуха й око з суворим попередженням: «Око бачить, вуха чує!»

Кулик, який прибув із столиці, добре знав ситуацію. На Волзі лютував голод, сильний недорід вразив південь України. Ворог це враховував. Оратор ніби на подяку за чудове, як він сказав, видовище кінного навчання не поспував на добру промову.

«Що ще зовсім недавно було тут, на Поділлі? Сім років його топтав то чобіт царського солдата, то підкований каблук кайзерівського піхотинця, то французький черевик пілсудчика, то юхтовий чобіт гайдамака. А тепер, цього першого за сім років відносно тихого літа, селянин підняв тин, що був повалився, заново вкрив соломою дах, не приховуючись, обмолотив багатий урожай...»

Кулик знав, що основу полку становили хлібороби — внуки й сини хліборобів. Заговорив він про новину тих днів — продподаток.

«Починаючи з цього року, наша держава братиме податок тільки суворо за нормами. Але декому за Збручем повні селянські засіки давно вже не дають спокою. І чим багатший у нас урожай, тим чорніші ті заміри. В готелях Львова і Тернополя петлюрівські генерали підраховують свої останні злоті. А їх воїнство голодує в обнесених дротом «готелях» пана Пілсудського. Для найманців панські цейхгаузи були відкриті широко, але не для нахлібників. Тепер багатим подільським урожаєм пани воеводи і пани отамани підмапоють рядових вояків. Обіцяють легку перемогу...»

Кулик кликав нас до пильності. До постійної бойової готовності. І саме 7-му полку довелося через чотири

місяці зіткнутися на полях Поділля з прийшлою з Польщі бандою полковника Палія-Сидорянського.

Під час того позапланового огляду сталася подія, яка мало не переросла в надзвичайну. Після показу навчання козацької лави, зв'язаного з покладанням коней, Примаков дав команду полку пройти мимо нього на галопі у взводній колоні.

Зберігаючи стрій і рівняння, промчали повз командира корпусу та наших славних гостей дві шабельні сотні, шістнадцять бойових тачанок кулеметної сотні, потім третя і четверта шабельні сотні. Замикала колону п'ята сотня (ескадрон). Сотник підніс оголений клинок для салюту, і тут сталося страшне. На повному галопі рослий дончак спіткнувся і вмить зарився головою в стерню.

Для кавалериста випасти з сідла — це ганьба. Пляма на його службовій репутації. А от упасти на землю разом із своїм конем, не розтискуючи шенкелів, — це нещастя, але не ганьба.

Якби це сталося на навчаннях старої армії, тим більше на царських оглядах під Дудергофом, залишилося б від невдахи і його дончака мокре місце. Бо кіннота тоді дотримувалася девізу: «Порыв не терпит перерыва». Що вимагалось на війні, того добивалися і в мирний час. До того ж несподівано відкривалася вакансія для першого кандидата в ескадронні...

Ось-ось усі вісім ліній, що мчать у галопі, розтопчуть копитами свого сотника. Це здавалося неминучим. Кулик на мить навіть затулив очі рукою.

Але... командир головного взводу, що мчав у десяти метрах за ескадронним, миттю зреагував на складну ситуацію. На всьому скаку осадив біг коня. Обернувся і засигналював клинком: «Повзводно ліворуч кругом!» Обігнувши на кар'єрі колону, повів її назад, потім знову повернув і, піднявши в галоп, у повному порядку, ніби нічого й не сталося, продовжував виконувати попередню коман-

ду Примакова. А за цей час сотник і кінь встигли скочити на ноги і зайняти своє статутне місце.

Треба було бачити, якою радістю засяяли повеселілі очі гостя! Всі тоді полегшено зітхнули. Командир корпусу оголосив подяку винахідливому командирові взводу — першому кандидату на пост сотника.

...Про дипломатичний талант рудого консула найкраще можна судити з його досить цікавих і повчальних нотаток. А політичне обдарування Кулика найяскравіше проявилось, коли за волею партії він очолив Спілку письменників України.

Спілка має у своїй основі співтовариство людей, на-тхнених єдиною метою, спільними завданнями, близькою всім ідеологією.

Спілка письменників України, очолювана Куликом, Микитенком і Кириленком, тільки-но увібрала в себе все найкраще, що роками росло й виховувалося в багатьох літературних організаціях республіки. Спілка об'єднала всіх однодумців у їх прагненні послужити вірою і правдою трудовому народові. Проте літературне небо не завжди було безхмарне.

Партія закликала до консолідації творчих сил країни. Бо всім було ясно, що безпринципні суперечки та безконечні чвари між працівниками пера призводять лише до безцільного витрачання творчої енергії. Але Кулик не підтримував тих, хто консолідацію розумів як мир, та спокій, та божу благодать. Мир та спокій унизу, божу благодать — угорі...

Кімнати Спілки письменників у ті часи нагадували справжній мурашник, особливо в другій половині дня. Сходилися прозаїки і поети, критики й драматурги. Обмінювалися новинами, думками, сперечалися. Вели палкі, але плідотворні дискусії. Словесний бій в одній групі нерідко привертав до себе загальну увагу. І письменників нестримно вабило в свою штаб-квартиру на Каплунівській, 4. Не чекали ні запрошень, ні телефонних дзвінків.

Відомо, що найбільше сповнені тривоогою за майбутне ті, хто тільки вступає в життя. Тут і тривоги за власні долі, і за майбутнє народу. Велику увагу Кулик приділяв літературній молоді. Вирішив потурбуватися і про долю рукопису письменника Гро Вакара. Повість Вакара про іноземний легіон — цю африканську преторіанську гвардію Франції, яку комплектували з покидьків, авантюристів, пасинків долі всієї земної кулі, не зустріла теплого прийому.

Кулик, ознайомившись з рецензіями «знавців», дійшов висновку, що їх відгуки були наслідком незнання питання. Я ж зі своїм обмеженим літературним досвідом не міг міркувати про художні якості поданого Вакаром твору. Але Кулик попросив мене оцінити твір очима і міркою більшовика і військової людини.

Тут же, сидячи на широкій тахті в господаря, я нашвидкуруч ознайомився з багатослівними рецензіями на рукопис Вакара. Їх зібралося багато. Відомо: чим більше таких відгуків, тим менше в книги шансів побачити світ. Чого там тільки не було! І навіть жалкування, чому Вакар не Фурманов, і чому не Серафимович, і чому не Фадєєв.

А наш керівник, який добре знав і літературу, і людей, правильно сказав, що є речі, про які треба судити не емоціями, а розумом. І повість Вакара заслуговує того, хоч вона й зображує чужий і ворожий нам світ. Дуже важливо, з яких позицій автор його змальовує.

Література, як я зрозумів з висловлювань Кулика, — це не плід зусиль надлюдини, не справа рук якихось уявних улюбленців уявних муз. Письменницьке перо, як і козацький клинок, не визнає ніяких фокусів. Лише в умілих і працелюбних руках воно дає потрібний результат.

Ніяке славослів'я не може замінити обдарування і старанності.

В армійській операції жоден рід військ самостійно не може досягти успіху. Так само не може бути літератури,

яку б представляв лише один жанр. І в ній кожен трудівник пера працює відповідно до дарованої йому «іскри божої».

— І в тому сила радянської літератури,— сказав Кулик,— що ми збагачуємо і доповнюємо один одного. Фурманов — це, зрозуміло, шедевр. І того, що написав він, не напише Вакар. Але те, що розповів нам досить цікаво Вакар, не розкажуть нам ні Фурманов, ні Серафимович, ні Фадєєв.

Ті рецензії різали Вакара і його твір без ножа. І Кулик не погоджувався з ними. Рецензенти вимірювали твір, який їх приголомшив, старими мірками. Однак зроблена «не за правилами» річ дуже часто діє, живе, перемагає, знаходить читача.

Та дружня й тепла бесіда з нашим уважним і вдумливим керівником надовго лишилася в пам'яті. Не лише як спогад про душевні глибини цієї прекрасної людини, але і як найвивірениший компас для орієнтування на досить складному літературному полі бою.

Керівництву доводилося бути на сторожі: одних переконувати, іншим нагадувати про їхню громадянську й письменницьку відповідальність, третіх делікатно закликати до порядку. Одному поету все ввижалися чийсь лихі заміри. Кулик, який дорожив усіма поетами, якось сказав:

— Пам'ятаєте огляд під Сальницями? Страшно на повному галопі зірватися з копитків. І я все думаю про того метикуватого взводного, який запобіг катастрофі. Це я і ніхто інший повинен був скомандувати: «Повзводно ліворуч кругом!» і відвернути грозу. Але згодом він цю команду й подав...

Мистецтвом творчого організатора прекрасно володів воїн і дипломат, поет і справжній комуніст, невгамовний рудий консул Іван Юліанович Кулик, вірний друг і бойовий соратник Примакова. Той, хто разом з «Печенегом» безстрашно пішов у вороже лігво, щоб не силою вогню і

погрозами, а лише вогнем правдивого ленінського слова відірвати від гайдамацтва його найкращий курінь і разом з ним розтроцяти чорне гніздо самостійників. Людина з щирою, напівніяковою, напівлукавою усмішкою на доброму, витонченому і не завжди безхмарному обличчі...

ВЕСНА КРАСНА НАСТАЄ...

З незажилою ще раною боєць залишив ненависні йому стіни корпусного госпіталю. Але з лікарень ідуть, як правило, вдень, маючи на руках формену документацію і в речовому мішку провіант на дорогу. Він же пішов удосвіта, крадькома.

З шинелькою, що наскрізь пропахла дезинфекційною сіркою, питання вирішилося просто. Ходячих кликали в двір розвантажувати продукти для харчоблоку. Хитрий взводний зумів майстерно розповісти кастилянші доречну басчку і напередодні не здав у каптерку шинель. Ось тільки шевелюра... Нещадно зрубаний у перший же госпітальний день чуб ніхто не міг йому повернути.

Розлучився грізний рубака з «Мурами» — перетвореним у здравницю старовинним пристановищем для католицьких монахів — не тому, що їх двометрові монастирські стіни наскрізь пропахли карболкою та йодом. Не тому, що сувора зима 1921—1922 років з її лютими морозами і сніговими буранами залишилася позаду, нагадуючи про себе чавунною «буржуйкою» посеред палати. І не тому, що кризь напіврозчинені вікна в душне приміщення вривалися ще слабкі, але запаморочливі безрезневі аромати Літинщини. Хоча, навіюючи думки про одну добру душу, паморочили голову й вони. «Весна красна настає, у солдата серце мре...»

Чутка, що дійшла в «Мури» «з волі», як ніяка досі подія, стривожила пораненого бійця. Не давала спокою ні вдень ні вночі. Не лише приписані до госпітальних ліжок

бійці, але й увесь штатний персонал з вуст в уста передавав новину — Ленін збирається в Геную...

Після вечері й вечірньої повірки, коли, за звичкою, ходячі липли до «буржуйки», вражений новиною взводний висловлював особливу, «персональну» думку. Але чим могли йому пособити всі ці порізані скальпелями і суцільно оббинтовані товариші, що пересувалися з допомогою милиць і палиць? Усі ці відважні кіннотники, які своїми грудьми перетнули шлях тисячній банді полковника Палія-Сидорянського, що нагло увірвалася з панської Польщі?..

Не був порожній корпусний госпіталь — перемоги даються нелегко... 1920 рік — рік закінчення громадянської війни — начебто лишився далеко позаду. Йшла весна 1922 року, а от трапляється. Та й сам він, Богуслав Громада, вцілівши в кривавій сутичці з Палієм, дивом урятувався зовсім недавно в іншому гарячому ділі. Це сталося, коли все Поділля, яке зняло в той важкий для всієї країни рік багатий урожай, гучно відзначало свій успіх.

В ту пору дебати навколо Генуезької конференції були в центрі загальної уваги. Багато хто вважав: Леніну треба поїхати туди неодмінно, тільки він зуміє перехитрувати акул капіталізму, не продешевити, добитися миру, позик — усього, чого так гостро потребувала виснажена війнами молода Радянська республіка.

Навіть сусід по ліжку Іван Запорожець, учорашній солдат російського експедиційного корпусу, який побував у рудниках Алжіру за те, що не хотів битися за чужу справу на полях Франції, твердо був переконаний, що без Леніна «обмахорять там нашого брата з голови до ніг, бо є у них закон життя: не обдуриш — не продаси. Їхні голвні козири — шахрайство й обман...»

А ось молоденький взводний Богуслав Громада, м'який і перем'ятий життям, жорстокою долею, її сюрприза-

ми і капризами, думав інакше. Недарма всі політруки, скільки б їх не змінювалося в його шабельній сотні, доручали йому делікатну справу — читання газет. І питання ж не в самому читанні, а в умінні роз'яснити, або, як тепер кажуть, — прокоментувати друковане слово. А найголовніше — вміти прищпорити любителів підкидати питанячка «з тютюнцем».

За це його і прозвали «наркомвзвод»...

До голосу взводного прислухалися. Не жарт: з п'ятнадцяти років на «посаді» коногона і камеронщика облазити всі підземні лабіринти Кадіївки, в сімнадцять — з червоними козаками пройти через багато рейдів, у вісімнадцять — штурмувати з ними і з латишами Перекоп, у дев'ятнадцять — дістатися зі своєю бравою сотнею до самих Карпат, а в двадцять під Сквирою зрубати з коня махновського головоріза Редьку.

У Богуслава Громади був власний погляд на особу Леніна. І не те, щоб він висловлював його всім підряд, а до слова — будь ласка. А недругів тоді не бракувало. І не лише за кордонами нашої країни.

Якось один уїдливий дідок, пригощаючи взводного міцним медком, «завів шарманку»:

— Дивись, хлопче, ти весь зрізаний, подзьобаний кулями. Скільки води ти перевів, скільки з тебе, видать, витекло крові. А для кого? Партійні, відома річ, з портфелями ходять, у галіхве і френчиках шикують, на ресорних бричках їздять, а вас, молокососів, підсовують під шрапнель, під бопби...

— А далі... Що далі? Викладай свою псалтир, свою програму, бджоляний апостоле...

— А далі якраз і скажу про бджілок, про тих мудрих божих тварей... Куди людині до них! Наш брат півжиття воює, а якщо вціліє, то ще чверть життя пиячить і лише чверть — працює. А та серйозна твар трудиться всі свої дні наскрізь. А ти, в'юнош, вбиваєш людей, можуть прикінчити й тебе. Дуже навіть просто. Лишайся при мені...

Можеш з конячиною і навіть амуніцією. Пригрію. А медок! Буде і ласкавий, буде й сердитий. Градусів до півста. Можемо тебе й оженити. Видав, повен двір у мене дівок. І яких! На меду вирощених... Не дивися, що бджілки — дрібна твар, у кожної по дві пари челюстей. Мандибули...

— А я скажу так,— незворушно відповідав Богу-слав.— Безперечно, я потрібен нашим товаришам партійним. Але ще більше вони потрібні мені. Ти ось ріс на широкому просторі, дихав квітковим духом, споживав горбушку з чистої крупчатки, а мене чортова доля кидала вгору і вниз, вподовж і впоперек. І я був іще зовсім дрібною твар'ю, коли вона мене загнала глибоко під землю. В коногони. Був я там останнім серед останніх. А хто мене зробив людиною? Партійні! Не було б їх, то й ти не маршував би на мене свій царський мед... Френчі, галіхве, портфелі, ресорні брички! Так я сам ношу галіфе. І не по святках, а в будні. Та ще й з лампасами. Хай не генеральськими, а лампасами. Що ж до тих дебелих дівок, то бажаю їм міцних женихів, а в мене на черзі дня цього питання ще нема. Ранувато. Треба кінчати з контрою...

І ще додав він тому в'їдливому дідку:

— Ось, татусю дорогий, вважаю, що пасічники — це божі угодники, тому що вникли у повадки і мову бджіл. А можна зрозуміти так: ти, старий, більше нахапався звичок і мови в ос... І всю твою осину вертикуляцію я бачу наскрізь... Солодко ти співаєш, діду Черноморе, і клюнути на твої вертикуляції здатен тільки дурень... Я ж дещо кумекаю. Кумекаю, що в тебе проти нашої ліпії повна пащека злості — не проковтнути й не виплюнути... Якось наш Примак сказав про тих, що примазалися,— значить, вони хочуть своїми партквитками добитися того, чого не добилися їх дружки з чорними шликами. Додам: а ти — ось цим духмяним медом. Але запам'ятай, бджоляний божок: більшовики — це не лебідь, рак та щука.

В нас один за всіх, усі за одного... І запам'ятай: пускаеш пару — чекай контрпару. Значить — биті твої козири!'

Рішуче відсунувши посудину, з якої було б чесно пригощатися і командирові корпусу, а не тільки взводному, відрубав:

— А тому хай навколо твоєї півкварти павуки розкинуть тенета, а я до неї більше не доторкнусь...

І тепер, ідучи з туго перев'язаною шиєю сонними ще вулицями древньої Вінниці, взводний згадав, як недавно в Багринівцях бандити Гальчевського налетіли з засідки. Трьох козаків — вони конвоювали хлібну валку для голодуючих Поволжя — ті продажні шкури зарубали, а його, старшого, міцно зв'язаного, дали для «першої практики» юнцеві. В того малолітки, на щастя, шашка була тупою і рука в'ялою. Рубонув по шиї — а тут приспіла виручка з Літина. Ну, убили б його бандюги... Так у взводі лишилося чимало бійців. Жив ще загартований у боях і рубках, гримів на всю Україну корпус Червоного козацтва. Тож жива і Країна Рад.

А тут Ленін... Що ж, задарма проліті штреки крові, навалені терикони жертв? Без ленінської мудрості труднувато буде народові. Факт! Отже, висновок один — рватися Леніну в ту чортову Геную однаково, що летіти вниз головою в шахтний ствол.

Що можна чекати від покалічених друзів по палаті? Інша справа — хлопці його взводу і всієї першої сотні, головної шабельної сотні полку. А до них — рукою подати: Літин. Ось тільки розкисла дорога. Весна! Що ж, не знайде він біля корпусних складів знайомих фурманщиків, відмахає й пішки під голим поки що віттям потужних лип старовинного катерининського тракту. Аби не наразитися на бандюг. Хоча вдень вони відсипаються в своїх темних лігвах.

Щоправда, можна було поткнутися в Сади, в штаб корпусу, а то й до самого Примака. Це навіть дуже просто. Комкор любить побесідувати з лінійним бійцем. Мож-

на йому сказати напрямки свою думку про Геную... Так то ж буде одноосібне поняття. А треба, щоб уся козацька артіль зібралася на термінову раду... Висловилася б відверто і чесно. Тоді, можливо, і порахуються з нею. Може, всезагальна тривога докотиться до самого Володимира Ілліча. А що пішов свавільно з госпіталю, то не всякого дезертира карають. Кого й милують...

Один хвацький відділком, слухаючи напористі слова Громади, переконував його ще в госпіталі:

— Там і без тебе розміркують, що до чого. Там голови не те, що наші з тобою. Теж мені вищукався політик! В ескадронному масштабі. Поменше мегушись. Наразишся. І вийде в тебе перебір. Чого нема — не побачиш, а що є — втратиш.

Подорожній, з трудом витягаючи ноги з глиняного місива, не переставав подумки дискутувати з тими розумниками. І тоді він відповів «мудрому» відділкому: «А пам'ятаєш, що нам казав Примак? Коли зайшов у нашу палату. Коли приносив нам нагороди за Палія. Він сказав: війна, щоправда, явище бридке, але боротьба, товариші, прекрасна. І наш комкор вважає: коли вже в тебе є своя думка, повинен ти за неї боротися. До повної перемоги».

Чим упевненішими були його думки, тим легше давалася нелегка дорога. «Є ж, — розмірковував він сам собі, — такі герої. Пономарі, балабонщики, штатні оратори, як їх називають. Що не промова — то вибух динаміту. В пух і в прах розвінчують лорда Керзона — підступну гідру імперіалізму, президента Пуанкаре, а також полкового начбіба, який не дав вчасно книжку «Читець-декламатор». Але їх вогонь ніколи не був спрямований на взводного — той, як не кажи, може дати наряд поза чергою. Скаржся! Піди доведи, що за справедливу критику! Обходять вони своїм гострим язиком і сотенного каштера. Ніхто, крім нього, не вирішує — дати чи не дати нову пару онуч. От вони й розмірковують: чого нема — й не

матимеш, що є — втратиш. А ось був політрук на польському фронті. Непоказний на зріст, зате язичок... Він, Громада, давно вже помітив — політики з кайлової й обушкової братії більше здатні брати натиском, ділом, а ось ті, цехові, що вирости біля верстатів на поверхні, ті більше майстри по словесній частині. Той політрук, токар з Луганська, говорив козакам: «Запам'ятайте, хлопці, зерно любить м'який ґрунт, а неправда обожноє тверду мовчанку. На те вам Адам передав язика, щоб ви ним користувалися. Але й слово на слово не схоже. Одне слово лікує, інше — калічить...»

Зовсім недавно, це було в Літині, бесідував з ним сам Примаков. Коли привезли його, взводного Громаду, з порубаною шиєю. Сказав йому тоді комкор:

— Духом, хлопче, не занепадай, кріпись. Вмить домчи-мо з тобою до Вінниці. На моїй машині. А там наші фокусники в «Мурах» не те що шиї зцілюють, а зрубані голови ставлять на місце... Особливо один з них — жилавий дід із земських лікарів. У нього слівце є підходяще для нашого брата, якщо потрапиш до його міцних рук: «Запам'ятай, хлопче, говорить він, у нас тут лікують і вогнем і мечем...» Той дід Лебедєв хоч і в літах, та й чималих, але операційним мечем джигітує як слід... В тебе ж суцзя дурничка. Заштопають».

У збудженій голові взводного наполегливо билося: «Ленін ні в якому разі не повинен їхати в Геную. Там, за кордоном, його вже ганяли з міста в місто, з країни в країну. Це поки він лише проповідував. А що буде тепер, коли він витурив з Росії буржуїв і поміщиків, відібрав у французів і англійців рудники й шахти? А без Леніна... Знову його, раба божого Богуслава, заженуть у підземелля копати чорне золото для хазяїв. Знову нагрянуть різні денікіни, петлюри... Хто мені дасть товаришів, щоб з ними боротися?»

А ось і тракт. Як слід пригріло весняне сонечко. Подорожній відчув, як засмоктало всередині. Відомо, що з гос-

пітального харчу не вмреш, але й не загарцюєш. А те, що притягла з Борок його Добра Душа, вміть ліквідувала вся палата. Інакше не можна...

Звернув з битого шляху ліворуч, у село. Кишені були порожні. Він стягнув з себе спідню сорочку...

Підкріпившись, взводний почимчикував далі. Чим менше лишалося до Літина, тим тривожніше стискувалося серце. Знав: у штабі полку досить суворий ад'ютант, права рука командира, сам з колишніх волзьких бурлаків, спитає документи — направлення, продатестат. Ну й що? Дадуть три доби кордегардії? Хай! А все одно Леніну туди не можна...

Незабаром стали траплятися селянські й полкові підводи, що ледь повзли по грузькій дорозі на Вінницю. Знайомий каптер, помахавши пужалном, крикнув:

— Де ж твій вороний чуб, товаришу Громада? Хто його тобі здрючив? Чи пропив у вінницьких шинкарок?

— Потрапив би ти, — відповів йому Богуслав, — у ту гарячу цирюльню, де разом з шерстю зносять і голову... Я ж тільки чубом поплатився.

...Ось і Літин. Неп зустрів стомленого і впрілого від важкої ходи подорожнього на самій околиці. Розіклавши прямо на дорозі свій ходовий товар — з десяток коробок сірників «спочатку вонь, за тим — вогонь», дві-три пачки махорки, кілька катушок ниток, з кіло пряників, — нудилися в чеканні покупців спритні комерсанти.

В штабі полку, як того й слід було сподіватися, втікача не привітали словами захоплення. Навпаки. Але він спокійно заперечував волзькому бурлакові:

— Чого все на мене гупаєте, товаришу полковий ад'ютант? У «Мурах» не доликували, то доликуйте на гауптвахті. Кидати бійців на губу не велика премудрість. Стало б вам важче саджати, навчилися б спритніше нами командувати... А все одно, — з викликом навів Богуслав нещодавно вигадану кимось примовку: — Менше взводу не да-

дуть, далі Кушки не пошлють. Як був Громада нарком-взводу, так ним і залишиться.

Перекипівши, штабники все ж відвели і взводному один параграф у добовому наказі. Головне для бійця — потрапити на котлове довољство. А там...

Лінійна, або ж шабельна сотня Громади, стояла тут же в Літині. Його зустріли, правда, без музики, але дуже приязно. Зразу ж веліли перевірити зброю взводу — чекали інспекцією з дивізії. Сотник не став навіть докучати розпитуваннями. Коли вже людина притопала на своїх із самої Вінниці — значить, здорова. А що шия в бинтах, так до весілля заживе. Траплялося й не таке...

Бійці потяглися до взводного двору. Хіба ж це жарт — повернулося своє, найближче начальство. І не те, що з госпіталю, а, можна сказати, — з того світу. Мабуть, привезло з Вінниці лантух новин. Адже поруч з госпіталем і штаб корпусу.

Взводний тривожним поглядом оглянув підлеглих. За шість тижнів нічого не змінилося. Всі на місцях. За винятком, певна річ, добового наряду. І заспівувач Чобіт з-під Лубен, і відділком Веселуха з самої Горлівки, і Іванчук з хутора Преображенка, який бив без промаху із свого трофейного «льюіса», і боєць Гмизя з Журавного, і лінійний козак Градобоев з Фатежа. Якщо уважно придивитися до людей взводу, сотні, а особливо полку, можна писати історію і географію всіх славних походів примаковського кішного війська.

Досвідчений пропагандист Богуслав одразу ж визначив, що про Генуезьку конференцію, яка повинна відкритися через якихось десять днів, знали всі. Навіть вайлуватий козак Жменя із Славути, який ходив на курси помічників лікпома і не мав особливого інтересу до міжнародних питань. З пайковою махоркою ще могли бути перебої, але не з друкованим словом. «Правда», «Беднота», «Червоний козак» доставлялися регулярно.

Посадивши людей на призьбі, запорошивши всім

більш ніж щедро кременчуцького вергуну і сам пускаючи густий дим з рота й ніздрів, командир взводу розповів для початку те, що чув біля палатної буржуйки від кулеметника Івана Запорожця, пораненого минулого року в ту саму руку, яка всадила кулю в отамана Палія. Виявляється, цар погнав у Францію цілу дивізію своєї гвардії. Але ті гвардійці, серед яких був і Запорожець, тільки-но почалась революція, сказали «Стоп!». А головний французький генерал Фош нацькував на гвардійців арапів, лупив по бараках з гармат, морив людей голодом. А вони ні в яку... Той Іван, посланий царем разом з гвардією у Францію, набідувався там...

— Так ось, братва, питаю вас,— по-батьківськи переконував товаришів своїх Громада,— як можна вірити буржуйству? В себе вдома, й то не вберегли, не схопили за руки есерку. А що там на чужині! Багато в нас Леніних? Перемоги перемогами, а вухо тримай сторчма. Сволоти не бракує: своєї, закордонної. А що ми без Леніна? Не думайте, хлопці, що я на цьому хочу робити якісь моменти. А нехай кожен окремо і потім уся наша громада разом висловиться. Так! Скаже своє залізне слово...

І тут пішло. Перебиваючи один одного, козаки брали слово по черзі і впереміш. Про те, що разом з наркомом закордонних справ Чичеріним в Геную начебто поїде Ленін, вони почули вперше від взводного. Всі в один голос загудили: «Ні, ні і ні!» Громада, перепустивши через свій взвод за три роки велику кількість людей, в усіх у них виховав синівську любов до вождя революції. А в складних обставинах збирав товариство й говорив: «Хлопці, давайте порадимось з Леніним». І вже після тої ради вимагав від своєї одиниці в цілому і від кожного окремо беззаперечного послуху і крутої дисципліни.

І ось що там, на околиці Літина, говорили, те й поставили. І заспівувач Чобіт, і відділком Веселуха, і кулеметник Іванчук, і козак Гмизя, і лінійний боєць Градобоев, і навіть вайлуватий Жменя.

Ухвалили передати думку взводу сотнику, своєму політруку і самому комісарові полку. І тут же взводний дав усім людям звільнення до самого відбою. Хай ідуть по всіх дворах, де розквартировані інші взводи й інші сотні,— а для цього треба вже податися в Борки, Вонячип, Селище, Літинські хутори,— хай калатають у всі дзвони, б'ють в усі барабани. Хай термосять козацьку братву й піднімають її на залізне слово...

І сам взводний не поліз на сінник. А хотілося...

Та найбільше хотілося йому в Борки, до Доброї Душі. Старшина сотні, старий дружок по шахтних закапелках, радив відкласти поїздку на завтра. А він заперечив: «Літний двічі робить, скупий тричі платить. А я такий: задумав — зробив».

Верхи на своєму Барсучку — це не те, що топати пішки розкислою стежиною тим же катеришинським трактом,— взявши відпустку в сотника, подався він у Летиців, у сусідній полк. Не було там у Громади дружків. Але варто запитати: «А хто тут з шахтарського краю?» — і відразу ж відгукнеться не один десяток бойової братви. Чи то буде в першому, п'ятому або ж у тому, що замикає, в дванадцятому полку червоних козаків.

На доброму коні, та по хорошому пляху, та при гарному настрої легко й радісно приходять у голову різні думки. А Громада думав лише про одне. Згадав замітки різні, прочитані тільки вчора в харківських газетах. Школа червоних старшин запропонувала Леніну не їхати в Геную, бо вона не може довірити свого вождя старому, гнилому капіталістичному світові. Проводилася там і така думка — Ленін може виїхати за кордон лише на світовий з'їзд Рад...

Барсучок раз у раз пирхав. Ледь стримуючи застоюного без вершника коня, Громада подумав: «Якщо вже мій дончак розпирхався — бути дощу».

Так і сталося. Насупилася далина, загриміло над головою, і відразу ж уперіщив дощ. Та ще й який! Мало

того — на повороті біля Дяковецького дубняка засліпила очі блискавка. І вслід ударив грім такої жахливої сили, що бувалий у бувальцях бойовий кінь взводного, як він потім розповідав товаришам, упав з ходу на коліпа.

Пізніше вершник не міг зрозуміти, як це сталося. З автоматичністю, з якою стрілець, вражаючи ціль, тисне на спуск затвора, його права рука метнулася було до лоба...

Так бувало і в юні роки, коли з далеких штолень долинав тріск ненадійної рудостійки і глухий шум підземних обвалів.

Добре, що вершник міцно тримався в сідлі. А то зсувся вже було всім промоклим до кісток корпусом на стрижену гриву коня. Від різкого поштовху занила рана на шиї. А гроза не вгамовувалася. Спалах — удар, удар — спалах. Збуджений дончак сахався з боку в бік, стриг вухами. А взводний, міцніше затиснувши в руках слизьке повіддя і повернувши мокро обличчя до розбурханих небес, закричав тим же гучним голосом, яким комап-дують досвідчені сотники на полкових кінних ученнях:

— Метушись, метушись там хутчіш... Нашого брата страхали і не такими вертикуляціями. Можеш там, товаришу Ілля Пророков, роз'їжджати по небесних трактах на своїй вогненній бойовій тачанці, жбурлятися блискавками і тріщати на все Поділля громами, а все одно буде по-нашому.

Незабаром вигулькнув у суцільному дощовому потоці й Летичів.

Минуло трохи більше двох днів. З Літина комісар полку дзвонив у Вінницю комісарові корпусу. Повідомив про загальне збудження серед козаків. Воно передавалося й місцевим жителям.

А через день комісар полку в Літині почув у трубці захоплений голос з Вінниці — та «інфлюенція», виявляється, перекинулася в Гайсин і в Ізяслав, у Тульчин і в Немирів, у Старокостянтинів і в Проскурів — усюди, де стояли бойові полки червоної кінноти.

А в найближчу неділю баский дончак Громади буйно зазеленилими лугами, без доріг, по надійно втоптаній іще з осені стежці ніс його прудко до знайомого двору... І до чого ж легко й світло було на душі взводного! Високо над головою щосили дзвеніли жваві жайворонки, і голубе небо ніби вторило їх чистому голосу. І Богуслав співав в унісон життєрадісним птахам: «Весна красна настає, у солдата серце мре».

Душа молоденького взводного раділа ще й від того, що за вилогою козацької папахи разом с запискою про звільнення лежав свіжий номер «Червоного козака». А в ньому була віддрукована хвилююча телеграма, що пройшла вже через центральну пресу: «Доповідаю: червоні козаки вважають, що товариш Ленін може їхати в Геную не раніше, ніж туди вступить Червона Армія. Примков».

Богуслав добре знав: більш ніж ясний текст депеші не потребував ні доповнень, ні пояснень, як знав і те, що в багатьох чубатих аудиторіях він викличе шалене, як та кінна атака, захоплення. І навіть з боку тих, хто любить підкидати каверзні запитаннячка «з тютюном»...

Не відав молодий взводний лише того, що мине багато-багато років і, пройшовши через пекло Освенціму й Бухенвальду, забравшись подалі Кушки і піднявшись вище взводного, сивоволосий синьйор Громадіо, який так полюбився своїм партизанам-гарібальдійцям, громлячи есесівців і чорносорочечників, увірветься в Геную, щоб тут же, на стіні муніципалітету, почепити поруч із зображенням Гарібальді написаний вугіллям портрет Леніна...

Примчавши в Борків, Богуслав Громада, відчувши, як завмерло серце, разом з гостинцем — літинськими кустарними пряниками подав ту газетку своїй Добрій Душі. Хай знає. Адже в справжнього солдата серце завмирає не лише від весняних чар, а й від усвідомлення ретельно виконаного ратного і громадянського обов'язку.

МАНДАТ ПРИМАКОВА

Майже синхронно піднісся ліс рук. Від барвистих картонок у багатоярусному залі Великого театру піби спалхнуло яскраве полум'я. Полум'я спільної згоди.

Разом з усіма підніс руку і Віталій Примаков. Свій документ він дістав з лівої нагрудної кишені синьої козацької сорочки, на якій виблискували бойові ордени і значок члена ВУЦВК. Перший з'їзд Рад затверджував Декларацію і Угоду про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

За цією невеличкою делегатською карточкою стояла воля мас. І виразником її на тому історичному вічі був не посивілий державний муж, не пересичений життєвим досвідом діяч, а двадцятип'ятирічний мрійник, чия щаслива шабля не знала ні гірких поразок, ні навіть тимчасових невдач.

За те, щоб той мандат дістався Примакову, за те, щоб він висловив їхню волю на з'їздах в Харкові і в Москві, гаряче виступали люди в Тульчині, в 1-му Мелітопольському полку Червоного козацтва імені Євгенії Бош. В Тульчині виступав і той, хто створив полк, його перший «червоний отаман». Дивлячись на обпалені бойовим порохом суворі обличчя козаків, Примаков згадав пам'ятну ніч грудня сімнадцятого року. Згадав і весну того незабутнього і грізного року. І стародавній тракт Київської Русі — дорогу з Чернігова в Любеч.

Доручали йому, командирові 1-го кінного корпусу, обстоювати створення Союзу трудових республік і козаки 2-го Бердянського полку, уродженці села Барвінкового на Харківщині. Полку, на чолі якого стояв колишній царський в'язень вусач Пантелеймон Потапенко, теж барвінківець. З ним у непереможному козацькому війську служила вся його рідня. Два уславлених маршали вийшли потім з цієї бойової одиниці в роки боротьби з фашистським нашествям — двічі Герой Радянського Союзу Петро

Кошовий і начальник військ зв'язку Радянської Армії Іван Пересипкін.

Своїм посланцем на двох з'їздах — у Харкові і в Москві — хотіли бачити уславленого рейдиста і воїни 3-го Криворізького полку, яким певний час командував коваль-путіловець Микола Федоров. Комісар полку був Георгій Сазикін, нинішній голова ветеранів-ленінградців, у недавньому минулому видатний будівельник залізниць.

У Меджибожі на Бузі кавалеристи 4-го Харківського полку були тієї ж думки, що і їх побратими по бригаді Дмитра Хлоня з 3-го полку. Бойовий комісар 4-го полку Пилип Жмаченко в 1943 році на чолі 40-ї армії визволяв від гітлерівців Київ. У пам'ять про цього чудового більшовика і червоного козака, Героя Радянського Союзу в Києві, на Водопарку одна з широких вулиць названа іменем генерала Жмаченка.

5-й Літинський полк, яким у тридцяті роки командував майбутній маршал-танкіст Павло Рибалко, вважав, як і всі, що випробуване в роки громадянської війни добровільне єднання радянських республік відіграє вирішальну роль і на трудових фронтах. На тих зборах не раз повторювалися слова В. І. Леніна: «Росія неспівська буде перетворена на Росію соціалістичну!»

6-й Лубенський полк в Антонінах з таким же запалом обговорював наказ для свого делегата. Там однією з шабельних сотень командував у той час Кіндрат Мельник, уродженець Київщини, який потім на чолі армії громив фашистів під Керчу.

На Перекопі під прапором цього полку бився і Отто Штейн, нині доктор філософії, вчений Радянської Естонії.

У Старокостянтиніві 7-й полк кіннотників, як і 8-й у Хмільнику, своїми голосами ще більше зміцнив силу цього мандата.

9-й Червонопутіловський полк в Ізяславі, в якому служили добровольці-путіловці і з рядів якого вийшов май-

бутній маршал авіації Сергій Худяков, уродженець жаркої Вірменії, вважав, що краще за всіх висловить його волю той, за яким він і зараз іде у воду і у вогонь.

Про ленінський план добровільного і рівноправного злиття радянських республік гаряче говорили й у 10-му полку червоних козаків. Комісар полку Михайло Козаков, майбутній генерал армії, захищав блокований Ленінград, був начальником штабу військ Варшавського договору. Він автор чудових мемуарів «Над картою минулих битв».

У Старій і Новій Синяві віддали належну увагу виборам делегата на з'їзд військовослужбовці 11-го полку, як і в Проскуріві та Старокостянтинові гармаші обох дивізій — 1-ї Запорізької і 2-ї Чернігівської.

Автор іншої цінної книги «Роки і війни» генерал армії і Герой Радянського Союзу Олександр Васильович Горбатов, який стояв тоді на чолі 12-го полку імені Башкирського ЦВК, пізніше, в 1945 році, радянський комендант Берліна закликав своїх бійців — українців і башкирів включитися в загальний хор голосів Червоного козацтва, а також усього селянства і всіх трудівників цукрових заводів Поділля і Волині. Був названий той, хто за загальним переконанням буде гаряче відстоювати на з'їздах ідеї великого Леніна. В тому полку, який після реорганізації став числитися 10-м і яким уже командував Гнат Іванович Карпезо, нині генерал-лейтенант, служив і голосистий спілкуючий шабельної сотні, нині народний артист Радянського Союзу і професор Львівської консерваторії Павло Кармалюк.

У багатотисячному кінному війську, яке надійно прикривало радянський кордон від Волині до Дністра, за ту ідею стояли горою сини України, Росії, Латвії, Естонії, Башкирії, Білорусії, всіх радянських республік.

У Публічній бібліотеці в Києві зберігається підшивка газети «Вісті» за грудень 1922 року. Газета дала список делегатів України на Перший Всесоюзний з'їзд Рад. Який чудовий перелік гучних і славних імен! Ленінських ви-

хованців, котрі винесли на своїх плечах увесь тягар боротьби і творення. І всі вони подані без ініціалів, самі лише лише прізвища.

Коли восени 1919 року зажерлива розбійницька рать біляків нестримно рвалася до Москви, створена за ідеєю Леніна Ударна група з латиських стрільців і червоних козаків перетнула дорогу головорізам генерала Денікіна. Добре про це сказав поет Павло Усенко:

Не схибить в ударі навідмаш рука!
Діждалися карі — рубай біляка!
Своєю рукою його поздоров.
Веде нас до бою Віталь Примаков.

А коли ворог накинувся на Україну, і їй з усіх сторін прийшли на допомогу друзі. Це образно оспівав Едуард Багрицький:

...Украинцам на подмогу вышли северяне,
Москвичи в суконных шлемах, петроградцев роты,
На боках коней башкирских виснут пулеметы...

Так, у тому скромному за розмірами картонному прямокутнику, який яскравим полум'ям горів у руках Примакова, були сконденсовані тисячі й тисячі воль, бажання і устремління, мрії і сподівання радянських людей.

Ось він і голосує за ту світлу й дружну державу вільних і щасливих трудівників. Душа має і воїн, він був сповнений щастя, що піднімає мандат разом з посланцями всіх радянських республік, разом з тими, хто у важкі роки збройної боротьби від імені партії вручав йому інший мандат — мандат на створення бойових полків радянської кінноти. Тепер у Великому театрі він голосує разом із Затонським, Скрипником, Петровським, Серго Орджонікідзе, із задушевним Серго, який проводжав його в рейди по денікінських тилах і слав депеші в Кремль про сміливі дії примаковської кінноти.

...Ось і увійшли в силу пройняті ленінською мудрістю історичні документи — Декларація і Угода. Потім з'їзд

обрав ЦВК СРСР. До його складу увійшов і делегат України Віталій Маркович Примаков, один з фундаторів держави вільних і щасливих трудівників.

Під високим склепінням, де звичайно лунали безсмертні твори Чайковського, Мусоргського, Верді, зазвучала мелодія пролетарського гімну. Своїми хвилюючими словами він освятив велике і найбільш людяне звершення.

Разом зі всіма делегатами, яких газети згадували лише за прізвищами, без ініціалів, на всю міць свого оксамитового голоса співав «Інтернаціонал» і представник Червоного козацтва Віталій Примаков, бойовий делегат Подолі і Волині.

С Л О В О І Б А Г Н Е Т

Стояла суха, дзвінка пора. Розкішні липи Гоголівського бульвару Москви вбралися у розмаїті осінні шати. Їх ледь поріділе листя переливалося всіма відтінками червоного золота.

І там, на Тверському, і тут, на Гоголівському бульварах Пушкін і Гоголь з висоти своїх п'єдесталів з епохи в епоху з цікавістю спостерігали, як одне покоління Москви змінює інше.

Люди, як завжди, кудись поспішали, можливо, й не помічаючи всієї краси незвичайно яскравої осені. Одного з останніх днів погожого тоді жовтня на лавочці Гоголівського бульвару сиділи тільки що призначений у Кабул військовий аташе і його помічник. Чекали прийому у високого начальства. Нас — Примакова і мене — запросили в Наркомат для останнього напуття.

Йшов 1927 рік. Два роки тому до тихоокеанських берегів Примакова супроводжувала велика група соратників — Зюка, Кузьмичов, Петкевич, Столбовий та інші. В прокуреному купе ми тоді прощалися з тими, хто їхав на Схід, де в той час розгорялася пожежа революції, і

упівголоса наспівували популярну в роки громадянської війни самодіяльну пісеньку.

Тучки с громом прогремели,
Три дня сряду дождь идет,
Наши славные червонцы
Собираются в поход...

Що не кажи, а на чужій землі почувавшся певніше, коли поруч близька людина. Очевидно, це та ще диплом, тільки-но одержаний мною в Академії імені Фрунзе, спонукали Примакова покликати мене з собою за Гіндукуш.

Чекати прийому довелося довгенько, і за цей час ми з Віталієм наговорилися. Ми майже ровесники. Він був старший від мене всього на чотири місяці. А за партійним стажем — на три роки! Слід відзначити, як діяч, Віталій стояв вище від усіх нас, його товаришів по походах і боях, на всі сорок голів. Але він не давав це відчутти нікому. Поводився з усіма, як з рівними, близькими людьми.

Він не терпів, щоб поза службою його називали на «ви». І, якщо сам звертався до товариша не та «ти», то вже насторожуй вуха...

На Схід у 1925 році Віталій Маркович їхав з великою охотою. Його гаряче серце революціонера жадало подвигів в ім'я світової революції, в ім'я загальної перемоги пролетарів усіх країн. Це якщо висловлюватися мовою тієї епохи. Але, крім полум'яної романтики, яка переповнювала двадцятисемирічного Примакова, було й інше. Наставляв його добрим словом сам наркомвійськмор Фрунзе. І говорив йому, як важливо, щоб революціонерам Сходу прийшов на допомогу зі своїм бойовим досвідом визнаний майстер кінних рейдів. Під час тієї бесіди на столі у наркома лежала книга, випущена в 1923 році в Харкові, — «Червоне козацтво». Надруковані були на одній із сторінок того збірника і слова товариша Фрунзе: «Небагато знайдеться таких з'єднань у Червоній Армії, які могли б порівнятися з Червоним корпусом».

Фрунзе, звичайно, був наділений великою владою наказувати. Нарком! До того ж наркомвійськмор. Але як більшовик-ленінець він відзначався особливим умінням розмовляти з людиною. І не тільки з командирами рангу Примакова. Про це мені говорив також один з наших бойових комбригів Іван Бубенець. Перед тим, як направити його в авіацію, яка тоді швидко зростала, Фрунзе запросив його до себе і по-дружньому напучував...

Тепер же нас викликали не до наркома, а до начальника управління. До старого більшовика Яна Карловича Берзіна. Теж, до речі, колишнього царського в'язня.

Віталій поскаржився, що зі смертю Фрунзе він осиротів. «А сирота, — сумно посміхнувся мій співбесідник, — що той горох при дорозі...»

Глибоко зітхнувши, він відзначив, що за горячковість, властиву молодим рокам, за зриви — супутники недосвідченості доводиться розплачуватися в зрілому віці.

Я здогадувався, про яку горячковість і про які зриви йшлося. Влітку 1920 року Кінна армія наступала на Броди, а червоні козаки — на Підкамінь. Пам'ятні місця! Ось летить на змиленому коні ординарець. Запрошує Примакова до командарма. А Віталій, очевидно, чимось раніше ображений, згарячу кинув: «Я підкоряюсь не вашому начальникові, а командуючому Золочівською групою. І то тимчасово. Якщо я командарму потрібен, хай їде сюди».

— Так, слово — не горобець... Таке було. Факт, який свідчить не на користь нашого командира. Знову, видно, випустив свої кігті «Печеніг». Однак таке трапляється навіть із зрілими людьми...

Дивився я тоді на свого старшого бойового товариша і думав: «Що сирота, то так, але ж не придорожній горох ти».

Правда, не було вже з нами великого Володимира Ілліча. А він добре знав Примакова і його бійців. Не тільки знав, а й наполіг на тому, щоб до складу Ударної групи,

цього надійного заслону на підступах до Тули і Москви, були включені червоні козаки Радянської України. Ленін у телеграмах Серго Орджонікідзе з вирішальних ділянок фронту неодноразово зустрічав добре відоме йому ім'я Примакова.

Не було з нами і великого полководця ленінської школи М. В. Фрунзе, який високо цінив бойові якості червонокозацької кінноти.

Був ще, правда, живий Серго Орджонікідзе, який проводжав Примакова у сніговий рейд на денікінські тили...

Заспокоївшись, Віталій знову сів на лавочку. Став передбачати, чим нам доведеться займатися там, за тридев'ять земель. Він ясно собі уявляв, що таке Афганістан. Ні про яку військову роботу не могло бути й мови. Щоправда, знав він добре й те, що Кабул — це зіткнення інтересів нашої держави з підступами англійського імперіалізму на Середньому Сході. І війна, яка там чекає його, — зовсім іншого порядку. Війна — непримітна для простого ока. І це вже була для нього нова сфера.

Передчуваючи зустріч з багатоманіттям східної екзотики, він захоплено говорив про те, що ось там наші пера розгуляються. Треба прямо сказати, що тією екзотикою і «завербував» мене Віталій Маркович у своє закордонне турне.

На той час ім'я Примакова-літератора вже було широко відоме не тільки у військових колах. «Рейди червоних козаків», колективна праця «Червоне козацтво», розповіді про Китай — «Нотатки волонтера», потім книга «Митько Кудряш». В образі привабливого рядового бійця Митька Кудряша Примаков показав мужній характер, чисту душу українського хлопця, який не тільки ділом, а й словом до останнього подиху боровся за святу народну справу, за справу Леніна. І тим іще привабливий цей невеликий за обсягом, але значний за своїм звучанням твір, що він переповнений безмежною любов'ю автора, я б сказав ніжністю, до тих, кого йому доводилося вести щодня в бій, у вогонь, навіть на смерть.

Під вправною рукою Примакова громили ворога тисячі бійців. Кожен з них жив у його гарячому й мудрому серці. Жив яскраво вираженою особистістю. Таким був і герой його задушевної повісті червоний козак Митько Кудряш, повноважний представник героїчної кінноти.

Коли зайшла мова про майбутні твори, Примаков дістав з кишені своїх синіх штанів досить уже почорнілу похідну люльку. З цією самою люлькою в зубах навесні 1919 року він під залповим вогнем гайдамаків повів своїх бійців через міст, що з'єднав Старий і Новий Ізяслав. От тоді червоні козаки, захоплюючись безстрашністю свого командира, стверджували в один голос: «Наш Примаков заворожений. Його й куля не бере».

Задимівши, він сказав, що написати річ дуже й дуже непросто, а щодо публікацій — будь ласка! Пропозицій повно. Тільки часу обмаль. Але він сподівається надолужити прогаяне там, у Кабулі.

— Небо,— посміхнувся мій співбесідник,— дало людині дві золоті десятки: від двадцяти до тридцяти і від тридцяти до сорока років. Самий розквіт сил. А потім піде срібло, за ним — мідь. Одна мідь. Гадаю, перша моя золота десятка витрачена не дарма. Але як буде з другою?

Що ж, можна прямо сказати, що й друга його золота десятка виявилася повновагою. Ну, а до срібла Примаков, на жаль, не дожив...

Скаржився Примаков тільки на бідність словесної обойми.

— От,— жартував він,— якби можна було, як на фронті ворога, доганяти слова клинком або піти на них глибоким рейдом. Хоча,— додав він,— слово і багнет — не вороги. Навпаки — найкращі друзі. Так, наприклад, вважає Маяковський.

А я нагадав Віталієві його старе висловлювання, що в Червоному козацтві втримається лише той комісар і того комісара полюбить козацька маса, хто перед боєм

діє лєнінським словом, а в бою — гострим козацьким клинком. Тут і слово, тут і багнет!

Примаков стєнув плєчєм і сказав, що він цього не пам'ятає. Мало про що доводилося йому говорити людям за чотири роки походів і боїв. Записують і повтєрюють лише слова великих, а він людина рядова і письмєнник так собі. От Маяковський, з яким він недавно познайомився, — оцє сила, цє велєть! «Мы говорим Ленин, подразумеваем — партия». Цє мїць! Як і слова Пушкіна: «Глаголом жєчь сердца людей».

Лєстощі не були у нас в моді. Але я нагадав Віталію про успіх у критиків його «Нотаток волонтера» і висловив думку, що його майбутні оповідання про Афганістан зустрінуть так само тепло.

— «Уж сколько раз твердили миру...» — лукаво поглянув на мене Примаков. — Ох, ці судді! Наш верховний суддя — цє читач. А критики... Є серед них такі... влаштовують «бучні весілля» мертвим і «тихі похорони» живим... Я знаю собі ціну. Я солдат шістнадцятої роти славного полку літераторів. Хоч без шістнадцятої роти немає й полку.

Віталій щиро засмучувався тим, що не здійснилася його мрія стати профєсійним літератором. Нею він жив у Чернігові, коли вони разом з Юрієм Коцюбинським слухали суперечки старших.

У 1917 році, повернувшись із Сибіру, він узявся було за перо. Громив на сторінках київського «Соціал-демократа» меншовиків, самостійників. Бігав у редакцію на Думській площі, щоб схопити свіжий примірник із своєю заміткою. Але партія сказала: перо — потім, а клинок — у першу чергу. І, облишивши мрію про літературу, Примаков став кавалєристом.

У «Лук'янівці» після суду, чекаючи більше року етапу в Сибір, Віталій дуже багато читав. У тюрмі, щоб згаяти час, писав вірші.

Можливо, його хвилювало те, що Оксана не без інте-

ресу вслуховувалась у рядки, які деякі лірики присвячували їй. І хоч Віталій у цьому змаганні не міг перемогти, все ж Оксана віддала перевагу не визнаному поетові, а йому, стійкому революціонеру, який щойно повернувся із заслання. Не став Віталій ліриком, хоч деякі його вірші й були опубліковані. У зв'язку з нагородою Дем'яна Бедного в 1923 році Примаков опублікував у «Военном вестнике» такі рядки:

В седельной кобуре и в сумке полевой
Твои стихи возили мы с собой.
На бивуаках, у костров,
Когда стихал орудий гром,
Веселый, острый стих звучал:
На новый бой, на подвиг звал...
Мы шлем привет Демьяну-кавалеру
За то, что поддержал в усталых Силу,
в массах — Веру.

Засмучувало Віталія те, що в Харкові, тодішній столиці України, літератори мало пишуть про героїчні справи червоних козаків. Так і зовсім можуть забути про них.

...Недавно один прогресивний діяч Канади надіслав мені з Торонто надрукований на грубому обгортковому папері лист червоних козаків до «вільних козаків» Петлюри. Це звернення з'явилося на світ у 1920 році в Тернополі, а звітти потрапило в Канаду, щоб через більш як сорок років знову повернутися до нас. Цінність листа в тому, що він сповнений духом тієї бурхливої епохи і написаний пером людини, яка високо цінувала силу правдивого слова.

Що ж, ми пам'ятаємо час, коли з-під пера Примакова з'явився на світ цей чудовий документ. Пам'ятаємо і про тих одинаків з ворожого табору, які з покірною головою йшли до червоних козаків. Пам'ятаємо і ті організовані бойові одиниці, які всупереч волі своїх отаманів повертали багнети і громили полки пана Петлюри й пана Пілсудського. Ні, слово не може замінити багнета, але воно повинно злитися з ним у єдиному нищівному ударі.

ПЕРО ПРИМАКОВА

Треба прямо сказати, були в ту пору командири, які вміли добре воювати, а ще краще — показати зроблене. Примаков був зовсім іншого складу.

Муза лірників балувала його своєю увагою значно частіше, ніж гострі пера. І сам він заздрих тій силі, з якою поезія народу вміє уславлювати героїчні подвиги. А як багато таких подвигів зберігалося в його пам'яті! Тільки почни згадувати — і виникають десятки неповторних історій одна за одною. А будь-яка історія по-новому розкриває душу солдата.

Іздив він до матері в Шумани. На станціях звучать ще пісні бандуристів про недавнє минуле.

Ой, чого ж ви пожурились, степи України?
Пожурились, посмутились, бо нас пани вкрили.
Повставайте та звільняйтесь від панства, кріпацтва,
Дожидає нас, врятує Червоне козацтво!
Ой, почули козаченьки тугу степовую,
Веди, батьку Примаченьку, ми степ урятуєм...

Читав він «Червону кобзу» Епіка. Написав би хто про наших людей на зразок цього: «Блистая в лагах, как в огне, чудесный воин на коне грозой несется, коллет, рубит, в ревуший рог, летая, трубит...» Оце динаміка, експресія, порив! Одне слово — Пушкін! От би хоч соту частку цієї вогненної сили йому! Майстер справи той, хто вміє у віршах тонко вилити свої почуття. І лише справжній поет бере за душу своїм умінням висловлювати великі думки.

З одних і тих же цеглин один будує школу, інший — карцер, той мурує блискучий палац, а цей — похмурий цейхгауз. Взагалі велика це справа — творити, фантазувати, домислювати. І все-таки сильні почуття викликає тільки талант.

Ходив він недавно на літературний диспут у Політехнічний музей. Звичайно, творчість беззуба, якщо вона не дратує негідників, лицемірів, міщан.

— Є поет-громадянин і поет-скоморох. Нічим не можна вибачити неохайність мови, лихослів'я,— стверджував Примаков, який не терпів і командирів-матерщинників.— Ні нерви одних, ні непогамовність та заслуги других, ні терпимість третіх, ні безконтрольність, ні безкарність, ні розпущеність, ні молодецтво, ні намагання посилити дію команди, принизити підлеглого, образити винного, ні бажання «заохотити» відважного не можуть виправдати лихослів'я.

Треба, щоб усі — і начальники, і підлеглі, і наймолодші, і найстарші, і в класі, і в полі, і під час атаки, і після неї, і перед другом, і перед ворогом, і в добрі, і в гніві однаково шанували і святе ім'я матері і добру славу рідної мови.

Якось на околиці Пскова під час інспекційної поїздки Примаков, неждано з'явившись на навчальному плацу, почув, як один меткий ротний підкріплював свої команди міцними слівцями. Уникаючи зауважень та прочуханів, інспектуючий наказав хвацькому стройовику протягом доби вивчити вірш Дем'яна Бедного «Ніхто не знав». Наступного дня тут же, але осторонь від підлеглих, ротний читав вірш улюбленого Примаковим поета. Одне місце заступник командуючого Ленінградським округом примусив його повторити тричі. Ось ці рядки:

На каланче кружил пожарный,
Как зверь прикованный к кольцу,
И солдатня под мат угарный
Маршировала на плацу...

Кажуть, той стройовик на все життя засвоїв урок. Як вогну, уникав лихослів'я і того ж навчав своїх підлеглих.

Про що свідчить неповага до рідного слова? Насамперед про неповагу до людини. Саме за гідність людини лилася кров на Перекопі, на Віслі, на Амурі.

— Так,— похитав головою Віталій.— Дехто широко крокує, але щадить людей. Це справжні діячі. Але є й такі, які, широко крокуючи, зневажають людей. Це ділки.

Тут же Віталій сказав, що письменник схожий на суддю. І той і другий судять діла і слова людей. А потім оголошують до загального відома свій присуд. Але якщо суддю передусім і найбільше цікавлять факти, а потім уже обставини, то для справжнього письменника головне — це обставини, бо тільки вони допомагають розкрити душу людини. І знову ж Віталій бідкався, чому доля обійшла його. Є ж чарівники слова...

А ремствував він даремно.

«Не спить застава в перекопському степу. Попереду — осине гніздо барона Врангеля. Пильнуй. Різне траплялося в ті неспокійні дні. І ось дає про себе знати щось нове, невідоме, грізне, як і все в ті незвичайні часи. І поки ще ніхто на заставі не знає, що, перебивши своїх офіцерів, іде здаватися червоним козакам увесь сімферопольський полк чорного барона...»

Ось як описує Примаков поведінку командира нічної застави: «Тихенько подав він повіддя коня дозорному, а сам зліз на землю, перейшов у темноту назустріч шумові, що наростав, ліг на землю, щільно поклав на неї долоню, розсунув пальці і притиснувся до них вухом — і відразу тупіт став набагато виразнішим, ніби він був поруч, і гул став чіткішим, і стало чутно, що цей гул творять колеса, які, обмотані у щось, стукають по землі. Він ще полежав і послухав і нарешті швидко підвівся, сповнений свідомості, що відбувається щось недобре, але не розумів, що ж, власне, відбувається. Він мовчки сів на коня, наказав дозорному їхати за ним, і дозор рушив назустріч таємничому шумові...»

А ось фрагменти з новели «Пісня», написаної Примаким уже після Афганістану:

«Заспівувачі ці, відомі в усьому полку молоді, веселі козаки, дещо посуворішали обличчями. Вони їхали услід за командиром полку, за кілька кроків. І командир полку Потапенко оглянувся на заспівувачів, на шість шісток піснярів, що виїхали вперед. Його рудий вус здригнувся

в усмішці, а потім обличчя стало суворим і серйозним, і суворими й серйозними стали обличчя заспівувачів...

І пісня пішла ладом, підтримана всім полком. Ніби в лад пісні йшли й коні, і хиталися, пливли в повітрі за полковим прапором хвости бунчуків...

...Бубни глухо загули під переборами пальців, загули в ритмі, в лад під танцювальну, і в лад змахнув бунчуком бунчужий, загримівши срібними тарілками і бубонцями. Все веселіше й веселіше під пальцями і держалками нагайок ішов на бубнах танцювальний перебір, все голосніше гуділи, гриміли й дзвеніли тарілками й тарілочками бубни, коли заспівувачі, підштовхнувши один одного ліктем, разом повели веселий, високий і частий наспів танцювальної. І вже після перших слів її підхопили піснярі, а за ними полк, і танцювальна з висвистом, з гиком, під голосний рокіт бубнів закружляла над полками,— і, здавалося, коні пішли прудкіше, і найбільш сонні, ті, що не виспалися після нічної сторожі, козаки остаточно прокинулися й отямилися.

У його «Нотатках волонтера» є такий уривок:

«Цей чудовий звичай займати під казарми старі сумирні монастирі зекономив військовій казні не одну сотню тисяч. І народ, малорелігійний взагалі, не в обиді... Солдати мають розкішні чертоги, не завжди, правда, зручні: боги любили пишність і були байдужі до комфорту.

Під тінню старих дерев солдати проходять військову підготовку, займаються спортом, танцюють чудовий танець «дао» і слухають виступи лекторів.

Старі боги з прекрасною байдужістю бронзових облич спостерігають це життя, і їх руки підняті в незмінному благословляючому жесті...»

Виступав Віталій і в ролі історика своєї бойової частини. Це було на самому початку 1919 року. Незабаром після визволення Харкова від петлюрівців столична газета 9 січня 1919 року опублікувала працю Примакова «Короткий нарис історії 1-го полку Червоного козацтва».

Дуже хотілося Примакову написати портрет найколотрітнішого командира полку Червоного козацтва Пантелеймона Романовича Потапенка, якого з царської каторги визволила революція. Всім нам він нагадував Тараса Бульбу. Така ж могутня і яскрава постать. У нотатках «На Україні» Примаков згадує його кілька разів, але побіжно. І ще мріяв він описати архієрейську карету, яку Потапенко тримав для особливих гостей. А особливим гостем міг бути і козак, який повернувся з лазарету.

Високо цінив командир корпусу червоних козаків не тільки Потапенка. 28 березня 1922 року газета «Красная Армия» вмістила статтю Примакова (псевдонім «Старий козак») під назвою «Свято 1-го Червоного козацького полку». Вона починається так: «За постановою ВУЦВК перший полк Червоного козацтва за бойові заслуги одержав на почесний штандарт полку орден Червоного Прапора. Перший полк Червоного козацтва — одна з найстаріших українських регулярних кавалерійських частин...»

Двічі в тій статті Примаков говорить про бойову відвагу одного з своїх командирів: «Рейд на Проскурів, у тил 6-ї армії білополяків. В авангарді перший полк. Новий командир полку Павло Безпалов, увесь — вогонь і порив, сміливо, ударом в шашки відкриває шлях дивізії. У справі під м. Лискою полк рубає 400 піхотинців, атакує Чорний Острів і разом з 2-м полком захоплює відділ постачання 6-ї білопольської армії...»

І ще: «Галицький похід... Батальйон львівських волонтерів займає висоти на захід від м. Княжиче. 1-й полк під командою Безпалова сміливо атакує висоти в кінному строю — батальйон порубано. Атака вирішує долю бою — противник відступає на захід...»

Закінчується стаття так: «Свято слави 1-го полку червоних козаків — покладення ордена Червоного Прапора на почесний штандарт — нехай буде присвячене пам'яті про минулі бої і перемоги, про загибель героїв — найкращій запоруці майбутніх перемог».

Про героїчного червоного козака Павла Безпалова тепло сказано і в капітальній праці 1923 року «Червоне козацтво». На сторінці 189-й читаємо: «Старі козаки першого полку добре пам'ятають і люблять своїх полкових командирів, які багато сил віддали організації і зміцненню бойової могутності полку. Їх імена: Віталій Примаков, Петро Григор'єв, Федір Спаський, Василь Федоренко, Павло Безпалов, Іван Нікулін.

Хто і за що був нагороджений орденом Червоного Прапора в першому полку? Безпалов Павло. Одержавши наказ (4.VII 1920 р.) взяти село Галузинці, він, незважаючи на сильний вогонь бронепοїзда, привів противника в замішання, частково порубавши його, зайняв Галузинці, що дало змогу дивізії пробитися в район села Комаровців і зайти в тил противнику».

У творчості Примаков не заперечував, при необхідності, і домислу. Інакше не сказав би: «Славне перо, яке вміє відобразити досвід життя. Удвоє славне перо, яке здатне видумку піднести до рівня досвіду життя. І тричі славне те, у якого домисел не відрізняє від життєвої правди». Правильно: як із зерна виростає корінь і колос, так і з зерен правдивого життя виростають пишні квіти й соковиті плоди домислу...

У справжньому творі мистецтва домисел не стільки живиться фактами, скільки перетворює їх. І настільки, що багатьом читачам вони здаються цілком реальними.

Та не лише з фактів народжується домисел. Домисел, уява самі породжують факти і настільки правдоподібні, що сам автор починає вірити в них. Але для цього треба, щоб він у найтонших деталях знав життя і ті події, про які пише.

В ту пору Примаков захоплювався творчістю письменника С. М. Трегякова. Думаю, що не без його впливу направлений у сусідню країну військовий радник, повернувшись на батьківщину, створив чудову книжку «Нотат-

ки волонтера». То були складні часи. І хоч увесь світ знав, що на Схід поїхала велика група радянських товаришів, чомусь про це ніде не писалося. Мабуть, це й примусило автора виступити під міфічним заборолом англійського волонтера-революціонера. Але всі тоді знали: лейтенант Аллен і перша шабля Радянської України Віталій Маркович Примаков — одна і та ж особа.

Книга мала великий успіх. Уже на той час вона стала бібліографічною рідкістю. Це була перша праця такого плану. Вона була написана радянською людиною, перо якої цілком могло змагатися і з пером Третякова, і з пером Егона Ервіна Кіша. Адже писав її не сторонній спостерігач, а активний учасник подій, можна сказати, їх творець. Як і В. К. Блюхер — провідний консультант на півдні Китаю, Примаков був головним радником китайських воєначальників на півночі країни.

Потрапивши в незвичну обстановку, зіткнувшись з чужим середовищем, з порядками у селянствах, цих злочинних наростах на величезному тілі стародавнього Китаю, автор — військовий радник — не без зронченої іронії писав: «Адже ніде в світі нема таких зручностей: не переступаючи міську рису, можна ознайомитися з юрисдикцією усіх великих держав, крім однієї, де спить чотирьохсотмільйонний гігант».

Радник інтенсивно знайомиться з місцевим мистецтвом, відвідує театри, оперу. Вражений високою майстерністю стародавніх архітекторів, Примаков пише: «Палац складається з легких одноповерхових будинків, що йдуть угору, з'єднаних ажурними переходами з дорожочинного дерева і бронзовими галереями, що подають низький срібний гул, коли йдеш по них. З цих веж відкривається чудовий вид на озеро і видно ту гору, де імператор Мін убив своїх триста дружин і покінчив з собою, коли місто зайняли завойовники».

Примаков хоче вчити підопічних генералів усьому новому, проте це не так-то й легко. В Баодінфуській школі

був ще сильний вплив японських та німецьких інструкторів.

Вислухавши ґрунтовну доповідь, підкріплену доводами старших радників, начальство схвалює ініціативу Примакова, який вирішив написати спеціально для молодої армії «Польовий статут», де враховувалися б і сучасна зброя, і сучасний досвід.

Кращими в примаковських нотатках є рядки про народ, який уявлявся авторові зовсім не однолікою масою. Ми бачимо живий Схід. «Тихий селянин великої рівнини, який звик до впертої праці й поганой винагороди... Приморський, буйкий, напівпіратський, який започаткував світову торгівлю перламутром і перлами, першим втішається «досягненнями» великих цивілізацій Заходу — спиртом, місіоперськими повчаннями та матроським сифілісом.

Гірський, який давав енергійних, дещо суворих і напівдиких героїв воєнних легенд...

Народ далекого заходу, напівкочовий і зовсім дикий...

Народ Маньчжурії, багатой і суворой країни, який будує дев'ятиповерхові пагоди. Він дав країні династію пишних та жорстоких богдыханів...

Народ далекого півдня — батьківщини опіуму і зеленого чаю, де ліси перевиті ліанами і залишки древніх племен мао і лоло полюють на великих мавп...»

Є в нотатках Примакова і такі рядки:

«Генерал Тан звернув нашу увагу на величезний плакат... Плакат зображував карту Китаю в його колишніх кордонах, а косими штрихами була позначена територія сусідів та сел'яментів. На поверхні штриховки зроблено напис: «Ці землі вже більше не наші». Називається ця карта «каргою національної ганьби». До провінцій, які позначено «відібраними», належать області Владивостока, Монголія, яка стала республікою, далекий Туркестан. Розмах дещо заширокий...»

Наближалася година прийому.

Щоб потрапити до начальства, треба було перейти трамвайну колію, по якій з лунким передзвоном мчали вагони «А», лагідно названі москвичами «Аннушкою». Переступивши поріг приміщення колишнього Олександрівського юнкерського училища, в якому розташувався Наркомат оборони, Примаков сказав:

— Будемо сподіватися, що тут нас чекають. І чекають добрі люди.

Начальник управління розмовляв з нами м'яко, приязно. Віталій Маркович, хмурячи лоба, попросив його нагадати наркомові, що він дав згоду лише на короткий поїздку до Кабула. Найбільше — це на рік-півтора. Раз треба, значить треба! І тут же, на мій величезний подив, додав, що після його від'їзду з Кабула місце військового аташе не пустуватиме.

В армії всі поважали товариша Яна Берзіна. І було за що. Він — не з тих діячів, які відразу ж приголомшують відвідувача потоком незаперечних істин. Багато начальників люблять, щоб слухали їх, а цей любив послухати й іншого. І з нами він бесідував щиро. На годинника погляд не переводив.

Зважаючи на якісь особливі обставини, Примакову запропонували виїхати не пізніше 2 листопада, хоча мої документи ще оформлялися в афганському посольстві. Начальник управління обіцяв Примакову, що я не затримаюсь і, можливо, навіть наздожену його в Ташкенті.

На вулиці Віталій, як я помітив, уже більш задумливий, ніж досі, сказав, що своєю поїздкою я дуже виручу його. Коли настане час покидати Кабул, ніхто не скаже, що ніким його замінити. Він більшовик і знає, що значить партійна дисципліна. Міг би він, щоправда, постукатися до Серго Орджонікідзе або ж до Григорія Івановича Петровського. Але не в його звичках шукати покровителів.

Колись довелося йому змінити перо на клинок. Те-

пер — знову клинок на перо... Хоча й тут, удома, він би не сидів без діла. Адже військова справа стала для нього рідною стихією. І тоді, коли ми збиралися в Афганістан, Віталій мріяв, виходячи з новітніх умов життя, перебудувати радянську кінноту, оснастити її всім тим, що зберегло б за нею її первісну ударну силу. «Я люблю кавалерійську справу — кіннота найяскравіше відбиває живий дух революції, її силу, порив, ентузіазм», — писав Примаков.

У книзі С. М. Будьонного є таке повідомлення: «Реввійськрада Південно-Західного фронту передала Конармії в оперативне підпорядкування 8-му Червонокозацьку дивізію 14-ї армії. Це з'єднання стало одним з видатних у Червоній Армії. Дивізія прославилася ще в боротьбі проти денікінських військ. І тут, на Південно-Західному фронті, її дії заслужили похвали. Чого тільки вартий сміливий рейд по тилах 6-ї польської армії. Командував дивізією молодий талановитий воєначальник В. М. Примаков — член партії з 1914 року, учасник штурму Зимового. За вмиле керівництво дивізією і особисту хоробрість він був удостоєний ордена Червоного Прапора».

...Ми великою компанією проводжали Віталія з Казанського вокзалу. Коли він стояв біля широкого дзеркального вікна ташкентського поїзда, мені здавалося, що його губи, як це вже було, коли з'явилися в пресі суб'єктивні критичні статті про Стрийський рейд, шепочуть пушкінські слова:

Сохраню ль к судьбе презренье?
Понесу ль навстречу ей
Непреклонность и терпенье
Гордой юности моей?

Через тиждень з того ж перону їхав і я. Але не в Кабул. Повернувшись після провідів Примакова додому, в академічний гуртожиток, я знайшов там виклик до начальства. З листопада в кабінеті Берзіна я почув, що на-

чальство вирішило: хай Примаков у Кабулі попрацює поки що без помічника. Джунаїд-хан знову бешкетує в Каракумах, і я маю виїхати туди.

Друзі, червоні козаки, проводжаючи мене в далеку Туркменію, проспівали жартома арію Карася «Тепер я турок, не козак...». тоді-то я вперше запалив пачку імпортованих сигарет — подарунок Примакова, отриманий рік тому в готелі «Княжий двір».

І вийшло так, що мені про афганську екзотику писати не довелося. Ну, а у Віталія слово не розійшлося з ділом. У Кабулі він не захоплювався яскравою східною екзотикою, хоча там її й було вдосталь. Взявшись з усією притаманною йому енергією за вивчення зовсім незнайомої країни, її людей, їх життя та боротьби, він написав цікаву книгу «Афганістан в огні».

ЗА ГІНДУКУШЕМ

Як і розраховував Примаков, у Кабулі він залишився ненадовго. І все ж за короткий період він сподобався багатьом. Ханські радники оцінили його набагато вище від «легендарного лева Сходу», пронозливого та суперлукавого англійця Лоуренса. Витримка і такт, природний спокій та неабияка розсудливість доповнювалися бездоганним дипломатичним чуттям, витонченим знанням східного укладу життя. Усім цим тридцятирічний представник Москви полонив навіть самого повелителя Афганістану — короля Аманулли-хана.

І згадав про нього всемогутній повелитель у скрутну хвилину свого життя, коли всеблагий аллах забув про свого повпреда на землі. Обскуранти, яких уміло підбурював інтриган з берегів Темзи Лоуренс, повстали проти досить прогресивних реформ хана. Ось тоді, в 1929 році, на його прохання Примаков, зі згоди Москви, очолив армійську верхівку Афганістану — поки ще вірний оплот

ханського трону. І навіть облачився у присланий йому золототканий халат.

Разом з іншими правовірними з дояльного війська хана він був присутній на пишному молебні в головній мечеті Мазарі-шерифа. Там гаряче благали всевишнього про перемогу. І аллах не залишився глухим до цих молитов. Дарував військам, очолюваним Примаковим, перемогу над заколотниками, але не дарував стійкості самому ханові. Не дждавшись результатів вирішальної битви, той помчав шукати притулку в сусідньому Ірані. Прочувши про це, похитнулося і ханське військо.

Знявши халат правовірного «Примаков-паша» повоював у Середній Азії ще проти Ібрагім-бека. За ці заслуги рідна країна знову нагородила його. В автобіографії військового аташе є такі рядки: «Третій орден Червоного Прапора за № 127 одержаний мною за розгром басмацьких банд Ібрагім-бека і Шана Халіфі у пісках на південь від Амудар'ї».

Чудова сторінка з біографії радянського воєначальника. Про нього писала іноземна преса, називаючи Примакова «радянським Лоуренсом». Але, думається, Лоуренсу було дуже й дуже далеко до Примакова.

На афганській землі, де життя було повне несподіванок і сюрпризів, молодий воєначальник, навіть будучи головним полководцем Аманулли-хана, завжди мав при собі звичайний і водночас незвичайний револьвер-наган.

У травні 1922 року козак 10-го полку Калінін під час облави на банду Гальчевського забрався далеко в ліс. І раптом зовсім поруч зашаруділо під чімісь ногами сухе листя. То були учасники операції — козаки 7-го полку, яких Калінін прийняв за лісовиків. Зробивши кілька пострілів, які не завдали нікому шкоди, козак останню кулю зберіг для себе. Незабаром на дивізійній конференції Примакову піднесли наган відважного кавалериста. Приймаючи його, командир корпусу заявив з трибуни: «Кля-

нись: якщо потраплю в становище Калініна, не здамся в полон, а вважатиму своїм обов'язком з цього ж нагана покінчити з собою».

Зустрілися ми з Віталієм незабаром після його повернення з незвичайного походу. В кімнату я заходив не без хвилювання. Маяковського вже не було в живих, а здавалося, ніби в цьому скромньому кабінеті все ще звучав його голос. Тут поет ночами напроліт перевертав «тисячі тонн словесної руди». Ми з Віталієм сиділи на широкій тахті. А за три кроки, під стіною, освітлений настільною лампою, стояв той самий стіл, за яким народжувалися поетичні рядки — бойові рапорти майбутнім вікам і поколінням.

Це не могло не надати особливого колориту всьому тому, що довелося почути того вечора. Попихкуючи похідною люлькою, Примаков зі стосом іноземних газет у руках розповів мені багато цікавого з його зустрічей на афганській землі. Тоді ж жартома він сказав: «Ніколи не думав, що мені, царському могильникові, доведеться воювати за царські трони...»

Самодержавство — зло, стверджував мій співбесідник, і Аманулла, хоч і схильний до реформ, був неприхованим самодержцем. Його змінив інший монарх, Баче-Сакао — вискочка з унтерів. Та з двох зол вибирають менше. Більшим злом було те, яке на дуже короткий час утвердилося в Кабулі при допомозі англійського хижака Лоуренса.

А будь-яке самодержавство і будь-яке самоуправство тримаються на ідолопоклонстві. Пригадав Віталій один вислів: «...Скільки холопського, ідололюбного живе в темних, заплутаних душах наших. Нестерпно соромно». І тут же повідомив, як ці рядки ще в 1910 році з Капрі в Чернігів надіслав російський Буревісник Буревісникові українському. Ще з Юрієм, старшим сином М. Коцюбинського, вони не раз перечитували того листа, що пахпув, як їм здавалося, морською піною Середземномор'я та іта-

лійськими оливами. Ті рядки не раз приходили йому на пам'ять гарячого літа 1918 року, року гніву та помсти, в нейтральній зоні, де молоде військо з нетерпінням чекало сигналу «Вперед!».

Багато озброєних загонів переформувалося в стрункі ряди 1-ї і 2-ї Українських радянських дивізій. Чимало партизанів зі своїми отаманами примкнули до червоних козаків. Але тоді ще були й такі військові частини, політична свідомість яких була низькою, які дорожили словом отамана, а не інтересами народу, були бойові одиниці, в яких об'єднувала не військова дисципліна, а кругова порука.

Отаманщина й партизанщина — прямий наслідок того ж ідолопоклонства. Вискочив наперед який-небудь дрібний честолюбець, а тут відразу ж його оточує почет великих підлабузників — і пішла писати губернія! Взяти для прикладу хоча б Махна або отамана Григор'єва — «повелителя» Півдня і Таврії...

І тоді ж Віталій Маркович, багатозначно зсунувши брови, додав, що він не мислить суспільства без керівників і керованих. Він за демократію, а перед рішеннями партії завжди стоїть — руки по швах. Не дозволяє собі сваволити перед старшими товаришами по партії й по армії. Але ми повинні поважати авторитети, а не кумирів, визнавати керівників, а не повелителів. А кращим взірцем ідеального керівника був, є й буде Ленін.

Якщо йому, Примакову, не до вподоби кумири й повелителі, то чому вони повинні подобатися його підлеглим? Ось тому він категорично протестував проти спроб охрестити червоних козаків іменем їх командира. І справді, бійці Кінного корпусу називали себе червоними козаками, червонцями, червоноармійцями, більшовиками, лєнінськими козаками, але не примаковцями.

І тоді ж Віталій Маркович згадав дещо з того, що йому довелося почути в сусідній країні, на Далекому Сході, ще до Афганістану. Йшлося про так звані стародавні

церемонії. Нібито це данина старовині. Але було не так. У 1925 році відкрився в Китаї конгрес національної партії — гоміндану, на той час іще досить революційного. І ось почалися церемонії. Делегати, стоячи, вдарили спочатку три поклони прапорові гоміндану, а потім один уклін — його творцю, доктору Сун Ят-сену. Ось де багата символіка!

Але в тридцяті роки вже не було «великого доктора» — людини, яка щиро схилялася перед генієм Леніна. Вже гомінданівські верховоди, жонглюючи ідеями «доктора», відкидали усе, створене ним... Тоді ж перевернули договори погами і ту знамениту церемонію. Тепер там, говорив Віталій Маркович, б'ють по три поклони пігмею Чап Кай-ші і по одному — прапорові партії. Там довго шанували «доктора», а тепер примушують шанувати демагогів. І страшна та віра у вождя, яка вимагає не вірити другові. А там тепер це так, підкреслив Примаков, який не переставав цікавитися проблемами Азії.

І тоді ж, у ході тієї розмови, Віталій дістав з польової сумки, що лежала на столі, тоненьку книжечку. То був подарований йому на Сході «Трактат про військову справу», написаний одним із знаменитих полководців старовини. Між сторінками книги зберігалися аркуші з російським текстом.

Мій старший товариш не збирався начиняти мене премудростями ратної справи допотопних часів, лише звернув мою увагу на те місце, де стародавній філософ говорив зовсім не про військові справи: «В стародавні часи всі, хто піклувався про державу, неодмінно передусім просвіщали свій народ і любили своїх людей. Що означає любити народ? Це означає діяти так, як йому вигідно, а не так, як шкідливо. Це означає — творити, а не руйнувати. Берегти життя, а не вбивати. Давати, а не віднімати. Приносити радість, а не страждання. Заспокоювати, а не дратувати. І ще — коли безневинних не піддають покаранню, це означає, що народові дають життя!»

Ховаючи «Трактат», Примаков висловив тверде переконання, що на благодатному ґрунті, ретельно обробленому мудрим доктором Сун Ят-сеном, і під впливом живлющого вітру з радянського Заходу не втриматися в сидлі ніяким демагогам-чанкайшістам, у яких знову в пошани не оратори, а маузеристи. Рано чи пізно Схід, що прокинувся після віковичної сплячки, піде по ленінському шляху.

Палаючи обуренням до чайканшистів, які гальмують революційний розвиток Китаю, Примаков, перефразувавши знамениті слова Маркса, сказав: «Історія повторюється, але тепер на чолі не з титанами, а з пігмеями».

ХРЕЩЕНИК ЧЕКІСТА

В одну з наших московських зустрічей ми з Примаковим пригадали нашого вихованця — поета Івана Приблудного. Віталій Маркович дістав томик віршів «Топола на камені». Погортавши його, став з почуттям читати:

Погоним, покормим коров,
Повынесем яблочко из сада,
И каждый румян и здоров,
И каждому больше не надо.

А в сумерки мать за столом
Нам теплую сказку расскажет,
Накормит лапшой с молоком
И медом пампушки намажет.

И так от ворот до ворот,
Полями возвращенные дети,
Мы самый беспечный народ
На этом измученном свете.

— Здорово! — сказав Віталій. — Ніби про всіх нас, вирощених полями дітей, сказано...

Незвичайну долю обдарованого, але не в міру гарячого автора тих ліричних віршів ми добре знали.

Почнемо ж розповідь по порядку.

Іван Крилов, грізний контррозвідник однієї з бригад Червоного козацтва, гостро ненавидів контрреволюцію. Наші армійські чекісти добре знали свою справу. Користувалися всією премудрістю розвідки, щоб розладнати підступи ворога. При можливості ходили в бій разом з шабельними сотнями. Таким був і Крилов.

У найгарячішу пору він забирався в глухі урочища, в хутори, про які йшла недобра слава. Запитає суворо господарку, чи можна зайти, чи можна сісти, чи можна закурити. А зайшовши, сівши і закуривши, починав прямо з діла, без хитромудрих заходів:

— Матінко! Я добре знаю, вашого сина звать Филимон, а я Іван. Йому двадцять три, і мені теж. Я їжджу на коні, і він з коня не злазить. По ньому болить ваше серце, а по мені журиться душа моєї матінки...

Тут наш чекіст зійде з місця, наблизиться до господарки, делікатно помагає рукав її кофтини й поведе далі:

— Оцей ситчик, не сумніваюся, ткали у нас, в Москві, на Трьохгорці. Всі мої родичі там гпули горба на хазяїна, а тепер трудяться на народ. Там і мої батьки, і брат Петро, і Марина з Марією, сестри. Знаю, мало потрапляє вам того гарного товару, так і моя матінка пише — бідно у них з хлібом. А чому? Бо багато хліборобів не сіє і не жне, а в лісових землянках самогон хлище. Взяти хоча б мене — тиняюся отут по лісових хуторах. Замість того, щоб слати вам ситчику, а вашому Филимонові відвантажувати нам хліб, ми отут шлемо один одному кулі... Це ж не діло, час узятися за розум, матінко...

І хуторянка, розчулена логікою чекіста, вже тягне з підпілля глечики із смеганою, а Іван, борець школи Дзержинського і школи Примакова, відсовує усі ті спокуси й суворо говорить:

— Ні, матінко, не доторкнусь я навіть до вашої води.

А ось якщо сюди, за цей стіл, у суботу, коли стемніє, прийде ваш Филимон, то й самогону з ним повну сулію видудлю. Ну, звичайно, при вашій підходящій закускі. Я буду без зброї, а ваш син хай як хоче.

Помітивши в очах жінки і надію, і тривогу, заспокоїв:

— Матінко, я міг би десять разів схопити вашого хлопця. Якщо не живим, то мертвим. Раз плюнути! Але мені не спіймати його треба. Мені потрібно, щоб він, шибеник, сам прийшов у сільраду з каяттям. І якщо судилося йому бути прощеним, то хай ходить за своїм плугом не оглядаючись, а з високо піднесеною головою, як чесний трудівник...

І що ж? Довірившись голосу материнського серця, приходив, правда, не без остраху, хутірський Филимон до Івана з Пресні...

Подзвонюючи склянками і обсмоктуючи кісточки молодого поросятя, обидва завзято сперечалися до світанку. Бувало, що чубатий Филимон хапався за обріз, але тут же на його гаряче плече лягала мудра рука матері, яка втирала сльози кінчиком ситцевої хустини, можливо, витканої родиною Кримова. А коли заспівають треті півні, Іван встає і суворо говорить своєму розпаленому співбесідникові:

— Так ось, хлопче, поки була ніч, ми з тобою чокалися склянками, а з зорею будемо чокатися нашою зброєю: я своїм наганом, а ти для мене — бандитською мордою й петлюрівським вишкребком. І сюди, на ваш хутір, я прийду або ж тебе ловити, або ж твоїй матері вклонитися. Інакше мене й не чекай.

І що ж? Дотримуючи даного слова, наш Іван з Пресні знову приходив на ті хутори. Щоб уклонитися мудрим селянським матерям.

Так само не за правилами діяв Іван і тоді, коли його співробітник «Конотоп» закохався в сільрадівську телефо-

пістку. Це було навесні 1921 року під Липецьком. Справжнє прізвище закоханого було інше. А прізвисько йому дав Крилов, бо і його самого мало хто на прізвище називав, найчастіше — «Пресня».

Молоді покохали одне одного. І які в ті роки могли бути весілля? Ні загсів, ні Палаців одруження. А все ж весілля були... Замість скрипок молодих благословляв дзвін гострих шабель, замість запашного шампанського закоханих п'янила міць перших гарячих поцілунків.

На весільну вечерю прийшов не тільки Крилов. Він привів також своїх співробітників. За випивку в ті дуже пуританські часи командир позбувався місця, а комісар — і партійного квитка. Чекіст же через ту спокусу міг втратити й власну голову.

На подвір'ї, спостерігаючи за підступами до школи, де відбувалася вечеря, ходив надійний сторож-страховка і від недоброго ока, і від недоброї кулі. Швидше навіть від кулі. Адже час був який! І ось у розпал весілля падає сигнал: «Чомусь новий їздовий тачанки все біля школи крутиться. Ні-ні — і метнеться до шибки».

Наймолодший і найкмітливіший уповноважений випалив:

— А що? Говорив я — справа нечиста... Взяли малого на свою голову! І ще цей «Кобзар» за пазухою... Бачив одного такого артиста! За пазухою у нього разом з «Кобзарем» каменюка. Вульгарне маскування.

Поки молоді під вигуки «гірко!» замінювали поцілунками брак шампанського, Крилов вийшов у двір. Через хвилину ввів у дім підлітка, на якому військова гімнастерка і сині штани з лампасами висіли мішком. Але в очах його виблискували вогники. І ні тіні переляку на обличчі, що найбільше розчарувало найпильнішого. Від запропонованої їжі хлопчина навідріз відмовився. Тоді Крилов запитав, пронизуючи його поглядом через товсте скло окулярів:

— Що, тезко, надокучило біля коней?

— Мені коні не надокучили. Спасибі, що довірили ху-
добу. А це я так. Ось хочу прочитати їм вірша.— Він
широко усміхнувся нареченій.— Отже, з нагоди такої
важливої справи...

— Що, вірші Шевченка? — перепитав той, що запі-
дозрив хлопця.

— Можу й Тараса Шевченка. Але я хочу своє прочи-
тати.

О чернобровая Украина,
Мой край премудрый и простой,
Какая сказочная тайна —
Твой затуманенный простор!
Покину кручи и байраки,
Покину хаты в рамках нив,
И кто-то долго будет плакать,
Косою очи заслонив...

Голос хлопчини дедалі міцнішав, а мати нареченої від
подиву так і завмерла з широко розплющеними очима.
І тільки згодом, коли розійшлися гості, вона довго роз-
мовляла з Криловим про його юного іздового.

Слава про грізну бойову голоту, яка своїми гострими
шаблями громить ворогів направо й наліво, долетіла і до
глухої, розореної Денікіним Старобільщини. Долетіла ра-
зом із задушевними народними думами про її славного
ватажка.

Бути червоним козаком стало невідступною мрією під-
пасака Івана Овчаренка. І пружний вітер хмільної мрії
гнав його невтримно з далекої Луганщини до Дніпра че-
рез усю Україну. Надійним і вірним компасом юному Іва-
нові служив схований за пазухою «Кобзар».

У грудні 1920 року хлопчина з'явився в Тараці. Там
стояла 2-га Чернігівська дивізія. Виснажений, обірваний,
він викликав жалість в одних, а в інших — підозру. Кри-
лов, повіривши хлопчині, сказав: «Будеш у нас іздовим».
А потім, коли потрібна була тачанка, чекіст командував:
«Нехай коней подасть Приблудний!»

Коней Іван любив. І вмів доглядати їх. Виїзд утриму-

вався у повному порядку, хоча Іванові було лише п'ятнадцять років. У постійних роз'їздах не розлучався він з «Кобзарем». Очікуючи начальство біля тачанки, мислив олівець, щось писав на обривках паперу. Потім читав своєму тезкові власні вірші. А тезка не забував настанов учительки...

Восени 1921 року Крилов послав із своїм листом Івана Овчаренка в Москву. Секретар райкому партії на Красній Пресні Григорій Беленький влаштував хлопчину в інтернат для обдарованих дітей у Срібному Бору. А з інтернату Іван потрапив до Вищого літературно-художнього інституту імені В. Я. Брюсова. Валерій Якович допоміг молодому червоному козакові стати справжнім поетом. Вірші юнака з'явилися в пресі не під його справжнім іменем, а під тим, яке йому експромтом присвоїв Крилов: «Приблудний».

В одному з віршів юний лірик звертається до Єсеніна:

Я еще слаб, мне едва восемнадцать,
Окрепну и песней поспорю с тобой,
Будем, как дома, шуметь и смеяться,
Мой стройный, кудрявый, хороший мой...
Эта ли встреча так дорога мне,
Шелест ли тронул так душу мою...
Тополь на севере! Тополь на камне!
Ты ли шумишь и тебе ли пою?

Ще через два роки після тієї нашої зустрічі з Примаковим вийшла нова книга поета — «С добрым утром». То була лебедина пісня обдарованого хлопця, славного бійця червоної кінноти.

Лексика колишнього їздового все ж таки прорвалася в одному з його віршів:

Эти ли строчки, игривые строчки,
Как игристую юности кровь,
Запрягу в запятые и точки
И отдам под надзор пастухов.

Приблудний згадує сповнений смертельної небезпеки шлях червоних козаків:

Как такие злые дали
Безбоязненно прошли?
Под Проскуровом не пали,
Под Хотинном не легли?

Ось лист, якого я одержав від Сергія Бородіна:

«Івана Овчаренка я не тільки добре знав, а й подружився з ним. Велике виховне значення мала для нього не стільки студія Брюсова, скільки коло людей, до якого входив Приблудний.

Писав він багато, добре читав вірші напам'ять — свої, Єсеніна, Блока. Читав співучо, хрипливатим, ніби простудженим на вітрах громадянської війни голосом, відкинувши голову назад і трохи розкачуючись, усією позою наслідуючи Єсеніна... Згодом Єсенін звик до Івана, і вони часто виступали разом.

У моїй пам'яті він лишився завжди розчервонілим, життєрадісним парубком, який любив привертати до себе увагу якою-небудь екстравагантністю, любив (знов-таки наслідуючи Єсеніна) зрідка побешкетувати...»

Відомо, як піклувався про молодих радянських поетів Олексій Максимович Горький. Знав він і Приблудного. Ось уривок з листа Горького секретареві альманаху «Земля і фабрика» С. О. Обрадовичу:

«...Але якщо бажаєте, могу дати пораду: якомога більше уваги молоді! Якомога більше дбайливого і турботливого ставлення до неї! З намічених Вами співробітників у «молодь» включаю Ар. Веселого, Казіна, М. Тихонова — як поета і як прозаїка, — О. Фадєєва — виключно талановиті люди. А чому б не запросити Леонова, Катаєва, А. Платонова, Ів. Приблудного і ще багатьох!»

Роблячи свої перші, ще несміливі кроки в поезії і звертаючись до вчительки Варвари Василівни Курячевої, Приблудний мріяв:

У неизведанных дорог
На много лет и зим
Мне миром задан был урок,
И я им одержим.
Пусть далека глухая дверь,
Пусть непосильна кладь,
Мне все равно ее теперь
Уже не избежать.
...Пока не выпадет мой день,
Завещанный векам,
Пока на высшую ступень
Экзамена не сдам.
Когда же сдам и запою
Легко и наизусть,
Тебя, наставницу мою,
Благодарить вернусь.
В село, где каждый белый дом
На все дома похож,
Где в самом белом и большом
Ты и теперь живешь.

Збулася мрія поета. Через проникливі рядки луганської (ворошиловградської) газети, що сказала тепле слово про рано померлого співця-земляка, Приблудний повернувся до рідного села.

...Збулася мрія і його наставника-чекіста. Після Червоного козацтва повернувся Крилов до свого «ситчику». Протягом сорока років забезпечував радянських воїнів усім речовим пайком, починаючи від обмоток, похідних мішків аж до парашутів та генеральського драпу.

Нині живе він у рідних місцях — на Пресненському валу. Під час зустрічі з друзями тих грізних років Іван Крилов, автор хвилюючої книги «Нотатки червоноармійця», дуже тепло згадує і «бойові роки» і «молоді води», пов'язані зі службою в полках безстрашної кінноти Віталія Примакова, а також свого хрещеника — червоного козака, поета Івана Приблудного. Як зараз, бачить він його темно-русявим, карооким хлопчиком у дещо мішкуватій гімнастерці, з «Кобзарем», не з каменем, за пазухою...

РІЗНА МОВА — СПІЛЬНИЙ УДАР

Під радянськими прапорами на фронтах громадянської війни боролися воїни всіх народностей Радянського Союзу. І це лише зміцнювало могутність і бойовий дух радянських полків. «Ось ідуть вони рядами, збиті толково. Латиші. За латишами — коні Примакова... Україні на підмогу вийшли сіверяни, москвичі в суконних шлемах, петроградців роги. На боках коней башкирських висять кулемети...» (Е. Багрицький).

Десятки тисяч інтернаціоналістів боролися на нашій землі за справу Леніна:

«Росіянин, латиш, чех і маляр, різна мова — спільний удар».

Червоній Армії матеріально й морально допомагали пролетарі всіх країн. Магічні слова «Руки геть від Радянської Росії!», що долинули на поля громадянської війни з-за Ла-Маншу, подесятерили натиск воїнів, які штурмували Львів, Перекоп і Волочаївку.

Незабаром після громадянської війни з ініціативи командира корпусу Примакова встановилися дружні контакти наших бойових дивізій з комуністами багатьох країн. У Старокостянтинів, у підшефну 2-гу дивізію червоних козаків, приїздили Ернст Тельман, Вільгельм Пік і Вальтер Ульбріхт. А в 1928 році в підшефну Французькій компартії 1-шу Запорізьку дивізію Червоного козацтва прибув головний редактор газети «Юманіте» Марсель Кашен. Радянські кіннотники зодягли дорогого гостя в бойову форму — широкі штани з лампасами, обрали його почесним козаком.

Незабаром по тому збурився в Парижі весь ворожий стан. Пправе крило французького парламенту й газета «Голуа» вимагали суду над... «зрадником батьківщини», який примкнув до нащадків тих козаків, що майже сто років тому увірвалися в Париж». Деляроківці шуміли: «Зрадника Кашена до в'язниці!» А редактор «Юманіте»,

знехтувавши випадки класових ворогів, після повернення на батьківщину 27 вересня 1928 року мужньо писав на першій сторінці своєї газети: «Без Червоної Армії і Червоної кінноти Пілсудський нав'язав би 30 мільйонам українців свою страшну диктатуру, яка спирається на великих польських капіталістів і французьких та англійських імперіалістів».

І ще писав Марсель Кашен, що «Київ — найкрасивіше місто України... Він збудований на схилах, які панують над прекрасною рікою Дніпро, широкою, як Гарона біля Бордо».

Про шефство французьких комуністів над радянськими бойовими одиницями наша преса повідомляла ще в 1923 році, коли вперше в Проскурові, супроводжуваний Примаковим, з'явився уже похилого віку нащадок французьких комуністів. Товариша Паскаля зустріли тоді пишно, при всіх бойових знаменах і при шістьох хорах голосистих трубачів.

І пізніше наша преса не мовчала і фотографії не дрімали, коли з приводу нагородження червоних козаків бойовим орденом Червоного Прапора їх привітав від імені французьких товаришів зовсім інше юний Андре Міллей, а ще раніше — француз Монмуссо.

Цікавий документ — лист командування Червоного козацтва, опублікований у газеті «Красная Армия» 17 листопада 1928 року. Обурюючись нахабством буржуазних писак, товариші, які тепло приймали Марселя Кашена в Проскурові, писали, що відвідання французьким комуністом підшефної дивізії «дало привід реакційним газетам «Матен» та «Голуа» розпочати кампанію проти тов. Кашена, поширивши наклепницьку версію, нібито тов. Кашен вступив у ряди Червоної Армії і навіть проходив навчання, нібито він одержав якийсь чин тощо. Ця кампанія викликала обурення козаків...»

Ми дивувалися енергії нашого гостя. Звичайно, у подарів є задалегідь підготовлена програма, в якій мало

прози і багато парадів. Цього разу були й паради, але Марсель Кашен наполегливо просив командира дивізії Михайла Панасовича Демічева, на квартирі якого жив, познайомити його з справжнім життям Червоної Армії.

— Життя — це люди, — говорив Кашен.

Ось чому він подовгу й детально розпитував усіх нас.

Особливо його цікавили командири полків — їх життєвий шлях, походження, заслуги, дипломи...

— Настає час, — погладжуючи вуса, говорив гість, — і нам доведеться створювати свою кавалерію. Може, тільки для парадів, а може, й не тільки.

Господар за настійним проханням Марселя Кашена змушений був розповісти, як він, звичайний складач, в імперіалістичну війну став підпрапорщиком і як у Червоній Армії пройшов шлях із самих низів до командира кавалерійської дивізії, яку очолює після Примакова ось уже вісім років. І засідає в Центральному Комітеті Компартії України, а також у центральному органі влади республіки. Мій товариш по перекопських боях розповідав, а я перекладав.

— Велика французька революція, — відповідав Марсель Кашен, — створила чудову кавалерію. І її вожаки теж вийшли з народу. Мюрат. Така ж сама трудова біографія. А ось Наполеон, ставши імператором Франції, зробив свого улюбленця неаполітанським королем... А шаблі наших драгунів, які відсікали голови дворянам, стали служити буржуазії... Не трудящим. Наша партія такого не допустить.

Це ж саме говорив посланець французьких комуністів того ж вечора у проскурівському театрі міському і гарнізонному активові. Є ще люди в Хмельницькому (колишньому Проскуріві), котрі пам'ятають той вечір, коли під високим склепінням місцевого театру лунали гарячі слова про братню любов та вічну дружбу. Підтвердженням цього стали загони макі, які згодом на всій території Франції не давали спокою німецьким окупантам.

Виступав наш шеф і в Будинку Червоної Армії, і в полках та козацьких сотнях. І перед кінним строем 4-го полку Івана Нікуліна, який продемонстрував високому гостю всі тонкощі стройового навчання. Думаю, що бойовий дух козаків подвоївся, коли вони з вуст французького товариша, з яким не раз вів бесіди В. І. Ленін, почули, що в майбутніх сутичках із світовою буржуазією вони будуть не самотніми.

Кашен прикипів поглядом до вольового і мужнього обличчя командира полку, який після навчання коротко розповів йому свою біографію. Син українського наймита. Земляк Примакова. У 1919 році став секретарем партійного осередку сотні (ескадрону). Орден одержав за Орловський рейд по тилах Денікіна. Командував сотнею курдів. 1920 рік — Перекоп. У 1925-му в далекому Кантоні очолив загін «червоних жандармів». Розгромив там повстання «паперових тигрів». Тепер прагне в академію. А його не пускають.

Треба сказати, що академію Нікулін таки згодом закінчив. І після Демічева, який став командиром 1-го кінного корпусу, очолив 1-шу Запорізьку дивізію.

Не обійшлося, ясна річ, і без кінно-спортивних змагань. На скаковому плацу поблизу білгородських казарм, які бачили тут командира корпусу царських часів Брусилова, кавалеристи змагалися в умінні долати перешкоди, брати бар'єри, бити рекорди.

Цю частину програми вів білявий, не дуже-то атлетичного складу командир 3-го полку Микола Федоров. Такі екзамени, якщо навіть нема сторонніх, складають не без хвилювання, а тут...

Хвилювався не тільки Федоров. На лаві для глядачів, притискуючи до себе згорток із зовсім ще юною істотою, разом з чоловіком переживала чорноока красуня. Таких, але не так-то й часто народжують степи Дону та півдня України.

Усміхнувшись, Марсель Кашен сказав, глянувши на малятку:

— Підросте — теж змагатиметься на цих бар'єрах?

Але важко передбачити життєвий шлях людини. Малятку, яке того серпневого дня безтурботно спало на теплих колінах матері, справді пізнало всю складність гострого змагання, але не з майстрами клинка і шпор... З діда-прадіда коваль-путіловець Микола Федоров, потрапивши 1919 року в кінноту, майстер своєї справи, повертав тоді коням втрачену ходу, а його син нині повертає людям зір, замінюючи уражений кришталік синтетичним. Святослава Федорова, цього чудотворця ХХ століття, запрошували для таких операцій до Голландії, Англії, Франції...

Та особливо сподобалася гостеві розповідь про те, як Федорова одного разу «виставили» з полку. Бойовий пролетар-пітерець за словом у кишеню не ліз. Навіть коли перед ним стояв його начальник, командир ескадрону, не кажучи вже про старшину. А тут ще слава прекрасного майстра своєї справи! Що у піхоті шведь, що в кавалерії коваль — перша особа для бійця. Але Федорова цікавили не тільки кінські копита. І комісар полку вирішив направити коваля в школу червоних командирів.

Минуло півроку, і Федоров повернувся в полк. Червона Армія саме гнала денікінців до Чорного моря. Добре проявив тоді себе молодий командир. Ходив з червоною кіннотою до Перекопу, Карпат. Наказом наркома Федорова було призначено командиром полку.

Через два роки після відвідання Проскурова Марселем Кашеном Федоров уже навчався в Академії імені Фрунзе в одній групі з майбутнім маршалом Бременком. Вчився відмінно і одержав раніше від своїх товаришів по навчанню кавалерійську дивізію в Кам'янці-Подільському. Про подальший «послужний список» цього чудового самородка, долею якого так жваво зацікавився тоді гість

із Франції, стисло розповів його друг, генерал армії О. В. Горбатов у своїй книзі «Роки і війни».

Серед бійців та командирів, які тоді слухали Марселя Кашена і захоплено зустрічали його в класах, на іподромі, на навчальному полі, було багато товаришів, які, пройшовши бойову школу виховання у Демічева, Мікуліна, Федорова, згодом проявили героїзм на фронтах Великої Вітчизняної війни. Генерал-полковники Гусев, Крамарі Чиж, маршал Пересипкін. І не тільки вони.

У роки Опору французькі комуністи відважно боролися проти німецьких фашистів. Це тоді один з ватажків Опору Шарль де Голль підкреслював: «Немає жодного чесного француза, який не привітав би перемогу Росії... 175-мільйонний народ гідний називатися великим, тому що він уміє боротися... Його успіхи наближають Францію до її бажаної мети — до свободи і помсти».

Так, велика перемога Радянських Збройних Сил допомогла відродитися не тільки Франції...

ШПАГА ПРИМАКОВА І ШАБЛІ ЧЕРВОНЦІВ

Після Пскова, в якому Примаков очолював стрілецький корпус, після двох поїздок в Афганістан Віталій Маркович недовго працював у Японії. З країни вранішнього сонця він повернувся з солідним вантажем вражень. Його блискучий нарис «По Японії» вийшов під псевдонімом. Ім'я автора, Вітмар, розшифровувалося досить легко: Віталій Маркович.

Примаков у цій книзі виступає і як гострий публіцист, і як неабиякий художник. Багато уваги автор приділяє зловісній ролі в долі народу імператорського штабу, генштабу, концернів, банків. «Тихоокеанська проблема,—

писав він, — головним елементом якої є китайський ринок, буде розв'язуватися імперіалістами шляхом збройної боротьби».

Слова автора збулися через вісім років. Усе почалося з Пірл-Харбора: напад японців на базу американського флоту.

Автор нотаток образно передає свої враження про японських богів, про розкішний виїзд мікадо, про землетрус, про чайні плантації, про гейш, японський фашизм, парламентські звичаї...

Нарис починається епіграфом із творів чванькуватого японського полководця давнини Хідеоші: «Піду за море і, як циновку, принесу під пахвою Китай».

А буря внесла в цей план свої корективи — вона розкидала флот хвалькуватого завойовника.

...Ішов 1933 рік. З версткою своєї нової книги я полетів у Ростов до Примакова.

Заглянувши разом зі мною до командуючого Петра Каширіна, одного з перших оренбурзьких козаків-більшовиків, його заступник Віталій Маркович привіз мене до себе. За обідом усе цікавився життям-буттям наших ветеранів.

Після обіду з господарем дому ми пішли в його величезний, але скромно обставлений кабінет. Перш ніж переглянути привезену мною верстку, Віталій, який тепер уже мав вигляд солідніший за свої 35 років, дістав з полиці книжку «Перша червона». Потім, запаливши люльку, заговорив про те, що треба готувати народ до нових випробувань і нових подвигів. Бо там, у Берліні, до кабінету імперського канцлера рветься чорна сила. А якщо вона стане хазяїном рейхсвера, тоді... І, ткнувши люлькою в іноземну карту, що лежала на столі, сказав, що він готує працю про те, чого німецький генштаб вчить своїх генералів і офіцерів. Нехай про це дізнаються наші товариші, вся Червона Армія, щоб потім нас не захопили зненацька.

Після Японії, після командування стрілецьким корпусом у Свердловську Примакова разом з великою групою командирів послали вдосконалювати свої знання в німецьку військову академію. Ось по своїх берлінських враженнях він дещо й підготував для публікації.

— Народ, і молодь особливо,— говорив він,— повинні вчитися не тільки на подвигах героїв громадянської війни.

Віталій сказав, що недавно в Москві, в Центральному тирі, він зустрівся з наркомом. Климент Єфремович похвалив Примакова: «В окулярах, а як лупить...» Після стрільб вони тепло побесідували. Мені здалося, що все це дуже радувало й окриляло молодого заступника командуючого Північно-Кавказьким військовим округом.

— Після тієї зустрічі в тирі сталося чудо.— Віталій посміхнувся.— Хто зі мною не вітався по п'ять років, тепер за п'ять кілометрів козириє. І ось з ампула «летючого голландця» потрапив я на живу роботу, в армію.

Віталій скаржився на брак часу.

— Літо — пора таборів, навчань, маневрів. Треба поспішати з цією роботою,— провів він люлькою по карті.— І дуже хочеться сказати тепле слово про червоних козаків. Дещо вже зроблено й для збірника «З Маяковським»...

Кілька новел увійшло потім до цього збірника. Ті, що були вже написані, а не ті, що він збирався написати. Віп їх так і не зробив — часу було в обріз...

Я ж витягнув з польової сумки привезену мною верстку «Золотої Липи». Побачивши титульний аркуш, Віталій Маркович багатозначно і з неприхованим захопленням поглянув на мене. А річ була ось у чому.

Востаннє ми бачилися в Москві три роки тому. Відразу ж після афганських операцій. Тоді у нас не було мови про те, що він збирається писати новели, а я — роман про наш визвольний похід в Галичину. Тим більше не могла тоді виникнути розмова про назви творів, яких не

було навіть і в проєкті. А вийшло так, що записки мого співбесідника для альманаху «З Маяковським» теж називалися «Над Золотою Липою».

Примаков перший пояснив це «диво». Тема у двох авторів була одна. Події — ті ж самі. Герої — одні й ті ж. І географія теж. Ось ця географія, до якої часто вдаються не тільки автори-початківці, приховувала в собі багато заманливого. Досить популярна ріка Золота Липа і в царську війну, і в громадянську була вихідним рубежем усіх битв за Галичину, за її головне місто Львів.

Примаков згадав мій роман про розгром Денікіна «Контрудар».

— За посвяту — спасибі. І за посвяту, і за відвагу...

На авантитулі значилося: «Червоному козацтву, яке загартувало мене. Більшовику Примакову, який загартував Червоне козацтво».

Так, щодо цієї посвяти Примаков як у воду дивився...

Влас Якович Чубар, голова Раднаркому України, відпустив мене лише на добу. І я, поспішаючи, прочитав Віталієві лише одну стержневу главу роману — про нараду в Сарниках перед Стрийським рейдом.

У пресі вже з'явилося багато суперечливих оцінок тієї досить помітної, але малоефективної операції. Писали про неї корифеї оперативного мистецтва. Один автор стверджував, що, хоча у Стрийському рейді шаблі червонців діяли чудово, однак шпага Примакова була не на висоті. До тієї досить жвавої дискусії підключилося й багато не зовсім компетентних «знавців»... І хоч люди з тверезим розумом відрізняли критичну думку від критичного свербіжу, однак нічим не виправданий ажіотаж приносить у полеміку багато сумбурності. Ось чому до опублікування роману його автор відчув гостру потребу побесідувати з керівником самої операції... І не тільки з ним. Багато цінних порад дали мені, прочитавши рукопис, активні учасники Галицької битви.

У документі для військових істориків Віталій Марко-

вич пише: «У Галицькому поході нам вдалося зробити ще кілька рейдів, з яких найцікавішим був рейд на Стрий, що примусив противника відступити з лінії ріки Золота Липа до ріки Дністер».

Якийсь письменник прорік: «Скажи, друже, що моя книга погана, але що вона краща від попередньої». Стрийський рейд — Примаков і сам це визнавав — був значно гірший від попереднього — Проскурівського, зате після Стрийського були інші. Вони виявилися набагато вдалішими. Їх результатом була повна ліквідація армії Петлюри.

У Сарниках, не без впливу Примакова, було вирішено рушити до Стрия і далі — в Карпати, роздмухати там іскри повстання, що тліли в масах дрогобицьких та бориславських гірників. Мріяли потім разом з ними спуститися в долину Тиси, в Угорщину...

В другій половині серпня 1920 року вирішувалася доля всієї антиантантівської коаліції. Червоні полки під лєнінськими прапорами вже впритул підійшли до столиці пана Пілсудського. М. М. Тухачевський, командуючий Західним фронтом, у ті дні марно добивався перекинення Кінної армії Будьонного з-під Львова до Любліна. Полководці, які штурмували в ці дні Львів, чекали, що Примаков із своїми козаками ударить з тилу — на Комарно-Городок.

Будьонний вважав, що Варшаву візьме Тухачевський власними силами, без Кінної армії, а Примаков був твердо переконаний, що Будьонний сам оволодіє Львовом без червоних козаків.

Поза сумнівом, у ті дні, коли схвильована уява відкривала перед ним мальовничі картини придунайських рівнин, та й оспіваний багатьма мовами і наріччями чарівний Дунай звабливо кликав до себе, коли його загорнений слух уловлював підспудний рокіт світової революції, він не раз згадував бурхливі збори в лютому 1919 року після форсування Дніпра під Кременчуком. Там

пролунало полум'яне слово рядового козака Червонобрда: «Ми підняли полум'я повстання і не згасимо його доти, поки замість різнокольорових прапорів буржуазії не замайорить червоний штандарт революції».

Кінна армія замість Любліна штурмувала Львів, а червоні козаки замість того, щоб піти на Львів, рушили в Карпати. В двадцятидвохрічному начдиві Примакові тоді переміг не мислитель, а мрійник. Хіба ж це жарт — палаючі Карпати і пожежа світової революції на просторах Угорщини!

Ось чому критики, віддаючи належне шпазі Примакова за всі інші рейди, Стрийський вписували в його пасив. Критика не всім приємна. А наш Віталій був, як сам він твердив, із звичайних найзвичайнісінький...

Йому не дуже подобався в моїй книзі розділ про нараду в Сарниках. У Ростові при зустрічі він висвітлив важливі, невідомі мені досі обставини, які зумовили рух червоних козаків у Карпати, а не до Львова. Повернувшись до Харкова, я вніс у текст ряд виправлень.

Не виправив лише одного. В кінному корпусі червоних козаків було шість бригад, по два полки у кожній. Усього дванадцять полків. Солідна сила! Вважаючи, що через мале можна показати й велике, я вивів із романі «Золота Липа» Червоне козацтво не як корпус із шести бригад, а як бригаду з трьох полків. Тобто проти реального зменшив силу примаковської кінноти рівно вчетверо. Віталій за цю «триполкову бригаду» мав усі підстави докоряти мені. І докоряв...

Ті виступи в пресі, які осуджували Стрийський похід Примакова, дуже засмутили його. Адже він, плануючи цей похід, розмахнувся дуже широко. І вважав, що з його реалізацією червоні козаки не тільки дадуть поштовх визрілим революційним силам там, за Карпатами, а й істотно допоможуть тим, хто атакував Львів.

В оцінках Стрийського рейду був упущений важливий

момент. Про нього свідчить уже в наші дні згадана вище замітка в стрийській газеті. Йдеться про прямий зв'язок появи червоних козаків у Карпатах із створенням Бекешом та його бойовими друзями Бойківської Радянської республіки.

Незначний ефект Стрийського рейду, викликавши досаду у шанувальників бойових подвигів кінноти, зовсім не применшив полководської слави Примакова. Його бойові удачі з лихвою перебивають окремі прорахунки. Їх було не так і багато. Але були...

Пригадується бій за Синяву влітку 1920 року. Прикра загибель прекрасного командира полку Степана Миколайовича Новикова — улюбленця всього Червоного козацтва та й самого начдива. Загибель командира полку і найкращих його кіннотників, тих, хто в прямому смислі слова йшов за Новиковим у вогонь і в воду.

Так, це був той самий Новиков, який, не відаючи сумнівів і страху, з оголеною шашкою вихором носився по нічийній землі між двома ворожими станами і сміливо викликав на двобій башибузуків з кінної дивізії Улагая. Той, хто, перебуваючи із своїм полком у заслоні, на свій ризик відкрив шлях від Перекопу до хутора Преображенка цілому піхотному полку Врангеля, який виявив бажання здатися. Після цього Новиков якось сказав: «Ніколи не боявся в боях, а ось коли пропускав у наш тил озброєних біляків, стало моторошно».

Ховали Новикова та його бойових друзів на тихому сільському кладовищі. І понині, майже через півстоліття, жителі Шпичинців віддають шану героям. Хор трубачів похоронним маршем «Вы жертвою пали» провів в останню путь свого героя-командира і бійців, які загинули разом з ним.

Запитати б у ту пору будь-якого козака — і кожен сказав би: «Плакати — справа жіноча». Але тоді, хоча й скупі, але капали сльози на стрижені гриви бойових ко-

ней і на нестрижену гриву Хлопчика — баского скакуна начдива...

Ніби соромлячись хвилинної розчуленості, Примаков підвів очі. І тут у погляді свого земляка і воєнкома дивізії Євгена Петровського, який стояв поруч, він прочитав німий докір...

При виконанні священного обов'язку перед Батьківщиною, всі її воїни рівні. І солдат, і командир. Але один, виконуючи той обов'язок, ставить під вогонь лише своє життя, інший — і своє життя, і життя своїх підлеглих.

Під Шпичинцями крові пролито багато, а перемоги поки що не було. Була дуже відчутна втрата. Для Червоного козацтва, для всієї Червоної Армії. Розуміли це всі. І насамперед молодий начальник дивізії — ініціатор тієї гіркої операції.

Може, якби не було позаду боїв за Київ з гайдамаками Центральної ради, якби не було славного походу з лісів нейтральної зони через Харків до берегів капризної і підступної Горині, рейдів на Фатеж — Понири і на Льгов, а також гарячих сутичок з Улагасем під Перекопом, начдив прочитав би докори за ту атаку і за Новикова не тільки в погляді воєнкома...

Так, усі знали, що Новиков відзначався гарячковістю. Ворога не завжди долають силою. На війні часто-густо бере гору сміливість, натиск, відвага. Молодий офіцер воєнного часу, обласканий довір'ям командування, не потребував припрошення чи спонукання — сам кидався у вогонь і вмів запалювати власним прикладом своїх джигитів.

Хто-хто, а Примаков добре знав своїх комбригів і командирів полків, своїх сотників. Знав їх особливості та обдарування, звички й манери, їх душевний склад і темперамент — усе те, з чого складається бойовий почерк і солдатський характер воїна.

І незгірш від начдива вивчив цих людей комісар. Коли вирішувалося питання про атаку синявської дільниці, де легіонери, ніби кроти, врилися глибоко в ґрунт, обгоро-

дивши себе з фронту і з флангів могутніми капонірами, він назвав ім'я командира 2-го полку. Ніхто краще від Потапенка та його бійців не міг з успіхом завершити атаку, яка вимагала методичного, з суворим розрахунком напору.

Знав це і Віталій Маркович. Знав він добре, що 4-й полк Степана Новикова не стане витрачати часу на скрупульозну підготовку штурму. Знав, що натиск буде стрімкий і бурхливий. Буде така атака, яка принесе чимало жертв, але жертви ці окупляться сторицею... Не раз ризикуючи власним життям, цього разу Примаков поставив під смертельну небезпеку життя своїх підлеглих.

Але й ставити людей під вогонь можна по-різному. Це молодий начдив зрозумів тоді, після Шпичинців, почувачи себе в одвіті перед пам'яттю героїв, перед їхніми сім'ями, перед власною совістю.

Через багато років Олександр Горбач, учасник багатьох боїв та рейдів, писав мені з Ленінграда: «Великим був авторитет Примакова. Як його любили козаки! Навіть з виразу його обличчя, коли він пропускав повз себе полки, ми знали про характер операцій, які нас чекали. А якщо до того ж він був на Хлопчиківі, своєму бойовому коні, то справа, ми це знали, мала бути чудовою».

Але тоді, після Синявського бою, на нестрижену гриву Хлопчика падали скупі сльози...

ОСТАННЯ КНИГА ПРИМАКОВА

Після тієї бесіди в Ростові Примаков поїхав у штаб, а мені порадив оглянути місто, запросивши на вечір до себе. Увечері я застав його дома. З кольоровими олівцями в руках, у білосніжній сорочці він схилився над топографічною картою.

І ось ми знову самі. Очевидно, робота над картою викликала в мого співбесідника певний настрій.

— Це страшна сила,— розпочав він,— страшна в своєму стадному пацюковому напорі, в своїй організованості. У них багатий досвід, наука! Це мусить нас насторожити. І в той же час є такий анекдот про німецьких вояків: вони ухилилися від штурму одного вокзалу, бо в них не було перонних квитків... Усе, що йде врозріз із планом, вносить розлад. Чому? Бо німецькому солдаткові віками прищеплюють: «Підкоряйся дисципліні і не смій думати. За тебе думає офіцер!»

Тут Примаков згадав, як білі генерали пояснювали свої невдачі тим, що червоні воюють не за правилами. Так! Більшовики воювали не за застарілими правилами, а вони — за всіма премудростями буржуазної військової науки. Але відступали війська, очолювані досвідченими генералами, а наступали полки, керовані учорашніми солдатами, прапорщиками. Суть питання в тому, що генерали-біляки не зуміли розгледіти створених революцією нових правил, за якими можна було вигравати не тільки бої, а й битви, і не тільки битви, а й війну.

Революційний солдат був зобов'язаний і суворо підкорятися дисципліні, і думати. Постійно думати! Про такого думаючого бійця я й розповів своєму колишньому командирові корпусу.

Якось проти басмачів Джунаїд-хана виступили три наші колони. Спека! Пересувалися лише вночі, але ворог все ж таки дізнавався, звідки й куди йдуть червоні. А все через віслюків четвертої обозної колони, які з несамовитим криком намагалися звільнитися від важких бойових в'юків.

Покликали аксакалів. Один порадив годувати тварин особливими коржами, другий — бити особливими палицями. Не допомогло. І ось одного разу старший обозу 3-го полку Ніколаєнко, який потрапив у Середню Азію з Проскурова разом з тисячею добровольців — червоних козаків, хитро посміхнувшись, сказав: «Нехай не радіє Джунаїд-хан, а за ним і емір бухарський. Моя худоба сьогодні

працюватиме тихо». І справді, в двох полках віслюки заливаються, як і раніше, на всі Каракуми, а в 3-му мовчать. Командир звелів викликати Ніколаєнка. Запитує його: «Що, палиці чи коржі?» А той: «Ні, звичайні каменюки».

Запримітив наш козак: перед тим, як кричати, віслюк хвоста задирає. От і прив'язав до всіх віслюкових хвостів важкі грузила.

Так солдатська кмітливість позбавила Джунаїд-хана його, як тепер сказали б, «п'ятої колони»...

Витираючи сльози, що набігли від сміху, Примаков пригадав білогвардійську газету «Руль». У ній наводилася бесіда двох генералів. Один шкодував, що в есерівської терористки виявилася слабка рука. А другий відповідав: «Ну, припустимо, не стало б Леніна. І, думаєте, що не стало б разом з ним і Совдепії? Зовсім ні! У чому сила червоних? Зрозумійте, у них у кожній губернії, в кожному повіті, в кожній волості і в кожному селі, на кожному заводі і в кожному цеху є свій Ленін. Можете ви всіх їх знищити? Ні! Значить, не можемо ми знищити й Совдепії».

Віталій сказав:

— Якби трапився мені цей «філософ», я б подарував йому життя. За те, що зумів підмітити в нашому ладові найголовніше. В чому наша сила? В тому, що у фєдьковській дивізії, в щорсівській, чапаївській, азинській, у кожному їх полку, в кожному батальйоні, в кожній роті були свої Федько, Чапаєв, Азін і так далі. Ясно: Ленін був, є і буде один. Він неповторний! А ось тих, хто, не шкодуючи себе, бореться за його ідеї, налічуються мільйони. І в цьому наш заклятий ворог не помилився...

Розпаливши похідну люльку, Віталій продовжував:

— Заманливо, звичайно, бити ворога не на своїй, а на його ж землі. Але війна є війна. Тим паче сучасна. Однією битвою, як під Седаном, вона не вирішиться. Та й фортуна, корисно не забувати,— особа примхлива. Як і

природі, війні притаманні циклони й антициклони. Вона може заплеснути будь-які території. Можливі перемоги й тимчасові поразки. Та в головному я впевнений: нехай ворог навіть матиме тимчасові успіхи, проте сама природа фашизму таїть у собі зародок неминучої поразки, незважаючи на будь-які тимчасові успіхи. Природа ж соціалізму містить у собі живе коріння неминучих кінцевих перемог.

Сповнений похмурих роздумів про долю Німеччини, яку він довго й досконало вивчав на місці, Примаков, колишній слухач німецького генштабу, сказав, що там ось-ось прийде до влади новий страшний канцлер. Не такий мудрий, як Бісмарк, але такий же зажерливий. Якщо досі найзлісніший наш ворог злостував за тридев'ять земель, на Апеннінах, то незабаром фашизм наблизиться до нашого кордону на гарматний постріл.

І знову здеруть з Німеччини пуховий нічний ковпак і напнуть на неї рогату кайзерівську каску. Німецького бюргера примусять скинути козлячі штиблети і візти в кованих чобіт. Одне слово, як сказано в священному писанні, свиня повертається до свого блювотиння. Тільки з тією суттєвою різницею, що та біблійська твар зовсім не кумекала в демагогії. А тут... Під машкарою фальшивої народності і фальшивих казок про демократію рветься до влади найжахливіше антинародне й антидемократичне самовладдя.

Рано-вранці військова машина відвезла мене на аеродром. На прощання Віталій ще раз порадив відкоректувати спірний розділ. Не ухиляючись від істини, я зробив усе, щоб об'єктивно висвітлити ту нараду в Сарніках і самий Стрийський рейд, у якому хоч і не дуже блиснула шпага Примакова, зате в усьому блиску, як завжди, проявили себе шаблі червоних козаків.

У Харкові на черговому засіданні Комісії оборони, доповівши за обов'язком своєї служби про справи, я розповів і про ростовську зустріч. Розгорнув «Першу Червону». І Станіслав Вікентійович Косіор, довго не роздумую-

чи, сказав, що, звичайно ж, за шмудтитолом на всю сторінку варто надрукувати портрет Примакова. Що й було зроблено в наступному випуску книги.

Ну, а книга, над якою в Ростові працював Віталій Маркович, вийшла незабаром у Москві, у військовому видавництві, під назвою «Тактичні завдання німецького генштабу». Вона добре прислужилася Червоній Армії і відіграла певну роль у долі її творця. Напевне, нарком врахував не тільки цінність дослідження, а й неабиякі літературні здібності автора. Знаменитого рейдиста було призначено на роботу в штаб РСЧА і покладено на нього керівництво всіма вищими навчальними закладами Червоної Армії, тобто військовими академіями.

У грудні 1934 року Примаков приїхав з Москви в Проскурів на святкування з нагоди нагородження Червоного козацтва орденом Леніна. Бійці, які зібралися тут з усіх куточків Радянського Союзу, тепло зустріли свого командира. У зв'язку з фашистською загрозою, що наростала, робилося все, щоб підтримати бойові традиції зовсім недалекого минулого.

Ювілеєві Червоного козацтва «Правда» присвятила всю другу полосу. А за нею дали повідомлення й інші столичні газети. Центральний орган партії писав: «Нехай молоді покоління трудящих вивчать овіяну порохомим димом і нев'янучою славою історію дивізії». «Правда» тоді ж вмістила статтю Примакова «Шлях нев'янучої слави».

За дорученням ЦВК СРСР орден Леніна Червоному козацтву вручав у Проскуріві член Політбюро ЦК КП(б)У Микола Олексійович Скрипник. Про це свідчать кадри кінохроніки 1934 року.

Першого ж дня свят я зайшов до командира корпусу Михайла Опанасовича Демічева, мого фронтового товариша. Тільки-но відчинив двері, а з-за столу поривчасто підвівся Примаков і, відсунувши склянку з чаєм, попрямував мені назустріч.

О, ця по-дружньому простягнута рука!..

Незабаром Віталія Марковича перевели в Ленінград, на пост заступника командуючого військовим округом. То була передостання моя зустріч з ним. А згодом відбулася й остання...

Влітку, в самісіньку спеку, пробирався я крізь густий натовп москвичів від пам'ятника Гоголю до приміщення Наркомату оборони. А від центрального його під'їзду навкис до станції метро «Арбат» ішов Віталій. Зосереджений, з нахмуреними бровами, нічого й нікого не помічаючи навколо себе...

...Частенько перед моїм зором досить виразно постає таке видиво: йду я від пам'ятника Гоголю до приміщення Міністерства оборони, а від його центрального під'їзду навкис, до станції метро «Арбат», веселий і поривчастий, як це було під час його знаменитих, що захоплювали самого Леніна, рейдів, крокує мені назустріч із сяючим обличчям наш Віталій. І я, звівши високо над головою руку, кричу на повен голос на всю Арбатську площу: «Уклін тобі, славний лицаре землі Радянської!» І чую у відповідь: «Слава Червоному козацтву навіки!»

«А К А Д Е М І Я» П Р И М А К О В А

Вихованці Червоного козацтва пройшли класичну примаковську «академію» мужності й кавалерійської відваги. Та виучка залишилася назавжди в пам'яті багатьох. Один із випускників цієї «академії», генерал армії, Герой Радянського Союзу О. В. Горбатов так пише про свого вчителя:

«З першого ж дня нашого знайомства він підкорив мене своєю чарівністю, світлим проникливим поглядом, людинолюбством, міркуваннями умудреної досвідом людини, хоч і був набагато молодший від мене, а мені тоді не виповнилося й тридцяти років. Досі я з гордістю і

вдячністю згадую, що був під його командуванням і навчився в нього багато чого.

Не дивно, що наша партія створення Червоного козацтва доручила обдарованому, хоч і молодому В. М. Примакову, який блискуче виконав це завдання. Він провів червоних козаків через усі труднощі громадянської війни й неухильно добивався величезних успіхів. Знамениті сміливі рейди Примакова, які проводилися з великим мистецтвом і незмінним успіхом, стали прообразом майбутніх глибоких операцій. Чим більше я його пізнавав, тим більше зростала моя повага до нього...»

...Морозний день 20 листопада 1920 року. Засніжені поля Проскурівщини. Мчать у чергову атаку вершники на баских конях. Довгі хвости шапок-малахаїв розвіваються на пронизливому зимовому вітрі. Сини далекої Башкирії женуть за Збруч з української землі доно-кубанські полки білогвардійських осавулів Яковлева і Фролова — віроломних союзників панів-отаманів.

Виконуючи бойові накази командира корпусу червоних козаків Примакова, особисто веде в навальні атаки потомків легендарного Салавата Юлаєва, відважну бригаду кіннотників високий, стрункий, з орденом Червоного Прапора на грудях росіянин — комбриг Олександр Горбатов.

У своєму шаленому пориві ця бойова одиниця уральських вершників прагнула в усьому не відставати од трьох загартованих у численних битвах примаковських бригад. А тут до них приєднали ще три бригади 17-ї кавдивізії, розгорнувши таким чином Червоне козацтво в Кінний корпус.

Старому, відживаючому світові страшна не тільки наша могутність, йому страшна й наша лєнінська мудрість. Не раз чорні сили всього світу, об'єднавшись, намагалися нас розбити. Даремно! Дружба народів — це і є чудовий результат лєнінської мудрості. В ній і полягає сила і героїзм радянських полків. І тих, що за наукою Лєніна

виникли на Україні, і тих, що за тією ж наукою були створені на Уралі.

Горбатов не закінчував ні високих шкіл, ні військових училищ. Після трьох класів початкової школи його вчили життя і життєві знегоди.

...Старші брати й сестра давно вже гнуть спину на фабрикантів у Шуї, а десятирічний Санько обшкрібає міздрю з вонючих овечих шкур, промиває їх у ставку, задихаючись од їдких випарів, квасить у чанах. Але навчившись з дитинства майстерності кушніра, кушніром він не став.

Згодом його влаштовують коробейником. «Әх, полным-полна моя коробушка...» Накинувши на плечі лямку, тягне він сани з ходовим товаром — рукавицями в далекі села Івановознесенщини. Біжить до нього дзвінка монета. Але з коробейника барига не вийшов.

Потім власник взуттєвої лавки в Шуї пісними щами, приниженням та стусанами робив з Горбатова «людину». Патріархальної закваски кушнір наставляв сина в усьому слухатися хазяїна. Але пройшовши сувору школу прикажчика, Горбатов і торгашем не став.

Тим же самим напуттям батько відправляв сина у 1912 році в гусари. Служити Олександрові довелося в Орлі, а воювати в першу світову війну на Україні — в Ковелі, Луцьку, у Карпатах. Вірою і правдою захищав він вітчизну, але не її «отця». Горбатов уже знав, що за наказом царя в Бресті розстріляли його старшого брата-революціонера Миколу.

Закінчилася одна війна, почалася друга. Демобілізованого гусара в рідному селі обирають до сільради, комнезаму. Та країна потребувала досвідчених воїнів. І постарілий уже на той час батько вдруге благословляє Олександра на ратні подвиги.

І знову Україна. Навесні 1919 року Горбатов — рядовий борець у кавалерійському ескадроні Київського кріпос-

ного полку. Через рік він уже командир полку, жене ін-тервентів до кордону. З учорашніх наймитів, пастухів, кушніврів виростили воєначальники, які невтомно громили війська білих генералів. Громив їх і Олександр Горбатов. Не мріяв він про військову кар'єру, а став видатним полководцем.

Незабаром його башкирську бригаду переформовують у полк, а його самого ставлять на чолі цієї нової бойової одиниці. З невеликими перервами, уже як командир полку, бригади й дивізії, сімнадцять років славний син івановознесенської землі служить у Червоному козацтві. Ізяслав, Старокостянтинів... Служить самовіддано, як і наставляв його батько.

Почалася Велика Вітчизняна війна, третя для Горбато-ва. В 1941 році командир тепер уже стрілецької дивізії, він, прагнучи викликати в своїх бійців і підлеглих офіце-рів віру у власні сили, в могутність Червоної Армії, ба-жаючи довести, що і знахабнілі солдати вермахту можуть тікати, не чекаючи наказів згори, як тільки виникає для цього сприятлива обстановка, дає ворогові бій. Незабаром Олександра Васильовича Горбато-ва, командира 225-ї стрі-лецької дивізії, ставлять на чолі армії. Він пройшов зі своєю 3-ю армією героїчний і славний шлях від Сталін-града до Берліна. І був призначений комендантом колиш-ньої фашистської столиці.

Йому робить візит майбутній президент НДР Віль-гельм Пік, який нагадав пророчі слова, сказані ним у 1936 році під час відвідання підшефної 2-ї дивізії Черво-ного козацтва на берегах української річки Случ у місті Старокостянтиніві: «За зустріч у Берліні!» І ось через десять років ця зустріч відбулася.

Влітку 1974 року в одній з просторих аудиторій музею Радянської Армії зібралися ветерани Червоного коза-цтва — москвичі. Радісно всміхаючись, до мене підійшов

досить міцний сивоголовий мужчина в цивільному. З солідним набором орденських колодочок. Сказав, що я, напевне, його не пам'ятаю, але він мене, свого командира полку і бригади, пам'ятає добре, відразу ж пізнав, хоча минуло стільки років. Більш як півстоліття...

Виявляється, він — ветеран Червоного козацтва, служив колись у 7-му полку. Почав пригадувати, як їх, тоді ще зелених комсомольців-добровольців, муштрували на землі і в козачих сідлах примаковські командири. Ця школа суворої бойової підготовки пішла їм на користь. Знання, одержані в ній, знадобилися, коли вони самі стали командирами.

Тут голова зборів генерал армії М. І. Казаков оголосив: «Слово має генерал-лейтенант авіації Турчин Іван Павлович...»

Це і був мій співбесідник, сивоголовий ветеран. Після тієї зустрічі надійшов від нього з міста Моніно в Київ лист. Наводжу невеличкий фрагмент з нього:

«На одному з навчань наш полк, який відкрито рухався долиною ріки Горинь, відразу ж повинен був вирватися на її високий та крутий берег і там розвернутися для раптової і нищівної атаки «противника». А «противником» був 8-й полк Горбатова. Мій кінь уже було зачепився передніми копитами за ледь примітний горбок, ще ривок — і я на горі. Але сипучий ґрунт не витримав навантаження — і ми невтримно покотилися вниз. Я полетів через коня, кінь через мене. На вихідній точці ми мали дуже жалюгідний вигляд. Кінь тремтить, сідло сповзло під черево, на мені гімнастєрка подерта, піка зламана. Скандал!.. Раптом згори лунає голос: «Живий, козаче?» Я здригнувся. «Живий, товаришу командир бригади!» І тут же надходить тверда команда: «Тоді спробуй ще раз. Швидко повторити підйом!»

Заспокоївши перелякану тварину і поправивши сідло, я виліз на свого вірного Гнідка й знову став долати крутизну. А мені згори все підказують і підказують: «Корпус

уперед. До відказу корпус уперед! Хапайся за гриву! Кинь повід, кінь сам вибереться!»

Коли та скажена Горинь з її крутими берегами залишилася позаду, я замість прочухана почув похвалу. Відразу ж наче зняло й весь біль у тілі. Підібравши повіддя, я кинувся наздоганяти свою сотню. На все життя запам'ятав ту переправу плавом. А головне — науку, як піднімати бойовий дух бійця. Так і закладалися основи бойової виучки козаків та їх командирів під командуванням уславленого полководця Віталія Марковича Примакова...»

Маршал зв'язку Іван Терентійович Пересипкін згадує: «В. М. Примаков навіть після того, як він уже не командував корпусом, весь час був з нами. Організатор цього уславленого з'єднання Червоної Армії, комуніст, чудовий товариш і командир назавжди залишиться в пам'яті тих, хто служив під прапором Червоного козацтва».

...Життя куди багатше від найвитонченіших літературних домислів. Іноді такими несподіваними та складними бувають створені ним ситуації, що, розказані людям, вони сприймаються, як епізоди пригодницького роману.

Пригадується грізне літо 1919 року. 42-га стрілецька, колишня 4-та Українська повстанська, а найбільш відома о тій порі як Шахтарська дивізія жене знахабнілого ворога на південь, до Валуйок. Особливо запеклим був бій за Новий Оскол. Начдив Гай вів у атаки на білокозаків усю свою шахтарську рать — дев'ять стрілецьких, один артилерійський, два кавалерійських полки, грізний загін чорноморців. У ті жаркі дні було вагомим і ратне навантаження такої одиниці, як комендантський взвод штабу дивізії.

У тому взводі, намагаючись, як тоді говорили, не підкачати, із спітнілою чуприною і мокрою спиною носився на полі бою син шахтаря і сам шахтар по добуванню ртутної руди, довготелесий хлопчина Ваня Пересипкін.

Збігло десять років. У 1-й Запорізькій дивізії Червоного козацтва в Проскурові на посаді її начальника штабу мені неодноразово доводилося бути в 2-му полку хороброго козака Пантелеймона Потапенка, де служив політруком сотні (ескадрону) колишній доброволець Шахтарської дивізії. Протягом того довгого десятиліття він мужнів знову в шахтах Донбасу, на комсомольській роботі.

Та ось минуло ще чотири десятиліття. Одного тихого зимового дня сидимо ми в засніженому підмосковному коледжі десь у районі Барвихи. Іван Терентійович Пересипкін, який уже відійшов од справ, але весь іще сповнений енергії, посивілий, але з молодим запалом в іскристих очах, ділиться своїми творчими планами. Він закінчує книгу мемуарів «А в бою ще важливіше...». Саме дописує заключні розділи.

Позивні радянських зв'язківців типу: «Дніпро», «Дніпро», я — «Волга». Переходжу на прийом», — стали загальновідомими. Вони звучали в ефірі під час битви за Москву і в боях під Сталінградом, на Курській дузі і під час штурму рейхстагу. Їх промовляли в землянках Ковпака і в Ставці Верховного головнокомандуючого. На землі, на морських широтах, у голубому піднебесі.

Як і доблесні наші радисти, в усіх ланках військової структури зв'язок під вогнем ворога забезпечували героїчні телеграфісти й телефоністи, мотоциклісти й пілоти, просто посильні та кінні ординарці. Уся ця дуже складна механіка в системі керування військами, ця найтонша й найделікатніша нервова система Збройних Сил і всього Радянського Союзу створювалася й контролювалася єдиним центром, на чолі якого з першого і по останній день війни стояв маршал військ зв'язку І. Т. Пересипкін. Протягом усієї небувалої за труднощами війни Пересипкін жодного разу не зазнав так званого «короткого замикання».

Що ж, недарма багато хто говорив, що хоч Примаков і не брав безпосередньої участі в розгромі гітлерівських

полчищ, але його бойовий дух витав над полями битв Великої Вітчизняної. В наказах Верховного головнокомандуючого часто згадувалися імена його бойових побратимів, серед яких були: маршали П. Кошовий і П. Рибалко, С. Худяков і І. Пересипкін, генерали армії М. Казаков і О. Горбатов, генерал-полковники В. Чиж і К. Грушовий, П. Жмаченко і В. Крамар і ще багато генералів, офіцерів і рядових — славних вихованців Червоного козацтва.

ГОЛОСИ ВЕТЕРАНІВ

У книзі «Червоне козацтво» сказано: «У бою Примаков — невблаганно твердий командир. Поза полем бою — найкращий товариш і друг усіх червонців.

Дома, у матері на хуторі, форму — геть, на голову солоний бриль, на ноги постолі — і в поле косити, возити снопи...

Коли дивився на його відкрите обличчя з прямим, твердим поглядом сірих очей, на його міцну поставу, чувши його м'який голос, який у потрібну хвилину миттю наливається сталлю, тебе мимоволі заповнює його чарівність. І все це поєднується з м'яким, любовним ставленням Примакова до людини».

Наведемо слова колишніх бійців:

«Я знав його палку любов до добра, любов до всього прекрасного і високого, його ненависть до будь-якої банальності і сваволі...

П. А. Маслак,
с. Омбичі Чернігівської області».

«Коли потрібно було допомогти Щорсу, Примаков наступав на Ямпіль... По всьому шляху нашого наступу була перемога. Гайдамаки боялися духу Примакова.

І. П. Романченко,
с. Дубровка Сумської області».

«Бачу, як зараз, Примакова на Хлопчикові, ясноокого, з якоюсь м'якою суворістю...

П. Г. Скугоров,
колишній помкомісара
1-го полку червоних козаків. Ялта».

Немає нічого дивного в тому, що у ветерана війни врешті-решт кількість його подвигів переходить у якість. І при підбитті підсумків його не обходять ні нагородами, ні «чинами». У героя нашої повісті уже перші кроки на ратному шляху відзначалися дуже високою якістю. Про це найяскравіше свідчить документ від 8 вересня 1919 року¹.

«Дана ця командирові 1-ї Червонокозацької бригади Віталію Марковичу Примакову в тому, що він дійсно брав участь у громадянській війні на Дону і на Україні... Був контужений у бою під селищем Тишки. Представлявся неодноразово до бойових нагород. Останнє представлення мав до ордена Червого Прапора. На підставі вищевикладеного Рада оборони свідчить, що тов. В. М. Примаков, який протягом майже двох років боровся в рядах Червоної Армії, виявив великий талант військового організатора, беззавітну мужність у боях, революційну стійкість у важкі дні відступів, до кінця виконував завдання і обов'язки комуніста».

Цікаву характеристику Примакову дала «на свіжу пам'ять» людина, яку надзвичайні обставини звели з червоними козаками в гарячі дні Львовського рейду. Це уривок з доповіді підпільника, радянського розвідника Кернера Центральному Комітетові КП(б)У. Документ, датований листопадом 1919 року².

---

¹ «Громадянська війна на Україні», т. 2, стор. 337.

² Там же, стор. 514.

«З вікна тюрми, — згадує Кернер, — мені вдалося спостерігати панічну втечу офіцерів... Розпад денікінської армії повний... Енергійний натиск — і через 2—3 тижні цієї армії не буде.

...Визволений я був разом з рештою політичних (17 чоловік) кінним загоном 1-го полку. 3—4 дні я перебував у штабі тов. Примакова. Про нього не можу згадувати без захоплення, як і про весь командний склад. Доблесть, мужність і комуністична свідомість — ось риси комскладу цієї дивізії. І не дивно, що наші солдати під таким командуванням почувають себе бадьоро і впевнено і не бояться небезпеки. Солдати буквально рвуться в бій. Командири, як і політкоми, там попереду, завжди на виду в усіх...»

Колишній комісар 1-го Кінного корпусу Червоного козацтва, лауреат Ленінської премії, Герой Соціалістичної Праці, автор капітальної праці «Історія Жовтня» академік І. І. Мінц пише:

«Примаков відзначався вродженим талантом командира. Це проявлялося у великих і малих операціях: командував він полком чи цілим корпусом. Але він не покладався лише на талант. Примаков завжди вчився. Він возив з собою військову літературу. У містах, де червонці зупинялися хоча б ненадовго, йому доставляли все, що було в місцевій бібліотеці з історії війн та воєнного мистецтва. Він примушував своїх соратників уперто й наполегливо вчитися. Не випадково всі політпрацівники, навіть у політвідділі, а не тільки в частинах, оволоділи верховою їздою і добре діяли клинком. Не випадково знову ж таки те, що легко й швидко комісари переходили на стройову роботу».

Генерал-лейтенант Є. П. Журавльов згадує:

«Примаков, улюбленець козацької маси, народний герой, провів Червоне козацтво, військо Революції, через багато героїчних битв, здійснив з ним 14 легендарних рейдів по тилах ворога. Світлий образ вірного лєнінця,

талановитого военачальника Збройних Сил вічно житиме в серцях наступних поколінь».

Своїми спогадами ділиться колишній партійний працівник Вищої кавалерійської школи Валентин Іванович Куликов: «Примаков і у Вищій кавшколі (в ній навчалися майбутні маршали Жуков, Рокоссовський, Баграмян) був червоним козаком, не любив кабінету і не сидів у ньому. Керував він навчанням командирів у класах, у полі, на манежі. В моїй пам'яті залишився він як особистість винятково обдарована, всебічно розвинена, і я про нього найвищої думки. Я добре його запам'ятав, та при його особистих якостях і не могло бути інакше».

Письменниця Галина Серебрякова: «Рада, що пам'ять про Віталія Примакова з роками житиме все виразніше, і сум, подив перед його образом охопить дедалі більше людських сердець...»

Генерал-полковник В. М. Крамар, колишній начальник штабу Київського військового округу, виступаючи недавно в Будинку офіцерів, сказав: «Мені довелося слухати Віталія Марковича в грудні 1934 року в Проскуріві. Тоді святкувалося нагородження Першої Запорізької дивізії орденом Леніна. На всіх нас його слова справили дуже глибоке враження. І як я міг незабаром переконатися, тези примаковського повідомлення лягли в основу нашої повсякденної і напруженої бойової підготовки. Відтоді минуло більше чотирьох десятиліть, а пророчі слова всіма глибоко шанованого ватажка червоної кінноти я ніби й зараз чую...»

Генерал армії Михайло Ілліч Казаков, на чиїх погонах тепер сяють маршальські зірки, був комісаром 10-го Червонокозацького корпусу в Ізяславі. В роки Великої Вітчизняної війни армія, якою він командував, відіграла істотну роль у деблокаді Ленінграда. В недавньому минулому начальник штабу Об'єднаного командування військ Варшавського Договору М. І. Казаков у своїй книзі «Над

картою колишніх битв» згадує: «В літній період 1924 року наш комбриг уперше застосував сміливе, як на ті часи, нововведення — вивів два своїх кавполки (7-й і 8-й) у табір. Табірний збір проводився в неосвоєному місці, неподалік од Ізяслава. Умови життя були важкими, зате навчання — наближене до польової обстановки. Для мене цей збір виявився особливо корисним». І далі: «При вивченні бойових дій Червоного козацтва на мене найбільше враження справляли тверде керівництво з боку начальників, залізна дисципліна і відданість особового складу нашій Комуністичній партії і Радянському урядові».

Вихованець Червоного козацтва двічі Герой Радянського Союзу Петро Кирилович Кошовий, який 14-літнім підлітком ходив з примаковською кіннотою у Стрийський рейд, захоплено описує ватажка червоних козаків:

«Грізна кавалерія Віталія Примакова! На її яскравому минулому і понині виховується радянська молодь... Якщо Будьонний увійшов в історію радянського воєнного мистецтва як класичний майстер масованих кінних ударів, то майстром блискучих кінних рейдів проявив себе син деснянських просторів. Недарма командарм-14 Уборевич нагородив його портсигаром з написом: «Неперевіреному рейдистові».

Зрозуміло, умови того неповторного часу сприяли висуненню багатьох здібних людей. Та Примаков був людиною особливого обдарування.

Примаков-рейдист: 14 успішних рейдів тилами Петлюри, Денікіна, білополяків;

Примаков-теоретик: ряд праць у товстих військових журналах, книга про німецький генштаб;

Примаков-дипломат: робота військового радянського аташе в Афганістані, Китаї, Японії;

Примаков-літератор: «Нотатки волонтера», «Афганістан у вогні», «По Японії», «Митько Кудряш»;

Примаков — державний діяч: він делегат I з'їзду Рад 1922 року, там же обраний у члени ЦВК СРСР.

Жодного програного бою, жодної невдалої операції. Не знав поразки вправний клинок Примакова ні в блискавичній кінній атаці, ні в глибокій багатоденній акції. Сміливий задум і нищівний удар — ось його ратний почерк. На полі бою це був витончений художник, на літературній ниві — справжній босць...»

М Е М О Р І А Л Б І Л Я Д Н І П Р А

У Києві, на березі Дніпра, від підніжжя Печерської лаври до мосту Патона, розкинувся один з найкрасивіших у столиці парків. Віддзеркалюючись у синіх водах Славутича, ніби розплетені гриви степових необ'їджених коней, звисають густі пасма плакучих верб. Упродовж головної алеї виструнчилися високі пірамідальні тополі. Є тут і алея шатрових кленів, алея могутніх лип, алея обліпихи, алея бузку і навіть куточок з високогірною альпійською флорою.

Біля головного входу споруджено монументальний меморіал — зелений, з висадженими в ньому яскравими квітами банкет. За ним — стіна-щит з вічнозеленої рослинності, на ньому чітко виділяється напис: «Парк імені В. М. Примакова».

Радуючи серця ветеранів революційних битв, гранітний монумент у парку імені Примакова немов промовляє до нащадків, кличе до нових звершень.

Всього два слова і дві дати сповіщають про героїчну й сувору долю червоного витязя: «Віталій Примаков. 1897—1937». Юнаки й дівчата, студенти й школярі, старики й діти кладуть до підніжжя меморіалу букети квітів, вдивляються в мужнє обличчя, стоять біля пам'ятника у

задумі, складаючи глибоку шану людині, воїну, письменнику.

Два теплоходи-трудівники «Віталій Примаков» і «Червоний козак» борознять сиві води Дніпра, по льоду якого в 1918 році, поспішаючи на допомогу повсталим арсенальцям, зовсім ще молодий Примаков вів свої сотні до Пущі-Водиці, щоб звідти вдарити по петлюрівських гайдамаках.

У Києві, Харкові, Хмельницькому, Олександрії, Ленінграді є вулиці імені Червоного козацтва і Віталія Примакова.

З Прикарпаття повідомляють: «Відбувся похід юних червоних слідопитів разом з ветеранами примаковських полків по місцях боїв Червоного козацтва. Недалеко від Чортової гори знайшли могили героїчно загиблих командира розвідників Глота і сотника Мурашка. Набрали там землі для майбутнього музею Червоного козацтва».

У газеті «Прикарпатська правда» від 22 вересня 1970 року надруковано статтю «Мирний рейд червоних козаків»: «Півстоліття минуло відтоді, коли ми, учасники визвольного походу Червоної Армії, мчали на швидких своїх конях полями і горами Карпатськими. І ось ми — Олекса Сергіїв, Петро Єременко, Степан Топорець, Архип Грицаєнко, Федір Ткаченко, Макар Фінко — знову там, де довелося бути в ті далекі роки... Ось Конюшки. Впізнаємо старожилів. Сльози радості на очах. Про достаток, який у 1920 році видавався багатом недосяжною мрією, і говорити нічого: кожний селянський стіл став щедрим. Квітне вільне життя. А це й було нашою заповітною мрією...»

Музей Червоного козацтва 59-ї школи Харкова вважається зразковим. З юними харків'янами змагається Хмельницька школа-інтернат № 1. Немало зроблено і слідопитам 137-ї школи Києва.

23 травня 1972 року, через півстоліття після прийнят-

тя Центральним Комітетом комсомолу України шефства над 1-м кінним корпусом Червоного козацтва, в парку імені В. М. Примакова юні ленінці прийняли таку клятву: «Ми, спадкоємці справ наших батьків, усім серцем, честю і кров'ю своєю клянемося нікому і ніколи все, що завойоване батьками, не віддамо!..

Тому що ми не просто хлопчики й дівчатка, віднині ми — червоні козачата. Клянемося землю рідну берегти!»

І понині багато комсомольських організацій свято виконують зобов'язання, взяті комсомолом України більш як півстоліття тому. 17 травня 1922 року Президія ІV з'їзду КСМУ направила таку телеграму: «Комкорові Першого кінного корпусу тов. Примакову. Ми зобов'язалися... ознайомити з вашими подвигами кожного молодого робітника й незаможника, зробити ваших героїв дорогими й рідними, а імена тих, що загинули, священними. Коли вдарить бойова гроза, навколо прапорів вашого корпусу наша спілка виставить тисячі молодих комунарів. Хай живе славетний Кінний корпус!»

Так, жодної крупинки з тих двох «золотих десятків» не кинуто на вітер. До «срібла» Примаков не дотягнув. Але і його «срібло», поза сумнівом, обернулось би в «золото». Чим старіше дерево, тим від нього більше тіні, чим старіша людина, тим більше від неї світла. А особливо, якщо це людина, яку щедра доля наділила одразу і міцним клинком, і тонким розумом, і гострим пером.

Людина схожа на грозу, що несе в собі могутній заряд освіжаючої сили. Людина — дзвін гучного бою, чий хвилюючий набат викликав миттєвий і могутній резонанс. Переможний грім того незвичайного дзвону лунав над просторами України, на Дону, на полях Орловщини, біля круч Перекопу і Карпат, біля Великої китайської стіни і над скелями Гіндукушу. Лунав і хвилював людські серця.

Так, «отшумели, отгудели молодые воды». А слава про червоних козаків та їх пристрасного організатора і ватажка Віталія Марковича Примакова, закликаючи

молодь до нових подвигів в ім'я Батьківщини, житиме вічно.

Прометей ошчасливив рід людський не лише вогнем, але й великим даром забуття смерті. Отримавши його, людина, яка до того жила лише днем суцим, почала думати про день завтрашній. І це властиве всім людям. Але, крім завтрашнього дня, є й вічне. Заради цього вічного напружувалась пам'ять. Щоб увічнити подвиг народу і його богатирів, трудилося перо.

ОСНОВНІ ДАТИ
ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ
ВІТАЛІЯ МАРКОВИЧА
ПРИМАКОВА

- 1897, 18(31) грудня — народився в сім'ї вчителя. Село Шумани Чернігівської губернії.
- 1909 — вступив до першого класу Чернігівської гімназії.
- 1910 — знайомство з сім'єю Михайла Коцюбинського.
- 1912 — вступив в учнівський революційний гурток.
- 1913 — керує підпільним гуртком заготівельників і тютюнників.
- 1914—1915 — проводить революційну роботу серед солдатів Чернігівського гарнізону. Випускає і розповсюджує революційні листівки.
- 1915, 15 лютого — арешт, виключення з гімназії;
14 липня — Київський військовий окружний суд позбавляє Примакова всіх громадянських прав і навечно засилає у Сибір.
- 1916, січень — прибуття в село Шалаєве Єнісейської губернії;
- 1917, 4 березня — участь у роззброєнні абанської поліції;
квітень — повернення із заслання;
травень — Примакова обирають членом Київського міського комітету партії;
21 травня — перший виступ у газеті «Голос соціал-демократа»;
серпень — вступає у 13-й запасний полк у Чернігові. Обирається в Чернігівський комітет партії;
жовтень — делегат II Всеросійського з'їзду Рад; бере участь у штурмі Зимового. На Пулковських висотах на чолі загону Червоної гвардії відбиває красновські банди;
грудень — комісар по організації Червоного козацтва у Харкові. Червоний отаман 1-го полку червоних козаків.
- 1918, 6 січня — керує першим боєм червоних козаків під Полтавою;

27 січня — на чолі Червоного козацтва здійснює перший рейд через Дніпро в тил гайдамаків, які утримували Київ; лютий — надзвичайний комісар по охороні Києва, член Надзвичайного Комітету Оборони України; березень — командуючий Бахмацькою дільницею фронту; квітень — бере участь у боях за Харків і Новочеркаськ. Із загоном червоних козаків супроводжує український уряд у Москву; 13 липня — веде бої по розгрому німецьких окупантів і гетьманців у Новгороді-Сіверському.

- 1919, 4 січня — бере участь у боях за Харків, у результаті яких місто було визволене від петлюрівців;
10 січня — одержує від українського уряду перший бойовий прапор;
19 січня — керує боями під Полтавою;
березень — делегат III з'їзду КП(б)У; обирається до складу ВУЦВК. Під Літином розбиває Чорноморську дивізію Петлюри;
квітень — здійснює зимові рейди по тилах Петлюри на Старокостянтинів, Ізяслав, Острог;
травень — бере участь у розгромі григор'євського повстання;
червень — липень — бої в Донбасі і під Полтавою;
17 липня — здійснює рейд на Кигичівку по тилах денікінців;
14 серпня — розгортає полк червоних козаків у бригаду;
серпень — вересень — начальник Чернігівської бойової дільниці;
8 жовтня — у Карачеві входить зі своєю бригадою до складу Ударної групи;
12 жовтня — під Мелеховим завдає рішучого удару по денікінській гвардії — її Дроздовському полку;
2 листопада — вирушає з дивізією у сніговий рейд на Фатеж — Понири;
15 листопада — йде у рейд на Льгов;
кінець листопада — нагороджений першим орденом Червоного Прапора;
12 грудня — після запеклого бою під Мерефою займає Харків;
21 грудня — призначається начдивом 8-ї кавдивізії Червоного козацтва.

- 1920, 17 квітня розгромлює під Перекопом могутній десант білих;
20 травня — делегат IV Всеукраїнського з'їзду Рад. Член ВУЦВК;

- кінець травня — виводить червоних козаків з-під Перекопу на білопольський фронт до Хмільника;
 4—9 липня — здійснює з дивізією Проскурівський рейд по тилах пілсудчиків. Розгромлює в Проскуріві штаб 6-ї армії інтервентів;
 кінець липня — нагороджений другим орденом Червоного Прапора;
 19—21 серпня — рейд по тилах білополяків; визволення Стрия;
 26 жовтня — розгортає дивізію червоних козаків у Кінний корпус. Призначається командиром 1-го Кінного корпусу; 10—21 листопада — бере участь у розгромі армії Петлюри.
- 1921, січень — керує боями біля Сквири проти армії Махна;
 червень — листопад — начальник Подільської губдільниці по ліквідації бандитизму;
 липень — летючий загін примаковського корпусу остаточно розгромлює махновські банди на Полтавщині;
 жовтень — листопад — керує операцією по розгрому закордонної банди Палія.
- 1922, жовтень — 1923, серпень — навчається в Москві на Вищих академічних курсах.
- 1923, серпень — повертається у Корпус Червоного козацтва.
- 1924, січень — делегат II з'їзду Рад СРСР;
 травень — призначається начальником Вищої кавшколи у Ленінграді.
- 1925, квітень — 1926, лютий — головний військовий радник 1-ї Національної армії в Китаї.
- 1926, травень — стає командуючим 1-м стрілецьким корпусом у Пскові.
- 1927, вересень — призначається військовим аташе в Афганістані.
- 1928, березень — військовий радник афганського короля в операціях по боротьбі проти узурпатора Баче-Сакао.
 Нагороджений третім орденом Червоного Прапора за розгром банд Ібрагім-бека і Шана-Халіфі в Середній Азії.
- 1929, травень — вирушає в Японію військовим аташе.
- 1930, серпень — командир і комісар 13-го стрілецького корпусу в Свердловську.
- 1931 — навчання в німецькій академії генерального штабу.
- 1932, лютий — призначається заступником командуючого військами Північно-Кавказького військового округу.

1934, грудень — переводиться в Москву на посаду заступника інспектора вищих навчальних закладів РСЧА. Бере участь у святкуванні Червоного козацтва, нагородженого орденом Леніна.

1936 — січень — переводиться в Ленінград на посаду заступника командуючого військами ЛВО.

1937, 12 червня — смерть В. М. Примакова.

ЗМІСТ

Зустріч у «Княжому дворі»	5
Історія і географія	16
Український «Буревісник»	19
Під прапором істини й добра	25
Молоді води	28
Знову на Сіверянській	33
Хто вірує...	41
Хто мріє...	48
Хто бореться...	55
Дзвін гучного бою	57
Славне бойове гніздо	62
Перша шабля Радянської України	72
Сніговий рейд	83
Кавалерія Примакова	97
Бойові роки	104
Галичина	107
Бита карта	118
Примак — душа голоти	126
Під звуки бубна і тальянки	132
Під крилом вітряка	136
Самітник мимоволі	144
Хуртовина	149
Скиньмо шапки!	180
Рудий консул	193
Весна красна настає	202
Мандат Примакова	215
Слово і багнет	219
Перо Примакова	226
За Гіндукушем	236

Хрещеник чекіста	241
Різна мова — спільний удар	249
Шпага Примакова і шаблі червонців	254
Остання книга Примакова	262
«Академія» Примакова	267
Голоси ветеранів	274
Меморіал біля Дніпра	279
Основні дати життя і діяльності	
Віталія Марковича Примакова	282

Дубинский Илья Владимирович

ВИТАЛИЙ ПРИМАКОВ

Биографическая повесть

(На українском языкe)

Переклад з російського оригіналу

Н. Н. Куляс

Художнє оформлення за макетом

М. Н. Гроха і Б. Л. Туліна

Малюнки на обкладинці *Д. Д. Гривова*

Редактор *Н. Б. Мурченко*

Художній редактор *В. І. Пойда*

Технічний редактор *С. Г. Овсієнко*

Коректор *В. А. Пушкарьова*

Здано на виробництво 6.IV 1976 р. Підписано до друку 5.X 1976 р. Формат 70×108¹/₃₂. Умовн. друк. арк. 13.3. Обл.-вид. арк. 13,38+0,52 вкл.=13,9. Тираж 30 000. БФ 34267. Зам. 6—1006. Ціна 61 коп. Папір друк. № 1.

Ордена «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», Київ, Пушкінська, 28.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, Довженка, 3.

VIROIL.

1772
L. 1000

ВІТАЛІЙ ПРИМАКОВ

ВИПУСК 34